

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ—ЛЮТИЙ 1984 — Ч. 1-2 (273-274)

Е. АНДІЄВСЬКА: З КНИЖКИ «СПОКУСИ СВЯТОГО АНТОНІЯ»

В. СОКІЛ: ТАКА ДОВГА НІЧ

В. БАРСЬКИЙ: ДИВОВИЖНЕ МИСТЕЦТВО ІВАНА ЧЕРНЯХІВСЬКОГО

Я. СОРОКЕР: УКРАЇНСЬКІ ІНТОНАЦІЇ В МУЗИЦІ ЗАХІДНЬОЄВРОПЕЙСЬКИХ КОМПОЗИТОРІВ—КЛАСИКІВ

О. ПРЦАК: НА ПЕРЕХРЕСТІ ДВОХ ТИСЯЧОЛІТЬ

З. БЖЕЗІНСЬКИЙ: РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ — ВЕЛИКОДЕРЖАВА НОВОГО ТИПУ

Б. КРАВЧЕНКО: НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РОБІТНИЧА КЛЯСА НА УКРАЇНІ В 1920-ИХ РОКАХ

Ю. ШЕВЕЛЬОВ: ОЛЕКСА ГОРБАЧ

В. КУБІЙОВИЧ: МОЇ ПРИЯТЕЛІ, СПІВРОБІТНИКИ, КОЛЕГИ

Б. ОСАДЧУК: З БЛЮКНОТА ЖУРНАЛІСТА

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Емма Андієвська

КАВАРНЯ

Збірка Сонетів.

«Сучасність», 1983, 126 стор. Оформлення, заставки і профіль авторки Якова Гніздовського.

Ціна 8 ам. дол.

Богдан Рубчак

КРИЛО ІКАРОВЕ

Нові й вибрані поезії.

«Сучасність», 1983, 183 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Ціна 10 ам. дол.

Григорій Костюк

У СВІТІ ІДЕЙ І ОБРАЗІВ

Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930-1980.

«Сучасність», 1983, 537 стор. Обкладинка Святослава Гординського.

Ціна 16 ам. дол.

Володимир Жаботинський

ВИБРАНІ СТАТТІ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Сучасність . 1983. 136 стор. Обкладинка Ірини Івахів. Переклад. вступна стаття, примітки та коментар Ізраїля Клейнера.

Ціна 9 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj

254 West 31st St. 8th Floor

New York, N. Y. 10001

USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ—ЛЮТИЙ 1984

Ч. 1-2 (273-274)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ
МЮНХЕН**

**«SUČASNIST» — JANUAR-FEBRUAR 1984
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5**

Редактор: Іван Кошелівець.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу: Sucasnist, Müllerstr. 33, Rgb. 8000 München 5. Bundesrepublik Deutschland. Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sucasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Hryhorij Naniak.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland

Druck: Max Schick GmbH, Druckerei und Verlag
Daiserstraße 13—15, 8000 München 70

З КНИЖКИ «СПОКУСИ СВЯТОГО АНТОНІЯ»

Емма Андіївська

Не світло — нескінченні мури з пемзи,
Що в них застрягли духи п'їтьми спрутом
І б'ють мене кочергами, — навпроти
Із паці — просто в серце — довгий пазур, —

А я — ріка, де Бога й чорта — позов, —
І човен. Ти велів мене попрати,
І ось мене й колошкають зі спритом
Мармизи пекла зрана і допізна.

Я залишив мерзенне, хиже й підле,
Аби мене скубли отут, як падло,
Стоніжки з пиками звірюк й єхидни.

Не знаю вже, це я чи світло худне,
Втомився я, а Ти, як в рані — сіль. —
Невже ніколи я — Твоїх осель?

Я весь в Тобі, так ставши однооким,
Що й дихати мені, крім Тебе, нічим.
Все, що не Ти, — лиш тлін і порожнеча.
Між плівок з'яв я довго й марно никав,

Шукаючи Твоїх дорожніх знаків,
І от тепер я зупинився, — й наче
На мене одягли прозорі ночви:
І я — вже Ти, який мене спонукав,

Щоб все буття розкрилося, як жолудь,
Тієї миті, як із мене жили
Тягнули біси, ще й — ножем кухонним!

Та попри зло, о Боже мій коханий,
Цей світ, де Ти створив струмки і кедри, —
Ні, — не на друзки, як стару макітру!

■
Біс головешки підклада під душу.
Зі шпарки кожної — семиголові гади, —
На сідало посіли й світло гудять.
Чорт власну кишку висмикнув піддашшям

Й очепами — мене гуртом — під дишель,
Аби я на коліна від огиди,
Щоб морок, скориставшись з нагоди, —
Назавжди в серці — небуття підошви.

Чортище збоку, осідлавши лавку, —
Подобою — на ратицях — полівка,
Під ребра — сіркою — і межі очі сцика, —

На мій хребет — всі жужмом, — як на цоколь,
І я везу бісівський почт, мов шкапа. —
Але Ти, Боже, мій — крізь пільму — шкіпер.

■
Переді мною — попелиця-велет, —
В одній руці — обценьки, в другій — міхи
Ковальські, — її служка — синя муха, —
Мене за бороду, за — сором, вся навала

Бісівська затялась — мене — в неволю.
Чортище — ножицями груди розпанахав
І очеревину, — щоб мою кров, як моху
(Ще в піні) — клапті, що їх біс — на вила

Під хоботів і паш сірчаний регіт:
«Ось жменька плоті, що — буття пороги!» —
І наді мною вершиться наруга

Під щелепів камінноіклий пристук, —
Бісівська челядь — з мене клоччя прясти, —
Де Ти проріс в мені в стеблину проса...

Й — о світло, о осяяности простір!

Вода мені у скронях — крап — і — крап, —
Видовжує у потойбіччя дебет.

Вітряк-бісище (світло стало дуба,
Повітря — із залізних, довгих круп), —

Він меле серце під хитинний скрип, —
Навколо мене — то бігцем, — то — диба.

А я — немов у виразках худоба,
Яку — валками серполезих скребл.

Гілля — з ребра, і я над світом висну,
Повз мене і крізь мене зими й весни
І зернята річок, і зародків кулони,

І біси, що, одягши куц калини,
Із хоботів — ікру — на роздоріжжі. —
Чи біс і Ти, який — у лапах — рожу?

Трикутний біс — із черевом вельможі, —
Калаталом мені між очі брязка.

Тримаючись за довгу шию бризки,
Отрутою чортище промінь маже,

Аби мені — й останній цей проміжок,
Щоб ані світла, ні струмка, ні бростки,
А тільки плоть — німа, глуха і брезкла,
Що Ти їй, Боже, — послугу ведмежу,

Аби душа — ні даху, — ні родини. —
Я — попіл, що лишився від ридання,
Пожбурений на смітник пільми — рептух,

Що із-під тліну усвідомив раптом:
Я так поволі, як з-під кия, вчусь,
Що ця моя ганьба — моя єдина честь.

■
Я заблукав. Цей світ — чавунний килим
на груди, і я гину від ядухи.
На мене біс-повія задом диха
Під вигуки визивні — й ікла скалить.

Ще й біс-пила, а з ним і біс-акула, —
О Господи, коли ця погань здохне!
Мене валкують, аби я, невдаха,
Їм на догоду, як фантина — колір.

Скрізь писки мишачі і пики вовчі,
Я так усю абетку пекла вивчив,
Що ці подоби — все нове і різне —

Для мене — за незмінне і старезне, —
Копита, пазурі і відра жовчі. —
Мене — нема, є тільки Ти, — мій живчик.

■
Падіння це чи просто — в світло спуск,
Що так у без'язикість завело,
Аби в мені Ти, Боже, як валун,
Й живцем — печінку — не орел — Твій перст?

Бісище губку з оцетом — на спис —
Й мені вуста, де на хресті з волань
Я так дослухуюсь Твоїх велень,
Що я — не я, а світла чорний спазм,

А Ти в мені — ще дужче перегини,
Щоб я — не з питьмою — з Тобою перегони
Повз бісів нескінченні колони. —

Мене від зла, що колом в колі, нудить,
Яке чигає, аби ти в мені замовк, —
Тебе не чути — найстрашніша з мук.

Із мене тягне зір — м'які цибулі скла,
Біс-бегемот, що в лапах — важелі потопу.
Бісище-хрящ, який — на шальках людську тупість,
Мені у серце забива горючий клин.

В цьому содомі я один, — безлистий клен, —
В кайданах тіла — на бісівському етапі.
За мною й піді мною — кишля — пекла типи,
Їх — з черева, як з шапокляка, — біс-чаклун.

Один бісище, — він — на мить — подобу плуга,
Мені по спині і на плечах стрімко плига,
І морок — вишкварками — попід ноги — трусок.

Бісища натесали з мене купи трісок,
Я — жменька немощів, а Ти — ні пари з уст.
Я гину, Господи, благаю — озовись!

Ти, Боже, ключ й водночас і ворота,
А я, як безнастанний в Тебе — стук.
Я все забув, відбіг всіх «ні» і «так», —
Цей світ для мене, як стара верета.

Тобою жити, — як в Тобі — вмирати.
Я весь Тобою, наче кров'ю, стік.
Я так — без шкіри, мозку, без кісток,
Мене ж бо можна і в слюзі зварити.

А Ти, — чи це для Тебе тільки жарти,
І Ти віддав мене гіенам жерти,
Аби бісища — на всі кутні, — й хитро

Мене, як мишу, що — у вовче хутро? —
Єдиний Ти — буття, де я лиш гість. —
Все знаю, та не доберу чогось.

ТАКА ДОВГА НІЧ

Спогади старого собаки

Василь Сокіл

Надворі холодна, дошова осіння ніч...

Давно мені не спиться, старому собаці, — всякі думки лізуть в голову. Господарі мої, нівроку, мають міцний сон, прокидаються вони серед ночі зрідка, якщо, звісно, ніхто їх не потурбує, — тож у мене досить часу, щоб до ранку, не поспішаючи, передумати свою собачу думу.

Пес я бувалий, — є про що згадати. Минуле, правда, не таке вже й барвисте. Але й світле майбутнє, про яке пишеться в газетах, особисто мені нічого втішного не обіцяє. Та ще коли воно буде? То справа людей, хай вони й клопочуться про своє майбуття, а я для цього вже постарів, — на мою буду, певне, інші цуценята претендують, — доведеться поступитися.

Побоююсь також, що про мене, може, ніхто й не згадає добрим словом. То чи гріх самому глянути в минулі дні, тим паче надворі така довга ніч, холодна й безпросвітна, що кого завгодно кине в спогади.

Та ще така, бачте, думка: а може, й людям буде цікаво почути про наші собачі радості й прикrostі, в яких не раз перепліталися наші долі так міцно, що часом, далєбі, важко сказати, де чия...

I

Аромат м'якої, теплої шерсти та солодкий смак молока, — оце й усе, що лишилося мені у спогад про мої цуценячі роки. Навіть тепер, на схилі літ, варто лише заплющити очі та глибоко втягти в легені повітря, як ураз відчую чарівний подих того недовгого мого щастя.

Нас у матері було троє. Все йшло гаразд, доки ми були сліпі і знали тільки свою матір. Але тільки но відкрилися нам очі, побачили ми і на власній шкірі відчули, який же несправедливий і жорстокий людський світ!

Пригадую, одного недоброго дня прийшов до нас молодий хлопчина, про щось погомонів з хазяйкою, підійшов до кутка, де ми лежали, кожного з нас перелапав, вибрав мене, запхнув у темну торбу і пішов геть.

Потім їхали, далі летіли (про це я згодом дізнався), нарешті, мене вийняли з мішка, і я зрозумів, що більше ніколи не побачу свою матір.

Лише милий спогад про неї довго зогрівав мене.

Біда моя почалася, тільки но я опинився в новій квартирі. Хоча це було місто в тій самій країні, відомій своїми radoщами, для мене

все тут здавалося таким чужим, що я надовго впав у невтішний розпач. Даремно мої господарі всіляко старалися мене розважити, я лишався до всього байдужим. Вони брали мене на руки, клали мене на подушки, тикали різне їстиво та питво, з усіх боків оглядали, міряли вуха та хвіст, дмухали на шерсть, без кінця ахали та прицмокували:

— Подивіться, яка в нього манишка! Королевич! Красунь! На виставку його!

Я тоді ще не розумів, що така білосніжна манишка на чорній аж лискучій шерсті, як у мене, рідко могла трапитися навіть у найпородистіших песиків і що ця манишка відіграє певну роль у моєму особистому житті.

Однак, ніякі похвали мене не втішали, я з жалібним скавучанням тинявся по кімнатах, заповзав під ліжка та канапи, тикався в усі кутки і чимдалі переконувався, що порятунку мені нема.

Певна річ, згодом я зрозумів, що у своїх незадоволеннях я почав трохи розсобачуватись, а тим часом треба було, як то кажуть, рахуватися з реальністю. Насамперед належало оцінити своїх господарів хоча б за те, що серед багатьох собачих порід вони віддали перевагу не якійсь брутальній вівчарці чи пихатому бульдогові, або ще гірше — вульгарній больонці, а саме мені, розумному, роботящому представникові роду сетер-спанієлів. Гадаю, ви знаєте, що це за порода?

Переконаєтесь далі з моїх спогадів...

Самі розумієте, що для спілкування з людьми треба було якось назватися, мати ім'я. У господарів зачалася з цього приводу довга дискусія. Я тільки прислухався і побоювався, що їхня фантазія не підніметься вище Бобика чи Чарлика. На моє приємне здивування хлопчина, який привіз мене, вигукнув:

— Барзум!

Що воно означало, він і сам толком не міг пояснити, але мені ім'я сподобалося своїм звучанням. Відкрите голосне «а» було вельми дохідливе, особливо в сполученні «бар», а дзвінке приголосне «з» надавало виразного значення голосному «у». Я відразу звук до свого прізвиська і радо відгукувався навіть тоді, коли його вимовляли половинками. При чому «Барз» означало для мене зовсім інакше, ніж «Зум». Вам це не зрозуміти, — тут був певний собачий підтекст.

Прийшов час облишити свої жалі і влаштуватися на постійне. Господарі тоді ще не жили в окремій, ізольованій квартирі (звідки я оце зараз веду свої спогади), а з іншою сім'єю. У зв'язку з цією ситуацією я гадав, що мене як собаку поселять десь у загальному коридорі, однак хазяйка зрозуміла мої інтереси і почала шукати для мене місця у своїх апартаментах. Я навмисне так пишно вимовляю

це слово, хоч справді ці апартаменти склалися з двох кімнат відповідно до державної норми: сім квадратних метрів на кожного мешканця (мене не врахували!). Правда, господар, як інтелектуальний працівник виторгував ще окрему кімнату. Навіщо, я згодом скажу.

Для мене, звісно, окремої кімнати не передбачалося державними указами, через це мила хазяйка виділила мені куток у передпокої. Під старим кріслом намостила матрасик. Споруда мені сподобалася, справляла враження собачої халабуди. З-під того крісла легко було спостерігати, що діється в хаті. І людям так само було добре мене видно. Вони не переставали захоплюватися мною. Господарка на всі боки вихваляла:

— Ти подивись, який він розумний! Дивиться — і от-от щось скаже!

— Ти теж розумна, — зауважував господар, — але він так на тебе дивиться тому, щоб ти дала йому їсти.

Відносно харчування виникло чимало проблем. Я знав, що в цій благословенній країні люди постійно борються з труднощами: щодня доводиться клопотатися, щоб десь щось розшукати, дістати, взяти, принести додому, — в цьому мало не все життя проходить. Але я з природи зовсім не вибагливий. Поки був малий, питання вирішувалося просто: давали молоко або чай з печивом. Згодом почали привчати до недоїдків, фактично, до помий. Ну, браття, я рішуче запротестував. Ви тільки подивіться: замість того, щоб непотріб викидати геть у смітник, вони вирішили придбати собаку. Пробачте, — сказав я, — але бознащо їсти не стану. Ваші харчові труднощі мене не торкаються. Не я їх створив — не мені їх і виправляти.

Стали давати мені сухарі. Загалом це харч, але на одних сухарях людина й здатна прожити, а порядний собака на це не погодиться. Почали експериментувати: давали справжні супи чи бульйони. Не можу пояснити, але м'ясних виварів я не любив. М'ясо, — будь ласка, якщо потрапляло в мою миску, — з'їдав. А юшку — ні. Така собача примха! А господарці сподобалося. Вона казала чоловікові:

— Собака і той розуміє шкоду від м'ясних виварів. А ти щодня хочеш їсти масні бульйони.

— Вік живи — вік учись. У собаки... — погоджувався господар.

Разом з експериментами господарів я сам собі в умі прикидав оптимальні варіанти меню. Без сумніву, м'ясо повинно було стояти в перших рядках. Не раз я нюхом чув, що з міста приносилось. М'ясо рідко бувало, але велику радість у всіх викликав так званий суповий набір. Це великі маслаки з хрящами та жилками. Для мене — це розкіш. Але й людина не хотіла відмовитися від них. У зв'язку з цим могли б у нас виникнути серйозні конфлікти, хоча логіка підказує:

людині — м'ясо, а собаці — кістки та хрящі. Легко сказати! Справедливості ради зазначу, що люди в особистих інтересах твердять, ніби ми полюблюємо кістки більш усього на світі. Неправда, ми й м'ясо любимо. Тільки в умовах хронічних труднощів згодні поділитися. Хай уже нам будуть кістки. А м'ясо нехай люди собі дістають.

У результаті експериментів відносно мого меню зупинились, як не дивно, на такій елементарно простій справі, як український куліш. З єдиною поправкою: його посипали кришеною печінкою, вареною або смаженою. Прошу пробачення у господарів, я не знав, що цей продукт у країні ще більша проблема, ніж м'ясо. Не розумію, чи худоба росла без печінки, але це був такий дефіцит, що всі казали — легше дістати імпортні джинси, аніж шматок звичайної коров'ячої, ба навіть свинячої печінки. А вона, бачите, так мені сподобалася, що незабаром печінка стала, так би мовити, у печінках моїм господарям.

Певна річ, до мого меню входили, крім кулешу, й інші компоненти: різні кісточки та хрящики, з якими нездатні впоратися нікчемні людські зуби. Взагалі, я не мав жадних підстав ремствувати. Добре, хоч дещо є. Їж і мовчи. Відома істина: коли собака їсть — він не гавкає.

Я тому докладно зупиняюся на харчуванні, щоб затулити рота тим, хто базикає, нібито тримати собак у хаті та годувати їх — злочин перед людством, якого держава не здатна прогнати. Що нібито вигідніше вигодувати козу чи порося. Не стану говорити про цих тварин та їхні апетити, але про мою невередливість ви чули. Маючи куліш, більшого не вимагатиму. Їстиму, не гавкатиму. А люди, якщо голодні, хай бунтують, будь ласка... Або купують козу чи порося.

Певна річ, і серед собачого роду трапляються незадоволені, а ще гірше — розбещені нахаби. Я б сказав, є така порода номенклатурних собак, які мають закриті продуктові крамниці з особливим набором різних делікатесів. Вони завели спеціальні ательє, де шують собі модне вбрання, мають розкішні дачі на морі, власні лімузини, — ховають їх на привелійованих цвинтарях, а то навіть у кремлівській стіні. Але, пробачте, чесні, трудові собаки не відповідають за тих, — хай вони показаться! А ми собі ціну знаємо. І про нашу справжню нелюдську гідність я можу багато говорити...

Я пересвідчився — місто ніколи не засинає. Коли западає довгий осінній вечір і вікна будинків напроти одне за одним гаснуть, над містом у темноті ночі пливуть різноманітні звуки. Вони то пригасають, то зростають, часом зливаються в один не зовсім гармонійний акорд, але я своїм собачим вухом розрізняю кожен звук.

Чуєте, прогуркотіла запізнена машина. Вантажна. Порожня. Шофер, певне, з далекого рейсу повертається, радіє, що нарешті благополучно дістався до міста. Тут затишніш, певна

річ, не те, що в степу. Шофер поспішає, жене машину так, що вона громохко торохтить по бруку сонних вулиць, наче дає знати, що вже недалеко тепла хата, де, можливо, ще й не сплять, чекає дружина...

Несподівано загавкав басовитий собака. Хто б це міг зачепити його в таку пору? Може, з п'яним зустрівся? Навряд, бо тоді спершу було б чути голос п'яниці, а не собаки. Тверезий не стане зв'язуватися з першим-стрічним псом. Однак, не може путня собака гавкати без причини. Догадуюсь, скривдили недобрі люди. З хати вигнали в холодну ніч...

Тож і завиває гірко пес, виливає свою душу. А ніхто не відгукнувся, не втішив його. Я не втримався, стиха підгавкнув...

Тільки не почув він мене. Поскиглив, повив, бідолаха, поскаржився на свою нещасну долю серед темної ночі та й почвалав собі далі.

Уже ледь-ледь його й чути...

2

За недовгий час наші взаємини в основному були визначені, права й обов'язки обох сторін були встановлені, і ми почали плянувати життєвий комплекс не тільки на сучасне, але й на майбутнє. Щодо мене основними питаннями були: вивчити навколишній світ, зрозуміти і пристосуватися до людської поведінки і, якщо будуть відповідні умови, подбати про підвищення свого інтелектуального рівня.

Курс елементарних наук дався мені досить легко. Маю на увазі такі предмети, як уважність і слухняність, особиста гігієна, вимоги до харчування. Взагалі до харчів я ставлюсь інакше, ніж люди. На превеликий подив, вони самі, недоїдаючи і не зважаючи на хронічну нестачу продуктів, настійно домагалися, щоб я їв багато і часто. Просто сміх мене брав, як вони припрошували до миски! Чи то тому, що їм самим так хотілося їсти? Вони навіть провокаційні методи вживали:

— Дамо цукру, якщо з'їси. Не з'їси — не підеш гуляти.

Таким чином хотіли довести мені свій життєвий закон: ти мені, а я тобі. Або: права мої, а обов'язки — твої. Я зрозумів, що люди керуються недобрими законами, бо у порядних собак існують непорушні у цьому відношенні правила і ми до своїх обов'язків ставимося більш відповідально, ніж люди до своїх.

Відразу помітно, що люди звикли вихвалитися: ми та ми, на все ми здатні, все ми вміємо. Ми й розумні, і нема таких фортець, щоб ми не здолали. А чесно кажучи, прості собаки, — без галасливої реклами і самовихваляння виконують такі завдання, з якими хтозна, чи здатні були б упоратися особи навіть з найвищими науковими знаннями.

Будь ласка, хай перший-ліпший професор, доктор наук, видатний академік, навіть нобелівський лавреат, потрапивши у

незнайомий ліс уночі, сам утратить на вірну стежку додому. Він же загине без нас! Я вже не кажу, як академік зі своєю науковою ерудицією зможе сам, без нашої допомоги знайти в болоті серед густого очерету підстрелену качку?

Не знаю, що робила б без нас людина. Абсолютно точно, — не собака, а людина перша з ним шукала потрібних зв'язків. Історія стверджує, що в післяльодовиковий період, надзвичайно важкий для існування, коли повиздихали такі могутні тварини, як мамути, бронтозаври та динозаври, людина і врятувалася, дякуючи такому надійному помічникові, як собака. Не забудьте, — навіть у священному Писанні про собаку згадано не менше двадцяти разів. Між іншим, зверніть увагу, про кішок ні разу.

Не скажу точно, де й коли, — але один знавець людської і собачої історії дуже розумно сказав: «Собака вивів людину в люди».

Не заперечую, — собаки чимало навчились і від людей. Мій господар, спасибі йому, старався навчити мене багатьом наукам. Процес взаємодопомоги йшов обопільним шляхом. Ми прагнули зрозуміти людину і одночасно навчали її таким речам, які вона нездатна була сама засвоїти.

Однак, господар мій, начитавшись різних книжок, став мені доводити, щоб я не дуже бундючився своїми здібностями, бо не тільки серед собак, а й серед інших видів тваринного світу є чимало високоінтелектуальних представників. Зокрема, почав розповідати про вельми розумних дельфінів. Ви про них, певне, знаєте, але дивне те, що людина й досі не розгадала таємниці інтелекту дельфінів, тим часом, як вони абсолютно точно розуміють, які примітивні здібності має людина... Але про це згодом...

А ще одної вельми цікавої і повчальної для людства історії ми самі з господарем були свідками.

Один відомий у країні вчений мовознавець навіть академік на прізвище Чернодед чи Белобаба завів собі для наукових дослідів папугу. Відомо, що цей птах дуже здібний у засвоюванні людських мов. То цей академік вирішив ще більше прославитись у галузі мовознавства і розпочав відповідні експерименти над папугою. На певному етапі своїх наукових досліджень, академік запросив мого приятеля, щоб продемонструвати досягнення. Мене, власне кажучи, та вчена папуга мало цікавила, але господар, який скептично ставився до того академіка, підмовив і мене піти на ту демонстрацію вченої папуги.

Прийшли, посідали перед папугою, яка сиділа на жердині. Мовознавець після вступної промови про ролі і значення мови в історії людства, звернув нашу увагу:

— Дивіться, я зараз візьму папугу рукою за лапку, а ви послушайте, що вона скаже.

Ми напружили свою увагу, а тим часом академік узяв папугу за ліву лапку, — птах підняв її вгору і виразно промовив:

— Добр-р-рого здор-р-ров'ячка!

— О! Точнісінько як Тарапунька! — зрадів мій господар.

Після цього вельмиповажний учений узяв папугу за праву лапку. Дресирований птах підняв її і цього разу привітався трохи інакше:

— Здр-р-растуйте, товар-р-ріці! — дзвінко вигукнув він.

— Ну, чистісінький Штепсель! — знову вигукнув господар.

— Абсолютно правильно ви зауважили, — сказав академік. — якщо ці два наші славнозвісні артисти естради своєю двомовністю доводять, що їм байдуже, якою мовою говорити, то мій піддослідний в одній особі стверджує, за мою теорією, нерозривну єдність двох мов.

— А цікаво, — перебив йому господар, — що він скаже, якщо його відразу взяти за обидві лапки?

Академік наче чекав цього і тут же вхопив папугу за обидві лапки. Бідолаха не втримався в руках професора, впав, як то кажуть, на обидві лопатки, однак, все таки на льоту встиг вигукнути:

— Здор-р-ровенькі були! З-з-здраствуйте! Впер-р-рьод! Ур-р-ра!

— Свят-свят-свят! — сплеснув руками господар. — Одразу двома мовами!

— Оце й є доказ правильності моєї теорії: двома мовами воно якось легше для дружби народів, — закінчив прославлений вчений.

Несамовито жалісно заплакало дитинча. Я знаю: це з третього під'їзду. Нездужає маля, йому потрібен добрий харч і свіже повітря. А матері-одиначці ніколи з дитиною й погуляти, працює на швацькій фабриці й дитину з собою на роботу носить, бо нема для неї місця в дитячих яслах, — уже півроку дитина стоїть у черзі, чекає...

Довго дитинка плакатиме. Бо є чому: до всього лиха ще й батько-шалапута покинув її. Справді, — яке діло до своїх цуценят батькам-собакам?

Правда, серед людської породи діти-псюки такі вроджуються, що тільки но зіпнеться на ноги, то відразу й матір рідну забуває. Наче не вона його вигодувала, не плакала-горювала над ним... А тепер ні згадки, ні слова привіту. Може, мати нездужа, в нужді страждає, — байдуже йому, сучому падлові. Хоч би раз гавкнуло, озвалось!..

О, видно я вже справді старію: не помітив, коли під'їжджала машина нашого солідного начальника, що живе в єдиній на весь будинок чотирикімнатній квартирі в другому під'їзді. Машина не його, а державна. — легка і м'яка в ході. Однак, я її впізнаю серед інших: у неї якийсь особливий, чутний тільки мені звук.

Кожна машина має свою прикмету. Я відрізняю, коли йде вантажна, а коли таксі чи карета швидкої допомоги. До речі, вона частенько під'їжджає до нас: на п'ятому поверсі живе хворий дідусь...

Здібності у мене виявились непогані. Всі переконувалися, що я розумний і спостережливий, відразу схоплював науку. Я тільки волів, щоб менше було порожньої балаканини. Мені потрібні були точні і конкретні знання, щоб я розумів, що робити: стояти чи йти, взяти чи подати, чекати чи шукати.

Було б, звичайно, невірно, розуміти ці поняття буквально. Кожне слово означало досить складний психологічний процес. Якщо, скажімо, запрошено підійти, я чекав, що виникнуть у людей інші пропозиції, наприклад, почати розмову на цікаву для обох тему. Коли пропонували сісти, значить, розмова буде серйозна й довга. Словом, я швидко засвоїв кілька десятків важливих понять людської мови, щоб розуміти, що людина від тебе хоче. Приміром, коли господар приходив додому і, роззуваючись, казав:

— Шльопанці!

Я в ту ж мить розшукував у чималенькій купі взуття в коридорі саме його старенькі капці і приносив йому. Згодом я вже й без нагадування робив: тільки но він брався роззуватись, а я вже йому приносив хатні черевики.

Коли поверталися з прогулянки і треба було, щоб нам відчинили двері, я не чекав, поки господар натисне на електродзвоника, а починав стиха погавкувати, і відразу в хаті знали, що ми прийшли.

Згодом завдання усладнялися: розшукати заховане, віднести одну річ до кабінету, а принести іншу з спальні або попросити господаря дати мені шматочок цукру замість кістки, яку я йому приносив в обмін. Взагалі це була дуже складна комедійна операція, яка вимагала великої витримки, а водночас точного, тверезого розрахунку, щоб не прощитатися, скільки ж за солодку кістку взяти цукру. Я підходив до господаря з кісткою, він показував у жмені грудочку цукру, я вичікував, він додавав ще одну, а я, похитуючи головою, все ще тримав у зубах свою кістку. Нарешті з'являлася третя грудочка, я підходив ближче, неквапливо клав біля ніг господаря виміняну ним кістку і, сповнений гідності, не хапаючись, брав з його долоні цукор.

Для мене довгий час було загадковим, чому господар після такої відповідальної торговельної процедури, виручивши у мене кістку, потім не виявляв до неї жадного інтересу. Він її залишав біля мене, а сам навіть виходив геть з кабінету. Що він хотів цим сказати, — неясно. Вироблював власну силу волі? Перевіряв мою чесність?

Я досить довго вичікував, потім поволі підходив до кістки, брав її в зуби і переносив ближче до свого місця. Ні, ні, я не поспішав злодійкувато її згризти, не намагався сховати, навпаки, клав на

видному, — будь ласка, хай господар бере, це ж бо його виграш. Але він не брав. Здавалося, він цілковито забув, що виміняв аж за три грудочки цукру таку смаковиту кістку. Тоді я йшов на крайню міру: удавав, що починаю її гризти. І що ж ви думали? Він не виявляв будь-яких намірів вирвати у мене з зубів кістку!

Лише через якийсь час відкрилася загадка. Одного разу я спостерігав, як він, обідаючи, витяг з тарілки борщу шматок м'яса з кісткою. М'ясо він легко об'їв, а потім заходився біля кістки. Костомаха, скажу вам, була високої кляси, — я на них розуміюся!

Господар акуратно взяв її пальцями, обдивився з усіх боків, потім ухопив зубами за тонкий кінець. Невдача! Нічого дивного, — і ми, собаки, також не відразу знаходимо у кістці м'яке місце. Так і з господарем: не вдалося бідоласі відгризти бодай маленького шматочка. Він вийняв з рота кістку і вхопив її тепер уже та товщий кінець. Уперта, вона й цього разу не піддалася. Але й господар не хотів поступатися. Він завзято заплямкав губами, вищирив зуби, почав гарячково хапати кістку то з одного, то з другого боку, аж очі заплющив від натуги.

Минуло, мабуть, хвилин зо дві, — лишенько! — що він тільки не виробляв з непокірною кісткою! Справжня собача комедія. І так і сяк вертів нею, і з того і з цього боку брав у рот, лизав, смоктав, кусав передніми і задніми зубами, стукав нею об стіл, з новою силою вгризався, то підпираючи рукою нижню щелепу, то мало не лягаючи щокою на стіл для підпори, — сльози почали йому виступати на очах, а клята кістка ніяк не давалася! Хоч ти плач!

Вимучений докраю, обливаючись потом і слізьми, змушений він був нарешті визнати свою поразку. Він ще раз полизав кістку, сумовито подивився на неї, поплямкав губами і не без вагання шпурнув її мені. Сам аж одвернувся вбік. Щоб я не бачив, який він розстроєний.

Ховаючи посмішку, я повільно підібрав з підлоги ту кістку, відійшов трохи набік і ліг проти господаря так, щоб йому було видно й чути, як звучить справжня кістка у справжніх зубах. Я так дзвінко розколював, так апетитно трошив її, так смачно хрумав, що господар, не витримавши, схопився з стільця і люто закричав:

— Геть на місце, негіднику!

Отак я переконався, як іноді люди не хочуть зрозуміти елементарну істину, яка гласить: не хапай кістку, яка не по твоїх зубах.

Змалку я наївно вважав, що оскільки людина — вінець творіння, то нам буде важко її розуміти. А вийшло так, що мені було ой-ой скільки клопоту, щоб навчити людину розуміти мене. Аж вуха у мене опускалися від розпачу.

Людина мала враховувати ту особливість, що моя мова — переважно мова жесту, руху. Для спілкування з людьми залежно

від складності завдання я вживав або хвіст або ніс, вуха або лапи, очі, зуби, губи, а то навіть і весь корпус. Якщо виникала потреба привернути особливу увагу, вживався й голос в різних варіантах тембру, звучності та ритму.

Все це навіть малому собачаті абсолютно зрозуміле, але для людей така різноманітність засобів, якими я користувався, виявилася настільки складною, що всього їхнього розуму і кмітливості не вистачало, щоб мене правильно розуміти.

Добре ще те, що хоча б елементарні собачі поняття були для них приступні. Варто було мені вранці після того, як господар умився та одягся, підійти до вихідних дверей, як він уже знав, що я запрошую його на прогулянку. Якщо ж я носом торкався порожньої миски, не треба було двічі повторювати цього сигналу, як відразу миска робилася повною. На превеликий подив, більш складні мої репліки ними зовсім не помічались.

Про цю дивну людську рису я не раз заводив розмову із знайомими собаками, зокрема, з гідним цілковитого довір'я, поважним Робом, який жив на сусідньому подвір'ї. Цей непородистий, але вельми досвідчений старий пес сказав з приводу такої недосконалості людської породи:

— Якщо вони самі себе часто не розуміють, то куди вже їм дотягнуться до нас?

Обов'язки мої, як я розумів, полягали в основному в тім, щоб приносити користь господарям. Я цілком з цим згоджувався. Проте змалку мене хотіли зробити ще й знаряддям для розваги. Наприклад, бабуся, мати дружини господаря, намагалася навчити мене давати лапу. Мовляв, здоровкається! Або хотіли, щоб я на їхню потіху танцював під музику.

Розваги я, безумовно, любив, але такі, щоб і самому було приємно: поборюватися з господарем на траві, позмагатися з ним у перегонах чи стрибках через паркани та канали. В цьому я знаходив і насолоду і певну користь. Не тільки для себе.

Головним же своїм обов'язком я вважав практичну допомогу господарям. І не тільки тоді, коли мене просили щонебудь зробити, але й діяти з власного розуміння ситуації. Скажімо, тільки но хтось приходив з вулиці, я вважав конечним одразу принести йому пантофлі. При чому я ніколи не помилявся, де чії лежать. А господиню я часто зустрічав на вулиці і помагав нести торбу з харчами, які їй вдавалося десь дістати. Поштар, зустрічаючи мене на вулиці, завжди довіряв мені віднести додому кореспонденцію. Я вже не кажу про такі речі, як принести сигарети та сірнички (хоч і не люблю тютюнового диму) або розшукати те чи інше, яке десь у хаті запропастилося. Нюх у мене був виключний. Мені тільки треба було точно знати, що саме шукати, тоді я знайду його й на дні річки. Але про річку трохи згодом.

Взагалі я не уявляв собі життя без дії. Мені як життєвий стимул потрібні були пошук і рух, фізичне напруження, готовість виконати щось і знову бути готовим до нових дій. А як же інакше жити? Я був радий роботі, яка давала приємність, і не розумів людей, які покірно зносили свою примусову, як вони казали, каторжну роботу. І не протестували. Мовчали. Невже так привчили?

Коли я опановував новий вид діяльності, мене огортало почуття законної гордості. Гуляючи з господарем, ми як правило по дорозі купували разом з ним газети в кіоску. Але одного разу мені було сказано самому принести їх. Я не розгубився, побіг до кіоска, зіпнувся лапами на віконечко, легким гавком привернув увагу продавця, той догадався, в чому справа, загорнув у трубочку газету, дав мені, я взяв у зуби і відніс її господареві, який стояв оддалік і стежив за мною. Через якийсь час він мене самого пускав з дому з таким дорученням, і я бездоганно його виконував. Одного разу я навіть зауважив кіоскеру, що, замість газети «Культура», він помилково дав «Торгівлю». Він вибачився і виправив свою помилку.

В цьому я нічого надзвичайного не вбачав, подібні доручення зовсім не складні, особливого інтелекту не потребують. Але цікаво, як на це реагували зустрічні люди!

От я йду вулицею, несучи в зубах «Культуру», повз мене пробігають якісь собаки, я на них — жадної уваги: у мене відповідальне доручення. Здалеку бачу, наближається вельми бундючний, тупувато начальственный чиновник з товстим портфелем, задер носа вгору, ні на кого не дивиться. Повільно чвалає сухенький дідок в окулярах, який напевне все в житті бачив і все знає, нічим його не здивуєш, як і того начальника. Пробігає жвава парочка молодят, заклопотаних своєю розмовою. Товстенька бабуся веде за руку внучку і чомусь розумному її навчає. Поспішає заклопотана такого раннього часу молодичка, світу Божого не бачить, їй також не до собаки. Але стривайте, кожен з них помічає мене, спиняється, обертається і — чудо, — ніби забуває про всі свої клопоти, тривоги, неприємності. І всі, хай на коротку мить, посміхаються! Я вже не кажу про тих молодят та про бабуся з онукою, але й ота змучена життям молода жінка, яка світу Божого не бачить, та й отой бувалий дідок, який уже все на світі бачив, а надто отой зарозумілий, набундючений начальник з керівним портфелем у руці, якого нічим не зворушиш, — усі вони робляться нормальними істотами, здатними на усмішку. Дехто ще й хвалить:

- Який молодчина!
- Роботяга!
- А які газети читає!
- Культурний!
- На тобі цукерку!

Певна річ, я цукерки не беру. Спасибі за те, що вони до мене посміхнулись.

Дощ ніби перестає. Маю надію, що сьогодні підемо на довшу прогулянку. У нас два маршрути: довге і коротке коло. Залежно від настрою прямуємо то одним, то другим. Щодо мене — я волюю довше коло.

Хоча ми майже щоранку прогулюємося тими самими шляхами, я щоразу знаходжу щось нове. Людина не завжди звертає увагу, хто повз неї пройшов, які сліди залишив після себе. Ми ж точно фіксуємо, як, куди і по що побіг недавно якийсь пес та яким запахом забарвився той чи інший кущик.

Якщо дощ не перестане, підемо коротким маршрутом. Для мене погода не має значення. Я б дуже хотів, щоб і мій господар не боявся негоди. Щоб заохотити його, я ніколи не шулився під вітром, як він, не ховався під дерева від зливи; звісно, не одягав плащів, не брав парасольок, не взував кальош, — навпаки, високо піднімав угору голову, сміливо брів калюжами, — мовляв:

— Бери з мене приклад! Вище голову! Не будь мокрою куркою! Ходи веселим півнем!

О! біда! Знову припустив дощ. Так затарабанив по шибках, що від цього дитина ще дужче заплакала. Значить, не підемо сьогодні довшим маршрутом. У крайньому разі, пробіжимося малим колом.

Хоча до ранку ще так далеко. За ніч може багато чого трапитися...

Може статися, що господар через дощ і не захоче виходити, а мене самого випустять. Я цього не люблю. Мені в таких випадках робиться совісно: чому це я маю дихати свіжим повітрям, а господар мучитиметься в непровітреному приміщенні? Скільки разів йому доводили, що, гуляючи бодай по десять хвилин тричі на день, кожен трудящий чоловік мав би на рік понад сто вісімдесят годин додаткового перебування на чистому повітрі. Але він не хотів зважати на таку арифметику і різними вивертами старався уникати прогулянок під дощем. Не слухав він і дружини своєї, яка резонно дорікала:

— Та подивись на себе! Жовтий, зморщений. А глянь на нашого сусіду — професора. Як яблучко! Чому? З своїм Чапом постійно гуляє. І в дощ, і в хугу. А ти ховаєшся у своїй конурі прокуреної. Хоч квартиру відчини!

Якщо господар буде такий упертий, я згоден і сам піти на прогулянку. Мені дуже кортить сьогодні пробігтися аж до лісу. Це не так далеко. Вчора я натрапив на якісь дивні аромати. Заінтригували вони мене. Що то, думаю, за невідомий собака там ходив? Я певен, що то не він, а вона, якась чарівна незнайомка...

Після того, коли мене за хорошу поведінку стали пускати гуляти самого, обсяг і характер моїх інтересів та зацікавлень надзвичайно поширився. Перед моїми очима відкрився принадний

світ вулиць, садків, майданів, таємних подвір'їв. Мене стали цікавити такі речі, про які доречно було б сказати: «А яке твоє собаче діло до них?» Однак, я волів дотримуватися вказівки мудреця, який твердив: «Щоб краще бачити, треба до всього принохуватися».

Знайомство моє з навколишнім світом почалося з нашого будинку та з його населенням. Дім, куди мене вперше поселили, був досить величеський, на п'ять поверхів і шість під'їздів темносірого кольору. Жило в ньому багато різних собак, серед них немало з певними званнями і титулами заслужених, орденоносних, медалістів, лавреатів різних премій. З деякими я навіть ніколи й не зустрічався, бо вони мене рівним до себе не вважали. Ну, й пес з ними! З іншими був знайомий формально, так би мовити, — драстуй і прощай, — нецікаві вони були для мене. Загалом кажучи, переважна більшість мешканців нашого колись, як я чув, славнозвісного будинку жила в останні роки замкненим життям, кожен гриз свою кістку і чужого не пускав до своєї буди. А колись, казали, дім цей жив зовсім інакше, називався промовистим ім'ям «Слово». А потім настала пора загального оцінення, масового страху, підозри, недовір'я, цілковитого оніміння, — стало небезпечно не те, що слово сказати, навіть стрічатись утрюх, бо серед тих трьох обов'язково був хтось один, який на двох інших неодмінно нагавкає, як той руденький песик Чап, про якого зараз розповім. Тепер кажуть, ніби там ситуація інша, але одвертого слова напевно не чути...

■

На першому поверсі в нашому під'їзді жив маленький песик Чап. На перший погляд усім здавався порядним, інтелігентним. Я вважав його просто симпатичним. Шерсть мав гладеньку, ніжки стрункі, вушка насторожені, очі виразні, хвіст елегантно закручений угору, — одне слово, гусар! Я вже було порадив, що матиму доброго приятеля. На превеликий жаль, ми не знайшли спільної мови.

Цей Чап виявився таким вреднющим, злим, в'їдливим, на всіх безпричинно гавкав, кожного норював ухопити за ноги. А дивитися на нього було просто смішно: таке нікчемне на вигляд, а пащеку свою як розчепірить, наче всіх готове проковтнути. Голосок мав високого регістру, дзвінкий з переливами, — сказати б, кольоратура, правда, не вироблена, без школи, примітивна самодіяльність для місцевого вжитку. Але йому він дуже подобався, а коли вже посправжньому розгавкувався, голос робився таким верескливим, аж у вухах лящало. Він ним просто не міг натішитись, як невдаха-співак або базіка-промовець.

Я зовсім не хочу, щоб мене, боронь Боже, зрозуміли так, ніби я незлюбив цього песика за голос чи за інтонацію. Я все життя говорив і тепер повторюю: кожен собака має право гавкати так, як йому порода велить. По-своєму, а не з чужого голосу чи в угоду різним мовним експериментаторам, як ота папуга академіка Белобаби. Бо ніколи в житті не дійде до того, щоб усі гавкали по-однаковому, як того може й бажають деякі собачі політики.

До Чапа я цілком об'єктивно висловлюю свою неприязнь, бо він мені, та й не лише мені одному, добряче в'ївся в печінки характером, а не самим голосом.

Цей віртуоз-вокаліст особливо полюбляв вправлятися голосом своїм у помешканнях з хорошою акустикою. Він це, видно, добре знав, тому для своїх занять обрав східці у нашому під'їзді, високому на п'ять поверхів — чудовий резонанс! Переважно вечорами, коли збиралась достатня аудиторія (мешканці були вже всі дома і нікуди їм було діватися), Чап розпочинав свої концерти. Починав з коротеньких не дуже гучних номерів, поволі розширяючи репертуар і доходячи до таких високих реєстрів, що всі жильці починали вибігати на східці, зачинався страшенний крик, кожен старався додати і свій голос. Та куди там! Ніхто не здатний був переспівати Чапа.

Повторюю з жалем, не встановилось у мене з Чапом будь-якого взаєморозуміння. Це був клясичний тип агресора: скрізь себе вважав хазяїном, скрізь йому було все дозволене і всього йому було мало, ніхто не смів йому перечити в його загарбницькій політиці, — мовляв, це його внутрішня справа, і, будь ласка, замовкніть, погоджуйтеся з реальністю. Він категорично відкидав усі спроби домовитися бодай про елементарний детант, і я врешті змушений був уникати будь-яких стосунків з цим деспотом.

У сусідньому дворі жив скромний, не расовий пес Роб. До нього я довгий час не виявляв особливої симпатії. Він мені здавався дрібним підлабузником, бо при зустрічі завжди улесливо скалив зуби, вихилявся на всі боки, а хвостом метляв так, аж курява за ним хмарою здіймалася. Словом, подумав я, — ні риба, ні м'ясо. Якимось я йому сказав одверто:

— Як ти можеш так принижуватися? Де твоя собача гідність? До всіх ти такий добренький!

— Бути добрим і привітним — це не приниження, — відповів він. — А в цьому найвища гідність.

— Піді розкажи Чапові, хай посміється.

— Не суди так Чапа. Він жертва обставин, — став пояснювати мені Роб. — Ріс бездомним щеням, битим і голодним. А навколо, сам знаєш, скільки розвелось гицлів, хапають кожного без розбору, часи жажливі, справедливості ніякої, терор і сваволя, — всіх накривають мішком — і в чорну будку. Потрапив був би й

бездомний Чап на шкуродерню, якби в критичну мить не нагодився один поважний професор медицини, який, певне, теж немало горя в житті зазнав. Він побачив нещасного песика і за трояк викупив його в гицля. Чапові тепер добре живеться у великодушного професора, але несправедливості він не забув. Через те й гавкає на всіх.

— Дивне пояснення причин агресивності, — здивувався я.

— А може, він в інтересах самооборони удає такого агресивного, — все ще намагався доброзичливий Роб знайти якесь виправдання поведінки Чапа. — Він не такий вже й недобрий. У нього є хороші риси. Він просто зробився занадто нервовим, бо трямований кривдами. Я, наприклад, знаю, як Чап любить класичну музику. Коли його господар, професор медицини, завзятий меломан, починає награвати на скрипці лагідну мелодію, Чап робиться абсолютно невпізнаним, — ні за що ні на кого не гавкне, а тільки вслухується в музику.

Можливо, це й правда про Чапа, я ще перевірю, але щодо Роба з певністю стверджую, що цей простий, неосвічений пес був надзвичайно музикальний. Мав винятковий слух, надзвичайну спостережливість (і ці якості, між іншим, йому дуже придалися в житті, — про це скажу пізніше) і феноменальну музичну пам'ять. Господар його працював диригентом місцевої симфонічної оркестри і сам любив співати, хоч голос мав нечистий, майже фальшивий. Коли він помилявся, Роб тут таки виводив правильну ноту. Диригент звернув увагу на таку здібність Роба і досить часто брав його з собою на репетиції. Пес скромно сідав збоку і, не насмілюючись робити поправки фальшивим музикантам, обмежувався лише тим, що уважно стежив за своїм господарем — диригентом оркестри, який мав особливу манеру диригування, махаючи обома руками згори вниз, ніби щось підгрібав під себе. Спостережливий пес уже через кілька репетицій зумів, сидячи на задніх лапах і піднявши вгору передні, повторити основні елементи диригування. Згодом, після наполегливої шліфовки техніки, він мало чим відрізнявся від свого господаря. Звичайно, Ровові легше давалися твори простих розмірів, на два чи на чотири, а до складніших, на три чверті чи п'ять восьмих, як, скажімо, вальс чи танго, він довго не насмілювався.

Про винятковий талант Роба ширилося багато чуток у мистецьких колах. Диригент пишався своїм музикальним псом і радо вислуховував невпинні похвали на його адресу. Одні радили розвивати здібності Роба, при чому не в домашніх умовах, а в справжній школі під наглядом кваліфікованих вихователів. Інші, навпаки, твердили, що це може вбити самобутність таланту і рекомендували дати якнайбільшу свободу цьому вундерпесикові у вияві здібностей. Він, запевняли, оволодіє мистецтвом до такого ступеня, що потім і сам буде здатний виховати зі свого середовища

немало подібних до себе музик, а там, чого доброго, і створити перший у світі такого роду власний музичний ансамбль. Були й такі, що підмовляли:

— Будь сміливим, Робе! Так махати руками, як твій хазяїн, кожен собака зуміє. Але з тобою ніякого порівняння, ми це бачимо. Негайно ставай замість нього за пульт!

Перспектива для Роба відкривалися принадна, але він був пес шляхетний і не хотів ставати поперек кар'єри своєму господареві. Щоб припинити небезпечні розмови на цю тему, він згодом перестав ходити на репетиції, щоб його не примушували показувати свої диригентські здібності. Цілком закономірно, без тренування Роб швидко почав втрачати кваліфікацію, в результаті чого зовсім був забутий як музика.

Скромність, шляхетність, доброта, безкорисливість не шануються в нашому зіпсованому світі. Саме ці чудові риси характеру і погубили Роба.

Коли я познайомився з ним, він був похилого віку і про своє славне минуле та нездійснені мрії неохоче розповідав. Прикро було те, що дуже швидко він нікому не був потрібен. Невдячний господар, який і далі диригував оркестрою по-собачому, запровадив дома нестерпні умови для Роба, його нерегулярно годували, виганяли під дощ і завірюху. Врешті, щоб позбутися, продали за сторожа в садку. Однак, лагідний з природи, він не тільки не відганяв хлопчаків, які приходили красти яблука, але дуже мило до них лачився. Такого сторожа, ясна річ, розсчитали, і він змушений був повернутися за ті ж гроші до свого музики. Звичайно, йому там не зраділи і, щоб здихатися, безплатно віддали якомусь типові, який заходився робити з нього злого звіра. Цей катюга прив'язував Роба до стовпа і батогами виховував у ньому лютість. Тиран домігся свого: Роб не втерпів, розізлився на свого ката, вирвав литку у нього, зірвався з прив'язі і з клаптем віршовки прибіг назад до свого колишнього хазяїна, Отака, бачите, музика...

Нещасний вигляд Роба, мабуть, таки зачепив ще не порвану струнку совісти в душі того музики, і той вирішив залишити його у себе, відселивши, правда, з хати у стару халабуду в кутку подвір'я.

Я часто його відвідував, розважав. На побутові умови він не скаржився: буда ще не протікала, і старенька солом'яна підстилка його задовольняла. А коли з харчуванням траплялися перебої або музика забував про нього, Робові доводилося переходити на самопостачання.

У цій справі він виявляв не менш ніж диригентський талант. Як було вже сказано, Роб мав винятковий слух і велику спостережливість. Лежачи у своїх апартаментах, він любив дослухатися до різних звуків, які долинали звідусіль, а надто до тих, що чулися за паркана. За тим парканом віднедавна збудував собі на два

поверхи осібнячок полковник-відставник, заслужений старий член відомої партії. До того він працював на господарській роботі і добре розумівся на економічних справах. Дуже швидко почав обживатися на новому місці і, будучи з натури вельми хазяйновитим, надбав собі невеличке господарство, яке допомогло йому розв'язувати нелегку проблему харчування. Мав власні кури, гуси (спеціально зробив для них басейн!) і два кабанчики.

Роб відразу почав прислухатися, як той партієць реалізує свою продовольчу програму. Серед окремих звуків, які нагадували оркестру під час настроювання інструментів, він звернув особливу увагу на один: кудкудакання. Спостережливий пес пересвідчився, що ця схвильована мелодія означала, що курка знесла яєчко і, як велику новину, проголошувала це на весь світ. Тільки но лунав цей клич, Роб, не поспішаючи, пролазив крізь дірку в паркані на територію приватника, того партійця у відставці, заходив до курника, знаходив ще тепленьке яєчко, обережно, щоб не роздушити, брав його в зуби і, нікого не сполохавши, ніс до свого осібняка. Траплялося, що не встигав він донести яйце, як лунав сигнал уже іншої курки, і йому доводилося іти знову на промисел.

Дієтичне харчування чудово позначилося на здоров'ї Роба. Він явно погладшав, шерсть зробилася лискучою, всі функції організму нормалізувались і взагалі майбутнє стало світлішим. Я бачив у нього під солом'яною підстилкою чималий запасець яєць. Він і мене іноді частував свіженькими; добрий, гостинний був пес.

На жаль, райське життя недовго тривало. Полковник, колишній артилерист, догадався, куди зникають яйця, і всі свої, так би мовити, гармати викотив на Робоного господаря. Загримотів:

— Грабіжники! Ворюги! Бандити!

— Сам ти такий! — одгавкувався диригент. — Накрався державного добра.

— Чорний наклеп! — виправдувався заслужений член партії. — Я чесний! Перевірений! А ти, видно, голос Америки слухаєш!

— Знайшов чим лякати! Спекулянт! Яйцями на базарі торгуєш!

— А ти мене бачив?

— Жінку твою!

— Так я за це тебе, ти знаєш... я до Верховної ради дійду! — нахвалявся полковник-відставник.

— Далеко йти! — не поступався мій господар. — До тюрми ближче, хабарнику й спекулянте!

— Та я тебе з твоїм підлим собакою перестріляю! — розмахував руками бравий артилерист.

Роб достеменно знав, що у завязятого полковника нема ніякої зброї, однак, по доброті своїй душевній вирішив далі не зв'язуватися з цим приватновласником і порадив своєму господареві:

— Не загрижайся. Хай він подавиться тими яйцями. А ми й без них яюсь проживемо.

Музика послухався розумного пса і вигукнув:

— Подавись ти ними, нещасний куркулю! Хай вони тобі завоняються.

Єдина користь Ровові від цього інциденту була та, що господар зрозумів, як своїм неухажним ставленням призвів чесного пса до нехороших вчинків, і відтоді став справніше його годувати.

Майже рік прожив Роб в халабуді, яка все більше почала протікати і пропускати зимові вітри. Від простуди і недоїдання став хворіти. А наступної весни, коли почав трохи оклигувати, нова халепа остаточно доконала нещасного Роба: в халабуді з'явилося невідомо звідки щеня. Коли й хто його підкинув, чи то він сам захопив краще місце в халабуді, Роб не знав, але відтоді вся увага господаря переключилася на те цуценя. Воно було дебеле і ненажерливе, мало чого з харчів залишало старому Ровові. Ніякі докори на того нахабу не впливали. Роб називав його загарбником, агресором, на що той лише скалив зуби, мовляв:

— А що ти мені зробиш? Краще мовчи. Мирися з реальністю.

Від тяжких переживань Роба огорнула чорна меланхолія, він цілком відмовився від їжі. Однієї теплої зоряної ночі, коли щеня нахабно розлігшись на всю солом'яну підстилку, міцно захропло, Роб вийшов з халабуди і побрів з двору до недалекого скверика. Під густим гіллям горішника він знайшов затишне місце і ліг у м'яку траву.

Йому, напевне, снилась чарівна музика, від якої він і не захотів прокинутись...

До під'їзду підїхала машина. Я вже знаю, що то таке. Вона здалеку дає про себе знати тривожними сигналами: «Дорогу, дорогу давайте, не затримуйте, дуже поспішаю!..» Біля будинку замовкає, щоб не полахати людей. Досить часто вона з'являється біля нас. Переважно вночі. Тривожний сигнал її мене вмиг розбуджує, наче штрикне в серце.

Це до мого доброго знайомого старенького і, здається, цілком самотнього мешканця у квартирі на п'ятому поверсі нашого під'їзду. Я особисто зустрічався з ним лише один раз, коли він поселявся півроку тому. Зовні ніби й не дуже старий, але, видно було, немічний, бо по східцях повільно піднімався (ліфта у нас нема), часто спинявся, на ходу зі мною розмовляючи. Такий ласкавий і привітний, всяко вихвалював мене, а я щиро радів, що по-сусідству у нас житиме такий милий мешканець.

Однак, він більше не виходив з своєї квартири. Яюсь гукнув з свого балкона, коли я прогулювався у дворі. Зрадів, навіть грудочку цукру кинув. Після того я часто поглядав на балкон, не раз мій старенький помічав мене і привітно махав рукою.

А з якогось недоброго часу він уже й на такі зустрічі зі мною не виходив. Через це й почала приїздити до нього ця машина. Траплялося, що й двічі на ніч.

Я потім дізнався, що у нього дуже хворе серце і що його все збиралися переселити з п'ятого поверху на перший. Але, бачте, й досі обіцяють...

5

На третьому поверсі сусіднього під'їзду жила жвавенька кокетка, біла сучечка непевної породи, ніби суміш больонки й шпіца, а може, й вульгарної дворняжки. Лисяча мордочка, пухнастий хвіст свідчили про хитру вдачу, в чому я незабаром особисто переконався.

Господарі були здавна добрими друзями, через це й я вирішив з тією сучечкою заприятелювати. Ця вертихвістка так спритно вміла загравати, що я, наївний дурень, повірив у її щирість і невдовзі навіть серйозно захопився нею. А коли прийшов час ясно і недвозначно зформулювати та закріпити наші взаємини, негідниця і зрадниця переметнулася до іншого. І ви уявляєте, до кого? До Чапа, мого запеклого ворога!

Цього ніякий достойний свого імені пес не може пробачити. Я привселюдно став виявляти до неї свою зневагу і презирство. Безсоромниця, вона після всього ще й насмілювалася відновити дружбу зі мною! Мов би ні в чому не винна, вертілася біля мене, тикалась своєю лисячою мордочкою, удавала, що палає пристрастю до мене. Я демонстративно відвертався від неї і красномовним рухом задньої ноги давав знати, що для мене вона все одно що стовпчик.

Її хазяїни мало не посварилися з моїми за те, що я так безкомпромісно ігнорував їхню улюбленицю. Кінчилось, на щастя, тим, що вони перестали водити її до нас у гості. А я був радий тому.

Існувала, правда, інша причина, чому вони її не брали з собою. Ця псина взагалі не вміла культурно поводитись у гостях. Вимагала виключної уваги до себе, лізла на руки, скавучала, пищала, щоб її частували, а потім скиглила, щоб вели додому, їй, бачте, набридло. Господарям своїм вона заважала, бо в гості вони приходили пограти в карти. Вони так полюбляли преферанс, що навіть свою сучечку назвали Пулькою. Сподівались, що вона з вдячністю поставиться до цього. Але де вже їй, нікчемній, було зрозуміти суть цієї інтелектуальної гри!

Хто хоч трохи знає, що таке преферанс, той погодиться, що швидко навчитися грати в нього не можна. Потрібен чималий курс наук. Не хочу вихвалитися, але суть цієї гри я зрозумів відразу, а головні правила засвоїв за п'ять-шість сеансів. Слід іще зауважити, що для вивчення цієї складної гри у мене не було належних умов. Оскільки мене до столу не запрошували, я змушений був брати участь у грі, лежачи збоку в кутку або під столом. Довелось

покластися виключно на слух та на вроджену кмітливість. Прислухаючися з-під столу до реплік гравців, я за один вечір вивчив порядок мастей. На другий день я вже знав, як «торгуватись». Потім засвоїв головну істину гри, що спершу треба зазирнути в карти партнера, бо у свої завжди встигнеш. Довго не міг зрозуміти, чому краще бути «внизу», ніж «нагорі». І нарешті треба було виробити в собі непомильну інтуїцію вгадування, яка саме карта лежить у прикупі.

Симпатії мої у грі, безумовно, були по боці господарів. Особливо прикро мені було за хазяїна, який навіть гірше за мене знав цю гру і часто ліз «нагору». А дружина одверто раділа, коли сама могла його «підсадити». Він розпачливо волав:

— Та пожалій ти свого чоловіка!

— В картах нема ні батька, ні матері! — одрубувала дружина.

В таких ситуаціях я як правило підходив до господаря, клав йому на коліна голову і заспокоював, як міг. Він гладив мене і говорив:

— Я знаю, ти скажеш, — не журись, карта не кінь, до ранку повезе... Але краще б ми з тобою кинули цю гру й пішли погуляти.

Але до кінця гри, після якої ми обов'язково виходили провітрюватися, було ще далеко. Ви вже повірте мені, — я настільки уважно стежив не тільки за всіма перипетіями гри, але абсолютно точно міг сказати, на якому етапі вона в той чи інший момент перебуває. Гравці, наприклад, могли раптом припинити гру, однак, я знав, що це лише для того, щоб випити чи перекусити. Але справжній кінець гри я безпомилково визначав. У ту секунду, коли гравці склали карти в колоду і бралися за олівці, щоб підраховувати виграші, я вилазив з-під столу, обтрушувався і легким повискуванням давав знати, що я радий закінченню гри і готовий іти на прогулянку.

Кожного такого разу всі сплескували руками:

— І як він угадає? Весь вечір лежить, мовчить, а тільки но починаємо розписувати пульку, вмить озивається!

Пробували провокувати. Раптом серед гри хтось навмисне вигукував, щоб я чув:

— Все! Кінець! Розписуєм.

А я лежав непорушно. Я знав — брехня. І ніколи не помилявся. Могли грати дві-три години, могли мало не до ранку грати, але коли справді закінчували, я точно знав. А вони не переставали сипати мені компліменти:

— Ясновидець! Він через стіл усе бачить!

Ніякий я не геній, але на багатьох прикладах міг би довести, що собаки бувають значно кмітливішими від людей. Не хочу тільки дражнити їх.

Як спостережливий пес, я весь час звертав увагу на зміни у

складі населення нашого будинку. Так, одного разу я зауважив появу нового суб'єкта. Спочатку це було просто втішне цуценя. Опікувався ним малий хлопчина, синок нашого приятеля, що єдиний мав власну «Волгу» на весь будинок. Цей хлопець любив зі мною гасати по ярах та куцах, борюкатися на траві і вправлятися в стрибках через канави та паркани.

Головне, що нас здружило, це непримиренне ставлення до котів. Ми їх люто ненавиділи, не знаю тільки, хто дужче, він чи я. То ж не дивно, що хлопець забажав мати не сіямського чи ангорського kota, якого йому пропонували батьки, а нормального пса. Хотів він такого, як я, але не знайшлося. Купили йому щеня невідомої породи.

Коли воно стало виростати, виявилось, що це гібрид вівчарки з догом. Назвали його Юконом. Доки воно було мале, ним просто втішалися, — таке грайливе було. Але цуценя почало рости, мов з води, і за півроку зробилося таким здоровилом, що й у двері не протовплювалося. Зріст телячий, сила воляча, апетит вовчий. А квартира, самі догадуєтеся, комунальна, ще двоє сусідів по коридору. Де Юконові жити? А він чимдалі все нахабніші вимоги ставить перед своїми господарями. Ніхто не міг вільно шматка хліба з'їсти — все йому віддавали. Весь бюджет з'їдав. Кінець-кінцем не вистачило ні грошей, ні харчів, ні терпіння тримати у хаті такого звіра. Віддали його за півціни у собачу школу і з полегшенням зідхнули. Правда, хлопчина той був дуже зажурений. А я ж йому казав, щоб він брав собаку моєї породи.

В собачій школі його вивчили сторожувати і продали за великі гроші місцевому універмагові, який дуже часто невідомі злодії обкрадали. Щоб в'яснити, в чому справа, охорону універмагу доручили вченому Юконові. Він одразу виявив виключні здібності: на другу ніч сторожування затримав трьох крадіїв. Він їх протримав на підлозі до ранку, коли прийшов директор і, на великий подив вірного охоронця, не тільки не нагородив його медалею, а взагалі прогнав з роботи. Бідолоха Юкон не міг знати того, що директор був у змові з тими злодіями. Але коли б і знав, то кому скажеш, ніхто тобі не повірить, а тебе, як собаку, виженуть з роботи. Врешті так і сталося. Директор не захотів мати у себе на роботі такого викривача своїх злочинів. Одвіз його на свою дачу, хай там сторожує.

Але швидко Юкон звідти втік. При всій суворості характеру у нього билось чутливе, вдячне серце. Згадав він тих людей і квартиру, де пройшли його малечі дні. Цю відрадну пору, — я вам це стверджую, — не може забути з нас ніхто. На відміну від людей у нас є чисто собаче чуття прив'язаности. Можна втратити зір і слух, можна стерпіти холод і голод, але ніколи, навіть після довгих літ не можна забути того, хто вперше пригрів тебе теплом руки і ласкавим словом.

Трапилось це у пекучі серпневі дні. Дехто потім намагався пояснити дивну поведінку Юкона страшенною спекою. Мовляв, сказився пес. Дурниці!

Ми з господарем саме поверталися додому після передобідньої прогулянки. Йдучи по сходах, почули, як хтось із гучним хеканням біг слідом за нами. Не встиг я поступитись, як повз мене, мов вихор, промчався Юкон, мало не збивши нас з ніг. Він добіг до дверей квартири колишніх своїх хазяїнів на четвертому поверсі і легенько завив. Так він завжди робив, коли просився до хати. Побачивши, що ми до нього наближаємось, він грізно загарчав, але господар мій лагідно сказав йому:

— Юкон! Ти молодець, що прийшов у гості. Але їх нема дома. Виїхали на прогулянку. Приходь іншим разом.

Юкон ще дужче завив. Але ж справді нікого в квартирі не було, я сам бачив, як вони вранці сідали в машину, щоб їхати на Дінець. Тільки не я хотів це Юконові розтлумачити, як він так мене штурхонував, що я сторчмапокотився по східнях, а за мною поспішив і мій господар.

— Справді сказився! — вигукнули ми обоє, ховаючись у своїй квартирі.

Довго нам було чути, як Юкон голосніше й жалібніше завивав під дверима, які перед ним не відчинялися. На мить замовкав, ніби прислухаючись, потім з новою силою настійно просився до хати.

Знизу і згори з квартир повиходили люди і дивувались, як несамовито хотів пес побачитися з людьми, щоб якось втішитися в складній життєвій ситуації. Однак, марні були його намагання...

Він ще якийсь час поскиглив, помовчав, ніби розмірковуючи, що ж далі робити, тоді підвівся на задні лапи і передніми почав роздирати двері. У нього були могутні лапи і гострі кігті: дерматинова оббивка з-під них так і летіла шматтям і клоччям вати. Вщент розпанахав усе, пообгризав зубами рештки, спробував прогризти двері і нарешті в знеможі ліг на кахлеву підлогу східців. Якусь мить полежав перед дверима, потім підвівся і, не звертаючи уваги на численних глядачів, повільно, зажурено побрів униз по східнях...

Всі мовчки давали йому дорогу. Хто зо страху, хто з подивом. Лише я з глибокою поваги і широго співчуття. Хто міг його зрозуміти так, як я? І кому було діло до Юконових переживань?

Населення будинку жило замкненим і невеселим життям. Навіть своїми випадковими радіщами мало хто ділився з іншими, зате щоденні клопоти охоче ладен був віддати іншим. Надійних друзів, окрім Роба, я в цьому будинку не знайшов. Тож зрозуміло, що після його смерті я затужив.

А тут ще й цей негідник Чап! Вреднющий пес продовжував отруювати мені життя. Часом мені й на вулицю не хотілось, аби не

стрічатися з цим виродком собачого роду. Ума не доберу, чого він так нападався на мене. Просто така істота з народження. Я мав більші підстави ставитися до нього вороже, хоча б через оту зрадницю Пульку, однак, я на ту історію, так би мовити, махнув хвостом. А він, несамовитий, тільки но побачить мене, відразу хвенться мов навіжений, ніжками своїми, як у таргана, землю від невгамовної люті гребе, спину дугою вигне, аж шерсть йому на спині гребенем настовбурчиться, а з пащі злоба чорною слиною бризка! І це не тільки зі мною одним, — нікому проходу не давав.

Його хазяїн, вельмиповажний вчений, професор чи навіть академік, з довгою чорною бородою і в розумних окулярах, вислуховував чимало скарг у зв'язку з недостойною поведінкою свого пса і незабаром змушений був виводити його на повідку. У присутності солідного вченого нахабі доводилося стримувати свої підлі емоції і поводитися, як нормальний собака. У таких випадках я підходив якнайближче до них спеціально для того, щоб професор мав нагоду провчити свого невихованого пса. Я раз-у-раз грайливо перед ними пробігав, а професор і справді зупиняв Чапа і казав йому:

— Дивись, який це шляхетний, скромний і вихований пес. А ти чого на всіх гавкаєш? Чи тобі погано живеться? Ти просто пустобрех і собача язва!

Чапові, певна річ, не подобалися такі нотації. Він демонстративно одвертав убік голову і зухвало вискалював зуби, — мовляв, говори, виховуй, повчай, а воно мені до лямпочки...

Я врешті так і сказав професорові:

— Ніякі повчання та педагогічні штучки йому не допоможуть. Таких тільки на прив'язі держати. І в наморднику.

Звичайно, Чап це все чув, і наші взаємини ще більше загострилися. Життя зробилося нестерпним, справжнісіньке собаке пекло. Хоч світ-заочі тікай. Або міняй квартиру.

А тут іще свого клопоту додали коти. І де їх раптом стільки набралось на мою голову, бодай вони повиздыхали! До чого я ненавиджу цих паразитів. Це слово я вживаю не як лайку, а як характеристику: ніякої ж продуктивної, корисної роботи вони не виконують, окрім хібащо ловіння мишей. Але в наш час наукового і технічного прогресу і в цій справі коти стають непотрібними, бо мишей та пацюків навчилися труїти хемікатами. Тож вони поробилися самозакоханими панями, які, вилежуючись та маніжа-чась на шовкових подушках, вважають себе настільки видатними персонами, що наслідуються писати спогади і навіть публікувати їх окремими книжками. Але що може путнього згадати кіт? Мабуть, за такими авторами і на друкування моїх спогадів не вистачить паперу.

Спочатку в нашому під'їзді з'явилося два-три коти, а потім їх

ставало все більше й більше. Всі вони були явно прибудні, худючі, смердючі й нахабно нявучі, бо голодні. Згодом вияснилася причина. Одна самотня жінка на старості літ, озлобившись на весь людський рід, пройнялась нелюдським співчуттям до цих миршавих створінь і вирішила все життя своє присвятити їм. Насамперед віддала десятком найжалюгіднішим котам одну зі своїх кімнат у повне і безплатне користування. Регулярно і висококальорійно годувала їх (і де тільки вона брала ті харчі?). Коти швидко поглаждали, аж шерсть стала вилискувати. Тоді вона їх випускала надвір, а набирала новий контингент.

Про цей санаторій, про солодку житуху в ньому дізналися бродячі коти далекі усього району, і почалося справжнє паломництво до нашого під'їзду. Не раз на всіх поверхах під'їзду можна було нарахувати до тридцяти котів різного віку та масти, брудних, облізливих, безвухих і безхвостих. Вони приходили регулярно двічі на день, рано вранці і пізно ввечорі в яку завгодно погоду. Їхня благодійниця виходила з відерцем недоїдків до садка, а вся котяча зграя прямувала за нею. Цікаво: рухалися вони дисциплінованою колоною, як піонери чи комсомольці на державних парадах, — ніколи не гризлися між собою, бо були навчені, що всім від сердобольної котолоубки перепаде належна порція.

Уявляєте, яка запашна атмосфера встановилася в нашому під'їзді. Люди зачали протестувати, писати скарги в різні інстанції. Поки вони там розглядалися, коти все більше заволодівали нашим будинком, підвалами та горищами. Їх стали побоюватися. Навіть Чап і той стушувався, зробився жалюгідним створіннячком. Не раз і тікав від них ганебно.

Я вирішив було взятися за ліквідацію цього притону. Зібрав чимало однодумців серед хлопчаків нашого двору, склали оперативний плян, розподілили обов'язки і, відповідно озброївшись, розпочали бойову акцію. За кілька днів ми мали чималі успіхи, але гірко прощиталися. Ми не знали, що ця стара самотниця була не тільки членом спілки письменників, але й почесним членом республіканського товариства захисту тварин. А тут саме вийшла спеціальна постанова місцевих органів влади, спрямована на захист прав і оборону таких істот, як коти. Про права людей там не було ні слова! Коти, озброєні таким документом, нахабно фиркали всім у вічі. А ми мало не в кримінал потрапили як порушники державних законів.

Життя зробилося нестерпним. Категорично постало питання про виїзд з цього будинку. А це не така проста справа. Треба було знайти таких, хто хотів би помінатися з нами квартирами. Почалися довгі пошуки нового житла.

А дощ за вікном не вгаває. То притихне, то знову припустить...

Щойно машина швидкої допомоги від'їхала від нашого під'їзду. Хоч би вона допомгла моему старенькому! І хай вже більш не приїжджає. Хай спокійно поспить хворий дідусь. До ранку ще далеко...

Господар мій спросоння забелькотав. Мабуть, щось цікаве приснилось. Чую якісь слова з грайливими інтонаціями, наче веде приємну розмову з особою, ім'я якої вимовляє невиразно...

Я також часто бачу сни. Буває, таке жалісливе присниться, аж плакати хочеться. Кажуть, я тоді важко стогну або схлиплюю, — так зворушливо переживаю. А прокинувся — нічого не пам'ятаю, — хоч убий!

Господар мій теж якось скаржився:

— Ну, таке ж цікаве бачив уві сні, аж прокинувся, щоб записати. Спросоння кинувся до столу, вхопився за ручку, черкнув на папері, — вранці розшифрую, думаю, ліг, заснув. Ранком прокидаюся, читаю, — якась собака маячня!

Дійсно геніальні думки невловні, як сон...

А дощ припустив, мов навіжений. Скільки ж то там угорі води набралось в хмарах, що без кінця плетється і плетється. Ніби хтось там грається чи регулює: підставляє решета з різними сітками, щоб дощ лився то дрібніше, то рясніше. Навіщо? Щоб довше було?

І так довга ніч.

6

Нам пощастило з обміном квартири. Я цілком випадково зустрів одного собаку, з яким малим, було, познайомився, але потім рідко зустрічався, — на різних вулицях жили. А це несподівано наткнувся на нього. Розговорилися. Виявилось, він за цей час зробився досить впливовим маклером. Коли дізнався про наш клопіт, сказав, що знає одного відповідального вовкодава, якому забажалося мати, примірно, таку саму квартиру, як у нас. Я не дуже вірив обіцянці, але, на диво, вони невдовзі прийшли оглядати нашу квартиру і були від неї в захопленні. Правда, пес-маклер зажадав, щоб дали хабаря (без цього ж бо ніяке діло не матиме успіху). Ми дали відповідну суму, і вже через кілька днів нам дали вибрати одну з трьох квартир.

Така ситуація могла створитися в результаті двох умов. Насмперед свою ролю відіграв хабар. А подруге, номенклятурному собаці сподобалася наша квартира. Тому він так розщедрився. Більше того, у нього у відповідних установах були свої собаки, які за нас навіть проробили всі формальності для обміну. Були різні міркування, але спинилися на цій, де зараз живемо, поблизу лісу, оскільки вона найбільше мені сподобалася.

Район, куди ми перебралися і де зараз живемо, зветься Голе Поле. Донедавна це справді було чисте поле, незаймане, поросле

бур'яном. Потім почали будувати житлові будинки і, коли ми переїжджали сюди, майже половина території була вже забудована стандартними п'ятиповерховими коробками, за що весь цей район прозвали ім'ям відомого діяча «хрущобами».

Поміж будинками мальовничими острівцями лишилися густі бур'янища, в яких бігали ящірки, стрибали коники, літали метелики, а вечорами мелодійно дзюрчали невисипущі цвіркуни. Я з великим задоволенням гасав по заманливих хащах, приношуючись до слідів незнайомих тварин та комашок.

Найбільшою окрасою нашого району був ліс, що починався майже поруч з нашим будинком, а кінця й краю йому, мабуть, не було. ми часто ходили з господарем углиб того масиву і ніколи не могли дізнатися, де він кінчається. Ми починали з малої стежки, яка вводила нас у непролазні нетрі колючого глоду та густої ліщини. Господар мій, ясна річ, шукав обхідних шляхів, а я мчав крізь гущавину, і переді мною розкривався чудесний світ пахоців та надзвичайних речей. Від безміру вражень доводилося аж очі заплющувати, щоб якнайвиразніше красу й аромат природи відчувати носом.

Ніс, треба вим сказати, найголовніший орган нашого організму. Без нього ми, як без ока й вуха. Хтось сказав, що людський ніс — єдиний орган тіла, який після смерти короткий час продовжує рости. Не розумію, навіщо це йому. В складному, заплутаному різними проблемами житті людина, на мою думку, потребує не так носа, як вуха та ока, щоб краще прислухатися та придивлятися до мінливих і непевних обставин. А приношуючись, одверто кажучи, це собачий привілей.

Лісова стежка кінчалась, і перед нами піднімалася суцільна стіна високих дерев, перед якою люди розгублено спинялись і воліли повертатися назад.

Я спостеріг, що люди взагалі бояться неходжених стежок, остерігаються йти власною дорогою, воліють йти за кимось іншим. Їм у житті потрібен дороговказ. Вони перед тим, щоб зробити крок, чекають вказівок. Тож і я в таких випадках казав господареві:

— Іди за мною, не заблудишся.

Він покійрно прямував за мною, бо знав, що на мене можна було цілком покластися. Розумію, йому було нелегко поспішати за мною вперед, але назад він уже не міг без мене повернутися. Ми сміливо продиралися крізь лісові хащі, а перед нами весь час з'являлись чудесні перепони, ще колючіші, ще чіпкіші. Нарешті кінчався густий і низькорослий чагарник, починалася просторіша ділянка міцних дерев. Вони були могутні, з такими розложистими кронами, що в двометровому радіусі їхніх тіней навколо стовбура нічого, крім кволенкої травички, не росло. На цих затишних галявинах ми любили полежати, відпочити. І так нам не хотілося залишати чудове

бездоріжжя та повертатися до цивілізованого житлового мікрорайону!

Однак, і він мав свої принади. Скільки ми тут живемо, а будівництво не кінчається, хоч заплановані строки давно вже минули. Весь час щось копають, ламають, загортають, розгортають, переносять і знову перекопують, пересипають, ламають та щось нове ставлять, щоб потім ще раз повалити на землю. Вантажні машини, бульдозери, трактори, тягачі, копачі та екскаватори вздовж і впоперек перепанахують наше славне поле. Невпинно міняється рельєф місцевости, щоразу з'являються нові стежини, зникають зарості бур'янів, на їхньому місці виникають гори бетонних плит, битого скла, поламаних дощок та інших будівельних матеріалів. Чудова картина!

Мене це романтичне безладдя приваблювало не менш, ніж бур'яни та ліс. Як побігаєш по горах будівельного матеріалу, потрошеного наче спеціально для моїх розваг, як повимазуєшся в крейду, вапно та фарбу, як позабрьохуєшся в глейових баюрах та прийдеш в отакому вигляді додому, — уявляєте, скільки радості мали мої господарі!

Дуже потішно було перестрибувати через численні канали, якими щоразу перекопувались стежки та доріжки до нашого дому. Влітку та взимку не дуже було цікаво розважатися біля цих канав, бо їх можна було просто перейти по сухому, зате на весні чи дощової осені відбувалися справжні атракції, в яких брало активну участь населення всього району.

Найцікавішим видом спортивних змагань були стрибки через запиті водою канали. Відбувалися вони щодня вранці, коли люди йшли на працю, вдень для тих, хто лишався вдома (пенсіонери та інваліди) і ввечері, коли трудящі поверталися з роботи. Ці масові змагання, на превеликий жаль, вважалися неофіційними і результати (іноді досить високі) лишалися незареєстрованими в Олімпійському комітеті, бо до жюри змагань не побажав увійти ні один відповідальний собака.

Перше місце у змаганнях належало мені.

Як правило, я завжди першим ішов на побиття попередніх рекордів. З першої ж спроби я легко подолав двометрову каналу з водою, глибиною на півтора метра. Перестрибнувши, я запрошував інших до чесного змагання. Однак, дивна річ, — більшість воліли шукати обхідних шляхів. Даремно вони це робили, бо скрізь, куди б не поткнулися, були менші чи ще більші канали, і болягузи однак потрапляли в таку багнюку, що доводилося гуртом їх витягати. То чи не краще було б уже їм так, як усе життя їх учили не боятися труднощів, іти рішуче на штурм перепон? Я в такому дусі і підбадьорював:

— Чи це вперше вам? Вперед! Ура!

Дехто з них резонно відповідав:

— Нас повчали труднощі терпіти, а не подолювати. Ми це й робимо все життя. Терпимо.

Господар мій був сміливої вдачі. Бачачи не раз, як я майстерно перестрибував канаву, він здалеку розганявся, прудко добігав до канави, пружно відштовхувався лівою ногою і в ефектному польоті, на жаль, усього якихось два-три сантиметри не досягав протилежного боку, — така досада! Ясна річ, пластом гепався у воду. Каламутний фонтан здіймався вгору і в першу чергу оббризкував мене. Я з радісним скавучанням починав бігати та обтрушуватись, поки мій неправний конкурент руками й ногами видряпувався з ковбані.

— А хай би цим будівельникам та впорядкувальникам руки й ноги поламало! — вигукував він побажання.

У мене не було бажання висловлювати незадоволення. Я не боявся впасти у воду, іноді навмисне це робив. Спеціально для розваги. Удаючи, що мені так само, як і господареві, не вистачило сили перестрибнути, я всіма чотирма лапами обербенювався у баюру. Глядачі гучно реготали, а я, трохи поплававши (я ж бо водоплавний пес — качатник), з задоволенням вилазив на слизький берег.

Треба віддати належне господареві, — через певний час він був настільки натренований у стрибках, що, бувало, виходив переможцем і на ширших канавах. А умови для тренажу нам невпинно створювали будівельники. Як це робилося? Наприклад, намостили тротуар, прийшли телефоністи, перекопали його, поклали свій кабель, загорнули землю, потім з'явилися електрики, і в іншому місці зламали асфальт, бо забули свої кабелі покласти, канава так і лишилась, може, комусь ще буде потрібна, але водогінна рура луснула не в цьому місці, екскаватор вириг нову канаву, поклали рури, а виявилось, що телефоністи не всі кабелі поклали, треба ще раз перепанхати тротуар. І так з дня на день, з місяця на місяць. Ми вже так звикли до цього, що й не уявляємо, щоб хтось насмілювався такої милої розваги позбавити! І будівельники мають постійну роботу...

Як я вже казав, оселилися ми в хорошому районі в трикімнатній квартирі. Близько ліс, чисте повітря, солов'ї співають. Нема ні Чапа, ні котів. Однак, мені не сподобалося нове житло. Перебралися ми пізньої осені, а взимку я вже мав перший сюрприз. Як здійнялася однієї ночі скажена завірюха, з-під дверей так задуло, що я до ранку мало дуба не дав. Двері ті, я придивився, були ніби спеціально причеплені так, щоб під ними цілком вільно можна було просунути лапу. Але навіщо це здалося? Я заявив рішучий протест і разом з господарем пішов до преславної будівельної організації число два. Там нам показали офіційний, з підписами та печатками, документ, в

якому було записано, що будівля наша прийнята державною комісією з оцінкою «відмінно», за що будівельна організація число два нагороджена премією. Сума премії була така значна, що ми тільки облизались і побрели не солоно хлиставши додому, щоб заходитися ліквідувати власними силами деякі, як нам сказали в тому числі два, будівельні недогляди і недоробки.

Двері та вікна, з яких свистіло, позатуляли ганчір'ям, мене переселили далі від дверей і пообіцяли зробити генеральний ремонт на весні, — дай Боже, пережити тільки зиму.

А тут нова біда. Невдовзі після поселення, я побачив у великому дзеркалі в коридорі страховидлого пса. Що таке? Звідки він узявся? Спиная зелена, правий бік рудий, лівий — червоний. Одне вухо крейджано біле, а друге чорне. Що за мара? З переляку я аж затремтів. Хмара пилу оповила те створіння у дзеркалі і, — щоб ти здох! — я в тому страхітті впізнав себе!

Як побачила господиня, вигукнула:

— Ти подивись, — Барзум захворів! Запаршивів! Негайно до лікаря! Він нас усіх заразить! Не підходь до нього...

Переляканий господар швидко зрозумів і вилаявся:

— А щоб їх отак все життя вимазувало!

І тут ми втрюх розреготалися, побачивши, як весь низ стіни мого кутка був витертий аж до шалівки. Дійсно, тієї ночі мене мордували тяжкі сни, і я до ранку заснути не міг, усю ніч крутився, перевертався з боку на бік.

Неприємності з стінами тривали недовго. Дуже швидко вся крейда та фарба доценту витерлась так, що подекуди й штукатурка геть чисто пообсипалась. І вже більше не бралась.

На тому й заспокоїлися.

Однак клопоти не кінчалися. Мені дуже не подобалося, що паркетна підлога неймовірно скрипіла під моїми ногами. Господарі не надавали цьому великого значення, але для мене це була проблема. Вночі, коли всі засинали, мені дуже кортіло крадькома, нечутно перейти до спальні і лягти на пухкому килимку біля ліжка господині. Я вже й так і сяк ступав, намагався якнайлегше ставити лапу, однак клятий паркет так гучно рипів, що бабуся вмить прокидалась і гримала:

— Ти куди? Ану, марш на місце!

Я довго ламав голову, чому й навіщо прокладений був такий паркет. Наївний, я не відав, що це рипіння було спеціально заплановане і виконане будівельниками, щоб ми їх потім за окрему плату запросили перестелити підлогу. Ми врешті так і зробили. Вправні майстри ідеально виконали роботу всього за три півлітра на двох і п'ятдесят карбованців на закуску.

Загалом, чим характерна була наша нова квартира? Вона весь час привертала до себе нашу увагу, не давала, як пишуть у газетах,

заспокоюватися на досягнутому, йти далі і вперед на подолання труднощів, бути винахідливими і заповзятливими. Весь час квартира нас тримала в особливому, можна сказати, збадьорюючому стані постійного неспокою й непевності. Ми щохвилини мусіли бути напоготові, остерігатися, що от-от упаде одвірок, трісне водогінна рура, потече від сусіда з стелі, або завалиться, коли сидітимеш на ньому, унітаз.

Весь час, як то кажуть, були насторожі. Почували себе в стані бойової мобілізованості, яка не давала нам легковажно спокійно спати...

Знадвору долинали звуки, які свідчили, що життя вночі не вмирає. Правда, я чув, що люди переважно вночі вмирають... Але мова зараз про живі звуки.

Чути далекий ритмічний стукіт якоїсь машини чи двигуна. Десь загупали важким, брязнуло залізо, щось металево заскреготіло, несамовито крикнув високим голосом маневровий паротяг на залізничній станції Сортувальна і, немов зрозумівши, що недоречно порушив тишу ночі, відразу замовк.

Натомість знову заплакала дитина матері-одиначки. Недовго ж вона давала спокій!

Тривожна сьогодні ніч. Знову здалеку засигналила машина. Невже знову до нас? Ні, це ніби інший сигнал. Може, десь пожежа? Я не влежав, пішов подивитися з вікна. Але що можна побачити крізь густі хмари та непроглядну завісу ночі? Правда, коли горіла торік у таку ж темну осінню ніч військова академія, заграва була видна не тільки мені.

Так і є! Я помилюся: справді до нашого під'їзду під'їхала машина. Тільки інша, більша за ту, що раніше приїжджала до мого хворого старенького. Санітари з неї винесли валізки і зайшли до під'їзду, стали братися по східцях. От уже проходять позв наші двері. Та допоможіть же хоч тепер бідолашному! Хай би швидше одужував!

Дивно все таки, чому йому дали житло на високому поверсі? Чи не було відомо, що він прожив нелегке трудове життя, немало терпів горя і, кажуть, навіть сидів у тюрмі. Не знаю тільки, в якій і коли...

7

Довгий час я не міг установити, чим займається мій господар. Яка його професія? Відносно дружини певне знав, що вона зранку брала портфель і виходила, іноді гукаючи мене, щоб я її провів до тролейбуса. Там вона мені казала:

— Бувай здоров, я поїхала на роботу, а ти трохи погуляй і повертайся додому.

Приходила вона з роботи і завжди приносила щось і для мене смаченького. Звичайно, перепадало дещо й її чоловікові. Через це я догадувався, що господиня була нашою основною годувальни-

цею. Але що робив чоловік? Не можна вважати роботою те, що він зі мною прогулювався.

З якогось часу я почав стежити за ним. Коли ми вдвох лишалися в кабінеті, мій господар після сніданку сідав у глибоке крісло і брався до читання ранкової пошти, яку, як ви пам'ятаєте, я часто сам йому приносив, якщо зустрічався з поштарем. Я лягав неподалік і скоса спостерігав, як він зачитувався тими газетами, в яких нічого цікавого навіть для мене не було. Мене не раз починало хилити на сон, і я часто отямлювався від шелесту газети, яка випадала з рук господаря. Виявляється, від читання газети він теж задрімував. Щоб збадьорити, він схоплювався з крісла, робив кілька фізкультурних вправ руками й ногами, а потім діловито сідав до письмового столу.

В такому положенні мені було важко стежити за ним, тому я заповзав під стіл і лягав біля ніг господаря. Якийсь час він сидів непорушно, потім ноги його починали приходити в якийсь загадковий рух. Спочатку потихеньку совались, далі все енергійніш і ритмічніш, аж мені в боки діставалось. Згодом гарячкове совання переходило в притупування однією ногою, наче йому щось потрапило під п'ятку і він намагався його придушити. Одночасно, я почув, як почали соватись і його руки по столу. При цьому він вимовляв якісь слова. Не до мене, а невідомо з якої причини.

Шляхом кількадечних спостережень та логічних зіставлень поодиноких фактів я прийшов до висновку, що мій господар був письменником. Він творив, соваючи ногами і руками, тобто, писав художні твори, які тут же сам собі прочитував.

Я це все чув і не був, м'яко кажучи, в захопленні. Самому авторові, видно, також не подобалась власна писанина, бо він частенько жмакав списані аркушки паперу і шпурляв їх під стіл. Я там таки, під столом, передивлявся ті клапті і, на жаль, перекопувався, що справді вони були варті смітника. А від того, що він уголос вимовляв якісь окремі слова, я зрозумів, як важко було йому з римами. Перед тим, як писати поему, він про запас заготовляв рими. Наприклад, я прочитав якось такі: вірні — покірні — жирні, зрада — парада, держава — іржава, край — карай, мова — змова — корова, кулі — дулі, гнуться — пнуться, помпи — бомби, разтуди — разсюди — онтуди і т. п.

Я точно не знаю, скільки було у нього випущено книжок, але чув, що його називали майстром слова, новатором і сміливим відкривачем якихось передових ідей. Пам'ятаю, як один його приятель-підлиза з захопленням цитував такі рядки:

Немов якийсь хлоп'як — пустун,
що добре діло знає,
бадьорий, радісний Борзун
рудих котів ганяє.

Це, виходить, про мене. Майстер слова! Не міг знайти кращої рими, що й ім'я моє спотворив!

До господаря нерідко заходили товариші з його ж літературного кодла. З одними він поводився стримано, поблажливо, не видавав своїх творчих секретів, бо знав, що вкрадуть, — з іншими наодинці, так би мовити, виливав душу. Особливо жваво відбувалися творчі дискусії з приятелем, що мав власну «Волгу». Він сам себе вважав клясиком. Як правило, починав приятель:

— Сучі сини, знову хочать зарубати мою нову поему! Вшосте послали на рецензію.

— Так і треба! — під'юджував господар.

— Але ж і попередні рецензії були позитивні!

— А потрібна й нег'ативна, чи ти не знаєш!

— Якби я був Товстолобенком, ого!

— А ти всього лиш Тонкошкуренко...

— Нічого, хай, я піду куди треба, я покажу їм, що треба... — нахвалювався приятель.

— Не ходи, куди не треба, однак не покажеш те, що треба.

— Так що ж накажеш робити? Чим жити? — удавав наївного або провокував приятель.

— Ідеями, — так само відповів мій господар.

— Якими? — саркастично посміхався приятель.

— Про щастя.

— Людства?

— Особисто для себе. А ти знаєш, що нам і так у нашому щасливому житті потрібно для справжнього щастя? Три речі. Вірна дружина, гроші і власна автомашина.

— Я одну вже маю...

— Але найкраща з потрібних речей — собака.

— Це вже наші ідеї, — підкреслено застеріг приятель. — Краще тримай язик за зубами. А то догавкаєшся.

— Правду я кажу, Барзуме? — не звертав уваги мій господар на серйозне попередження. — Це наші ідеї. І ми ще з тобою напишемо книжку про наше собаче життя. Правда?

Розмова набирала небезпечного політичного характеру, і я не знав, чи можна довіряти приятелеві, — тому промовчав. До того не хотів розкривати, що давно вже сам обмірковую такий твір.

Вирішив: коли вже зовсім оформляться думки, дам на перегляд господареві. Хай простежить за розділовими знаками. Я в них не дуже сильний. Плутаю знак оклику із знаком запитання. Беру в дужки не те, що треба. Не на тих місцях роблю наголоси. Глибоко заховаю підтескт. Неточно вживаю алегорії. Забуваю вчасно поставити крапку. Зловживаю загадковими трикрапками... Хай виправить, буду вдячний. Інакше можуть знайтися собаки, які неправильно мене зрозуміють.

Господар мій напевне був грамотний чоловік. На полицях та в шафах у нього стояло багато книжок. Було й чимало таких, де писалось і про нас. Про собачу вірність і незрадливість, щирість і відданість, тобто про ті гуманні риси, яких бракує людям.

Нічого не скажеш, добре вміли писати автори різних літературних напрямів про таких ординарних собак, як вівчарка, сенбернар, пудель тощо, але дивно, що в художній літературі й досі не був увічнений образ сетер-спанієля. А можна було б просто з мене писати. Я й зовні досить одмітний: ставний, голова гордо тримається на красивій шиї, вуха пропорційні, а не звисають аж до землі, як у деяких, ноги стрункі, відповідні до моєї комплекції, ззаду на лапах шерсть як шпори, а про білосніжні мої комір та манишку на чорній хвилястій шерсті я вже казав. Врешті, я маю свій портрет, можете подивитися, не скажете, що брешу.

В окремому куточку у книжковій шафі стояла література з собаківництва, з чого я зробив висновок, що мій письменник щось і про мене напише. Може, колись, згодом, але зараз він, мабуть, читає ту літературу, щоб повчати мене. Тільки зовсім не в тому дусі, що мені було потрібно.

Зокрема він довгий час не зважав на те, що в жилах моїх тече кров мисливця, що мене треба везти на полювання, що без цього я втрачу природні здібності, зроблюся вульгарним хатнім псом, нікому не потрібним. Коли ми потрапляли в ліс, він повинен був би помітити, як мене бентежила теємничість лісових нетрів. Запах вологи підказував, що десь поблизу мала бути річка. Я відчував її всім єством, вона манила мене, п'янила ароматом болота, шумом очерету, в заростях якого плавали ті дивні крилаті істоти, ради полювання на яких я й був народжений на світ. Проте господар виходив до лісу не стільки ради мене, а ради своїх друзів, охочих до пікніків. Певна річ, і мене з собою брав.

Літературна компанія часто збиралася для такої творчої дискусії на лоні природи. Для цього брали казанок, триниогу, пшоно, сало, цибулю, сіль та хліб, крім того, відповідну кількість пляшок і з веселим гомоном вирушали у лісову гушавину, подалі від редакторів, цензорів та власних жінок.

Щоб пляшки з відомою рідиною на сонці не перегрівались, далеко й не заходили. Натрапляли на простореньку галявинку, тут таки закопували в землю під деревами пляшки і бралися до діла.

Поки йшло готування та варіння каші, я допомагав носити сушняк. Тільки но каша починала варитись, а нетерплячі вже поглядали на те місце, де були закопані пляшки, я робив висновок, що літератори знайшли свій інтерес у лісі, тож і мені належало подбати про свій. За моїми розрахунками, вони про мене не повинні були б швидко згадати, тому я мав досить часу, щоб досхочу погасати по лісу і вчасно повернутися до своєї порції кулешу.

Перший мій вільний рейд ознаменувався тим, що я таки натрапив хай не на річку, а на чималенький струмок. Від радості сторчголов плигнув у нього. Дарма що ноги мої відразу загрузли у замуленому дні, однак було приємно поманіжитися в прохолодній водичці і мрійно уявити, що от-от, — стривай, будь пильним! — з-за густого очерету вилетить качка! То нічого, що там не було ні очерету, ні качки, — я відчував, як у мені прокидається завзятий мисливець.

Того чудового птаха я до того ще ні разу не бачив. Я не про ту здохлятину, яку часом бабуся приносила з крамниці. Мова йде про живу дику качку. І от одного разу господар, позичивши у знайомого мисливця крило дикої качки, дав мені його понюхати. Відтоді цього запаху я навіть за сто метрів не міг сплутати ні з яким іншим, — така вже у мене вдача.

На стіні в кабінеті господаря висіла невідома мені річ у вигляді кривої палиці. Я гадав, що то декоративна прикраса і не звертав на неї уваги. Одного разу господар зняв ту палицю з стіни і, покликавши мене, ткнув мені під ніс тоншим кінцем і сказав:

— Понюхай.

Я понюхав, — запахло особливим димком.

— Затям, — пояснив він мені, — це рушниця, і дуло її пахне підстреленою качкою. Ти її повинен нанюхати навіть під водою, якщо ти справжній мисливський пес.

Поки не почався сезон полювання, на річку нас почав возити той приятель, що мав власну «Волгу», в якого так невдало жив Юкон. Як правило, виїжджали покупатися. Це вже була справжня річка, досить широка, стрімка, з чудовими зеленими берегами і піщаними пляжами. Я відразу довів, що вода — моя стихія. Наче не вперше, тут же стрибнув з розгону у воду і, вправно пливучи, щоб не зносила течія, попрямував на протилежний берег. Особливих зусиль не докладав, злегка перебираючи лапами. Озирнувшись, побачив, що і мій господар, важко хекаючи, спробував доганяти мене. Та де там! Я вже обтрушувався на тому березі, а він усе ще борсався посеред річки і далі побоювався плисти.

Кілька разів ми виїжджали на такі розваги. А одного разу я зауважив у машині дві рушниці і різне мисливське начиння. Приїхали ми на інше місце. Річка тут була густо заросла високим очеретом та щільною осокою і надзвичайно гостро пахла качками.

Зупинившись на похилому березі, розстелили під рясною вербою брезент і, оскільки виїхали не снідавши, посідали попоїсти. Я не був дуже голодний, але щоб не порушувати компанії, зїв шматочок (бо була дуже жирна) ковбаси та грудочку цукру на закуску. А мисливці, дивлюсь, з тієї торби, де мало бути мисливське начиння, витягли пляшку, налили, випили, закусили і знову налили та й ще випили. Це мене насторожило. І я не помилився в своїх

передбаченнях. Закусивши другу чарку ковбасою з помідором, мій господар узяв у руки рушницю, покликав мене до себе, наказав сісти і сказав:

— Май на увазі, ми приїхали сюди зараз не для гулянки, а на полювання. Я тобі поясню, бо ти ще справжнього пострілу не чув. Уяви, — он там вилітає качка, я підкидаю вгору рушницю, націлююсь, натискаю на гачок і...

Пролунав оглушливий постріл. Мене мов вітром здуло під машину. Сиджу, думаю, розмірковую, — навіщо він таке затіяв? А господар мій знову гукнув мене. Один раз покликав лагідно, другий суворіше, а третій раз рішучим наказом:

— Барзум, до мене!

Я тільки тому, що він далеко від себе відклав рушницю, вирішив піти до нього на переговори. Однак, по дорозі мене перейняв приятель і, притримуючи за ошийник, став дорікати:

— Як же тобі не сором? Пострілу злякався!

Він звів угору свою рушницю і запитав:

— Бачиш, куди спрямоване дуло?

Не встиг я дотямити, що то є дуло, як над моїм вухом гримнув постріл. Ошийник лишився в руках приятеля, який, не втримавши рівноваги, поточився і смикнув за другий гачок двостволки. Торохнув ще один постріл, і шріт просвистів над машиною, до якої я ледве встиг добігти.

Запанувала тиша. Я крадькома висунувся з-за колеса. Мисливці сиділи на брезенті перед розстеленою на ньому урядовою газетою. На ній виднілась закуска і стояло вже три пляшки, дві порожні, а третя трохи надпита. Її не чіпали, бо перед кожним стояли ще не випиті стопки, до яких вони простягали непевні руки. Нарешті впіймали ті стопки, підняли їх з якимсь політичним вигуком угору, похитали головами, вихилили, закректали, закусили і глибоко задумались. Пора, справді, думаю, як слід їм замислитись. Що за поведінка?

Не рахуючися з моєю думкою, господар вилаявся і шпурнув од себе порожню пляшку. І щось мугикнув, намагався затягти якусь пісню. Глянувши на мене, ляпнув у долоні, що означало, щоб я підійшов до нього. Бачачи його зажурений вигляд, я підповз, хоч знав, що він зараз буде слини розпускати. Так і є!

— Розстроїв ти мене, сучий сину, — сказав він. — Але дай я тебе поцілую, бо ти найвірніший друг...

Ох і не люблю я цих сантиментів! Та хай вас дідько цілує, нещасні алькоголіки!

А господар мій не вгавав:

— Та ти знаєш, чому ми випили? Весь народ п'є! Не віриш? Он прочитай, що пише газета...

Я давно знав, що в газетах часто й багато пишуть про

алькоголиків. Але про свого господаря я цього не можу сказати. Ну, любить сто грамів випити горілки або бокал вина. Я й сам перед обідом іноді воджу його до забігайлівки, де продають розливне вино. Він заходить туди, я сідаю неподалік, проти дверей і чекаю, поки вийде. Сиджу терпляче у будь-яку погоду, в дощ і завірюху, як надійний вартовий. Якщо довго не виходить, значить, або велика черга трудящих до шинкарки та чарки, або знайшовся дружок на додаткову порцію. Але господар мій обмежувався переважно одним бокалом сухого вина. Десь вичитав, що воно корисне для людини.

Не моє це діло, хай має від того користь. А я не люблю п'яних — і край! Ухилився я від його обіймів, а він розпачливо махнув рукою:

— Раз уже урядова газета стверджує, що у нас ніхто не хоче боротися з таким пережитком капіталізму, як пияцтво, то що нам лишається робити?

Приятьель скрушно похитав головою, розвів руками і налив ще по одній.

Випили. Приятьель почав щось співати, але закашлявся: не в те горло пішло. Господар підхопив мелодію:

— Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышет... дышет человек!

— Раз дише — значить, живе! — ствердив приятьель.

Господар з трудом зіпнувся на ноги, взяв рушницю і став до мене наближатись.

— Облиш Барзума, — сказав приятьель, і почав одбирати у нього рушницю.

— Я кажу, хай звикає, — наполягав господар. — Людина й та не відразу звикає до пострілів.

Поки вони виривали один у одного рушницю, вона сама вистрелила. Оддача від пострілу перекинула господаря на спину, і обом їм стало так весело, що вони закачалися по траві, мов діти. Я тим часом сховався під машину, подалі, як то кажуть, од гріха.

Чую, господар пропонує приятьелеві:

— Раз таке діло, Барзум боїться пострілів, полювання у нас не вийде, давай поцілятимем у пляшку. Підкидай ти, я стрілятиму перший. Не влучу — стрілятимеш ти.

Приятьель, зіп'явшись на коліна недбалим жестом підкинув пляшку. Тільки коли вона вже впала на землю, господар устиг вистрелити. Потім підкинув пляшку — приятьель також не влучив. Після кількаразових марних спроб приятьель підняв з землі непокірну пляшку і з усього розмаху торохнув нею об каменюку.

— От так! — переможно вигукнув він.

— Так їй і треба! — додав господар.

Лежачи під машиною, я спостерігав, як вони потім роздяглись і пішли до річки. Господар увійшов у воду і присів, як стара баба. А

приятель забажав «форснути»: стрибнути з високого берега «ластівкою», але цієї пташки у нього не вийшло, — гепнувся у воду просто, як колода. Якийсь час вони борюкалися біля берега. Потім попливли впоперек річки. Течія відносила їх униз, і мені незабаром не стало їх видно.

Тривожні звуки підхопили мене на ноги, я миттю побіг над берегом і незабаром побачив, як мої плавці заходилися серед річки дивно пустувати. Один пірне — другий вирне, хоче того схопити, той наче не дається, а сам уже без жарту починає кричати «Рятуйте!»

Кидаюся у воду, гребу що є духу. Бачу, як над водою виринає то одна голова, то друга. Подаю їм знаки, що поспішаю на порятунок. Почули моє вищання. Господар захекано гукає:

— Барзум! Сюди!..

Я й сам бачу — куди. Наближаюся до них і міркую: двох я не потягну, кого ж першого? На мить майнула злорадна думка: не варті вони обидва, нещасні п'янички, щоб їх рятувати, самі ж винні, догралися, допилися! Але бачу, господареві скрутно. Приятель молодший, тримається на плаву певніше, а мій герой пускає бульби, руками безладно молотить, слова не може вимовити, тільки гикає. Приятель підбадьорює мене:

— Давай, давай, хапай, хапай його!

А за що хапати? Пірнаю у воду, нюхом знаходжу у каламуті господаря, натрапляю на плавки і хапаю зубами. Хай не ображається, бо в спішці трохи вкусив його за сідницю. Воно якраз на користь господареві пішло. Від болю він стрепенувся, напружився і виринув на поверхню річки. Тут ми вже з приятелем його й підхопили. Отак удвох, — приятель попід руки, а я за плавки і притягли бідолаху до берега.

Витягли на пісок, полягали захекані. Господар довго сопів, викашлювався, ськався, порскав водою. Потім побачив мене, кисло посміхнувся, спробував спертися на лікті, щоб досягнути до мене рукою, але тільки чхнув і, перекинувшись на спину, замовк, важко дихаючи. Приятель також глибоко відхекувався та промовляв: «Оце так-так! Ай-ай-ай!» Та час від часу мацав у себе пульс.

Я швидко прийшов до норми і пішов собі геть під машину. Бозна що ці люди можуть іще вигадати! Однак, вони принишкли, а через якийсь час приятель вимовив:

— Ти вірно казав про три речі для щастя. І то найкраща з них — це собака.

— Він урятував нам життя, — додав господар. — І ми будемо з тобою останніми собаками, якщо...

Що саме «якщо», я не дослухався. Певне, будуть присягатися віддати. А чим? Кісткою? Шматком м'яса?

Хазяїн остаточно прийшов до тями, сів і покликав мене. Я підійшов. Він обняв мене і сказав:

— Ти вірний друг.

Оце й добре, більше й не треба.

Тільки хотілось мені сказати обом, що вірність свою приємніше було б мені виявити не за таких ганебних обставин. От коли б винести їх з палаючого будинку. Захистити від бандитів. Розшукати в непролазних нетрях. А то — нализались, напились! Та ще потім і витягай їх за плавки! Хоч і не розказуй нікому...

— Це вірно, — погодився приятель. — Сором і розказувати.

— Але ми про це ніколи не забудемо! — запевняв господар. — І будемо тобі все життя вдячні. На, візьми.

Він кинув грудочку цукру.

«От вона, людська подяка!..» — гірко подумав я і одвернувся від жалюгідної подачки.

Додому вирушили не швидко, щоб хоч трохи їм протверезіти. Хміль у господаря майже пройшов, він його фактично вичхав.

Їхали обережно. Приятель особливо пильнував при зустрічах з дорожною міліцією, яка тільки про те й дбала, щоб злупити штраф з водіїв. А приятель, мов на зло, так повільно вів машину, що міліціонерів здалося підозрілим. Він спинив, зажадав шоферські права. Приятель подав їх, одвернувши пику, щоб не дихнути горілчанним духом. Господар мій сидів далеченько від міліціонера, затамувавши також подих. Міліціонер придириливо глянув і раптом нахилився до нього. Тут я не витримав і грізно загарчав. Міліціонер негайно повернув права, козирнув, засміявшись:

— О! Який же ти грізний!

Ми рушили далі. Коли приятель зміг нарешті дихнути, сказав мені:

— Ти справжній друг.

Господар цілком погодився з цим:

— Я це завжди кажу. Ти, Барзуме, зберіг нам мінімум п'яторку...

Бач, усе вони, ці люди, на гроші переводять! Скрізь і завжди у них матеріальні розрахунки... Я, бачте, їм п'ять карбованців зберіг! Хоч би вже помовчали!

І справді замовкли. Кожному було про подумати...

А ніч стає похмурішою, і дощ не перестає...

З п'ятого поверху східцями спускаються санітари. Мовчки. Потім так само обережно від'їхала від нашого під'їзду машина швидкої допомоги. Та чи допомогла вона?

Бабуся прокинулася. Їй також не спиться. Видно, й її непокоять спогади... Пройшла повз мене до лазнички, потім до кухні, причинила двері, засвітила світло, тонкий промінчик крізь шпарку вдарив мені в очі, і я переклався на другий бік.

Світло на кухні погасло, бабуся, мабуть, виходила подивитись, котра година, і пішла знову до ліжка.

Ще далеко до ранку. Ще не скоро прокидатимуться люди в нашому будинку. Я спочатку почую музику з радіорепродукто-

рів, потім голос диктора буде щось бубоніти, — це означатиме, що декому пора вже збиратись на роботу...

А покищо тихо. Лише чути шум дощу, шелест дерев під вітром, далекий перестук коліс нічного потяга, плачі дітей...

Ніч і не думає кінчатися. Ну, то що ж, так багато ще треба згадати. Хтозна, чи іншим разом удасться?

8

Коли ми приїхали додому, господар несподівано заявив:

— Барзум нікуди не годящий пес!

Я зрозумів, що господар, зосереджуючи увагу на мені, відводив можливі удари від себе. Він ще й додав:

— Барзум боїться пострілів. Він не мисливець. Не вийшло у нас полювання. Ми так було настроїлись...

— Догадуюсь, як ви настроювались, — сказала дружина. — Ану дихни!

Після того, як господар дихнув, його дружина мала повну уяву, як вони настроювались, і тут таки про це докладно розповіла, наче сама там була. Я лише покинував головою, на що господар жалісливо зауважив:

— Звичайно, ти Барзумові віриш більше, ніж мені. Взагалі я не знаю, хто тобі дорожчий, — а чи він...

Він це вимовив з такою сльозозою в голосі, що мені по-собачому стало жаль його. Але недобре те, що він протиставляє мене собі. Адже і собаки і люди однаково люблять, щоб їх гладили по шерсті.

Я до всіх у сім'ї ставився добре, хоча й по-різному. Бабусю цінував за те, що вона уважно стежила за моїм харчуванням. Господаря за прогулянки зі мною та практичні навчання. Але до господині, яка нічим особливим мене не балувала, прихильність свою я ні з чим не можу зрівняти. Можливо тому, що вона ходила на роботу, і я відчував її відсутність, скучав за нею. Іноді вона запізнювалась прийти додому, то я вже був занепокоєний і раз-у-раз виходив на балькон виглядати. Наближення її вгадував за кілька хвилин до приходу. З радісним вищанням кидався до дверей, прислухаючись до кроків по сходах. Лунав дзвоник, один, другий, третій, я підстрибував до клямки, щоб відчинити, а в цей час господар неквапливо причовгував і впускав господиню. Вона вигукувала:

— Ах, ти мій любенький! (Це до мене.)

Господар бурчав:

— Хоч би привіталась...

— Алеж це і тебе стосується, — я до обох привіталась.

Розуміючи, що тут таїлося чимало підстав до непорозумінь, я делікатно відходив набік. Мовляв, не хочу втручатися. Краще

принесу господині домашні черевики. Вона для мене завжди знайде ласкаві слова.

Певна річ, настрої у неї не завжди був рівний. Нічого дивного, скільки проблем у трудящій людині: виробничі пляни, конфлікти з начальством, надурочні засідання, суботники, — можна сказитись! Часом приходила така знервована, що все роздратування виливала на нас:

— Сидите панами! А інші чоловіки курей носять, сім'ю годують! А я десять крамниць оббігала і порожня прийшла. Мовчиш? Задоволений? Не протестуєш? Люди щось думають... Ах, ти теж думаєш! Ну, як же, ти ж творча особа. Може вже й інакодумець? Он Петрушанські вже виїжджають... І Горобці подали... А ти...

Не люблю я гучних інтонацій, вони мене (і господаря мого) заганяють під стіл. Так ми з господарем і робимо задля хатнього спокою...

Вона заспокоювалась і пестливим ім'ям кликала мене:

— Барзя, іди сюди!

Тут я повинен зробити одне суттєве зауваження. Господиня називала свого чоловіка Максима іноді пестливо — Макся. Як відомо, собаче вухо не дуже точно відрізняє приголосні, тому як тільки я чув щось подібне на «Ася», — вмить схоплювався і підбігав до неї.

— Ах, ти слухняненький мій! — хвалила вона мене. — Але пробач, я не тебе кличу. Макся! Ти чуєш?

Траплялось, що, ніби не дочувши і щоб не створювати критичної ситуації, навмисне не поспішав на поклик, даючи змогу господареві першому відгукнутися. Після третього чи четвертого разу він поволі підходив до дружини.

— Який же ти швидкий! — іронізувала вона. — Тільки пробач, я не тебе кличу. Барзя! Іди сюди!

Непорозуміння частішали і ставали чимдалі загрозливішими. Господар врешті не стерпів і заявив:

— Перестань мене називати Макся!

— Як я можу? Ти ж мій любий Макся!

Я в ту ж мить підбіг до неї.

— От бачиш! — аж пополотнів господар. — Одне з двох, — або Макся, або Барзя! Інакше я вижену його з хати! Хай його заберуть гицлі!

І треба ж трапитись такому! Неначе наврочено було! Через кілька днів мені й справді довелося мати жахливу справу з гицлем!...

З певного часу я заслужив право прогулюватись без поводка у супроводі господаря. За винятком особливих випадків, про що пізніше розповім, я поводився дисципліновано. Мені й у думці не було, як то робив Чап, відразу ігнорувати господаря і забігати в

заборонені зони. В полі мого зору завжди був мій господар, хоча й він сам, забалакуючись з кимнебудь на вулиці, часто забував про мене. А мені весь час доводилося наглядати за ним, тому я й міг не помітити всіх небезпек, які загрожували моєму життю особисто.

Щодо зустрічних собак я дотримувався чіткого принципу: дурного пса обминати, нахабі давати одкоша, з задерикуватими не загризатись, а розумний і так не зачепить. Та, на нашу біду, не в одних собаках справа. Не можна було забувати, що в цьому нелюдському світі існувала страшніша небезпека: гицель. На наших вулицях час від часу з'являлася закрита з усіх боків будка — візок. Поруч ішов кремезний мордатий дядько, поганяючи облізлу шкапу і тримаючи на плечі довгу палицю, яка закінчувалася чорним сачком. Цей візок люди називали чорним вороном. Одного разу господар показав на нього, попередивши:

— Ото бачиш, гицель. Він накриває сачком безпритульних собак і кида їх у будку.

— А чого мені турбуватися? — відповів я легковажно. — Я ж не безпритульний пес, а хазяйський, зареєстрований, щеплений від сказу, маю пашпорт і номерок бряжчить на ошийнику.

— Дурнений! Вони на пашпорт не зважають. Краще не попадайся їм на очі.

Наляканий, я деякий час насторожено придивлявся, чи не з'явиться той гицель з чорною торбою. А от не доглядів!..

Нехороша у мене звичка: занюхуватися. Прогулюєшся собі нормально, раптом від якогось кущика повіє такий запах — все на світі забуваєш, прикипиш до того місця, нічого навколо не бачиш. Отак і було того фатального дня: наткнувся я на такий кущик і... опинився в мішку.

Не можу з певністю сказати, чи гавкнув я, чи зацікавився від несподіванки, чи побачив мій господар, що зі мною трапилось, чи теж, як я, занюхався біля когось, — одне слово, — далі події розвивались блискавично.

Вмить я опинився в будці. Там я вже був не один: у північній відчув, що мене оточували мовчазні істоти. Власне, не вони мене оточували, а я потрапив в оточення кількох собак, які так само, як і я, настільки були ошелешені, що й звуку не подали. На мою появу зреагували дивно, — навіть старалися дати місце.

Будка рушила з місця, і очі мої почали після соняшного дня звикати до тюремної напівпівнічності. Крізь вузькі щілини потрапляло світло, яке поволі вималювало переді мною невтішну картину. Нас було четверо, принаймні так я зрозумів по запаху. Біля мене напружено стояв височенний, майже під стелю будки, пес з грубою шерстю. Він важко, захекано дихав мені прямо у праве вухо, від чого у мене почало здвеніти в голові. Я досить різко одвернувся вбік і носом ткнувся якомусь невеликому песикові, здається, під

хвіст. Той несамовито завищав, наче я його вкусив. Це був наче сигнал. Зчинилась така веремія, завертілась така катавасія, що важко й описати. Приміщення мале, тіснота неймовірна, майже темно, — всі заметались, засіпались, — нас тепер було в тій будці не четверо, а, мабуть, з десяток, а хто де, сам біс не розбере, — стільки ніг, голів, вух, — хвости переплелися, зубами хапаєш за що попало, в роті повно клоччя, — спльовувати ніколи!.. Кожен вважав, що на нього вчинено замах, тому треба оборонятись, рятуватись, треба тікати геть з цієї чортячої будки, — будь вона проклята! — треба зо всіх сил відбиватися від потвор, які оточили тебе і тримають у цій чорній каталажці! За всяку ціну вирватись на волю! Загризти кожного, хто стоятиме на дорозі!..

Але де ж та воля? Де дорога до неї? Де вихід з цього чорного мішка? Навколо міцні стінки, нема найменшої дірки, лише вгорі вузьенькі шпарки, крізь які ледь-ледь просочується світло волі.

І раптом упала важка тиша. З ким загризлися? Хто тут винен?..

Важке хекання чотирьох невільників злилося в один стогін. У мене болів правий бік і з губи текла кров.

А будка котилась і котилась. Колеса торохтіли по брукувці, копита коня дзвінко цокали, — неважко було догадатися, що ми прямували глухими бічними вулицями. А що б ти хотів? Щоб везли центральним асфальтованим проспектом? Та ще, може, й у відкритій кареті? Ще ж тобі не відомо, куди тебе везуть.

Я хотів про це спитати у притихлого сусіда, як у цю мить наша карета спинилась. Надія блиснула, — зараз випустять, біжить, скажуть, — ми просто пожартували... Зачулись голоси, чийсь кроки. Відчинилась вгорі ляда, і в отворі показалася гидка морда того дядька-гицля. Цього разу замість торби у руках у нього були великі залізні кліщі. «Ну, — думаю, — прийшов кінець!»

Однак це був лише початок неминучого кінця. Кліщі опустились вниз і вхопили металевими зубами першого, хто потрапив до них. Я з переляку намагався відсунутися вбік, але марна річ, — за другим разом і мене витягли на світ білий. О, який же він ясний, Боже ж ти мій!

Одна мить — і я знову крізь якусь ляду падаю в іншу будку. Потрапляю на якогось великого пса, який приречено ніяк на це не зреагував. Видно було, що приміщення це було значно більшого розміру і що нас тут виявилось не менш десятка. Впало в око, що дехто з раніш прибулих вважав себе ніби постійними жильцями і навіть мав власні місця по кутках.

Мені дісталось не дуже зручне місце: саме під лядою. Кожен новий прибулець падав буквально мені на голову. Я намагався відхилитися, а потім зрозумів, що ніякого сенсу не було це робити, бо нашого кодла прибувало все більше й більше, тому ні про яке

спокійне місце годі й думати. Невдовзі процедура заселення скінчилась, сяк-так розмістились, дебелиші підминали під себе кволіших, хоч ті намагалися бодай носа виткнути нагору.

Ляда з грюкотом закрилася, зробилося зовсім темно, як у могилі. І тихо, тривожно тихо. Лише дехто жалібно підскавучував, але ніхто на це не зважав, кожен мав свій клопіт і, хоч нас сюди звела одна біда, — ніякого колективу тут і не могло скластись, а був лише величезний ящик, повен собак, яким уже не було на що сподіватись, — скільки б вони не гризлися між собою.

Але відчуття великої кривди не давало спокою. Я торкнув сусіда. У мене було багато запитань, але час був обмежений, запитання мали бути цілком конкретні, тому, нахилившись ближче до його вуха, запитав:

— За що тебе?

Довга пауза, гарячкове, схвильоване дихання, стримане гарчання, — потім чую його лапу на своїй шиї і таке ж запитання:

— А тебе?

Я не відчував за собою ніякої провини, тому сказав навмання: — Може, за те, що занадто принохувався...

Сусіда співчутливо зідхнув і сказав:

— А я, мабуть, десь гавкнув невпопад.

Знову запала тиша. Внизу шаруділи ті, що намагалися вилізти нагору. Дурні, вони не розуміли, що нема чого випинатися наперед, прийде й на них черга.

— От так халепа! Ніколи не доводилось бути в такому товаристві! — спробував я пожартувати.

— Хіба це товариство? — озвався сусіда. — Тут ми не товариство, а організація шкідників.

— Кому ж ми чим шкодили? — вигукнув я.

— А чого принохувався? На кого гавкав? Чому гарчав? На кого скали зуби і підгризав основи? Тут тобі й готова стаття!

— Так це ж сваволя! Де ж закони?

— Ти ж їх і порушуєш. Всі ми знаємо, що не можна ходити без повідка куди тобі заманеться, а однак порушуєм правила. Адже якщо ти ходиш без повідка, можеш піти не в той бік, куди належить, дуже легко можеш допасти до ворожих запахів, знюхатися з особами чужої породи, гавкнути невпопад, потрапити під нездоровий вплив і піти на повідку антисобачих сил, зраджуючи хазяїна...

— Пробач! — перебив я його. — Якщо ти маєш на увазі, що я можу зрадити свого хазяїна, то я тобі скажу, — я не якась приبلуда, не бездомна псина, — своєму господареві я вірний.

— Даремно вихваляєшся. Ніхто тебе й слухати не стане. А я, ти думаєш, вуличний пес? Полапай мій ошийник.

Я торкнувся: збряжчали медалі.

— Я їх заслужено здобув на республіканських змаганнях. Мені їх чіпляв великий начальник.

— Що ж це коїться?! — аж затремтів я від обурення. — Так чого ж ти не протестуєш? Чому не заявиш, хто ти є?

— Яке це має значення? — гірко відповів заслужений пес. — І не таких хапають. А тебе питали, якого роду-племени ти і які в тебе заслуги?

Я замовк під тягарем безпорадности. Але що ж нас чекає?

— Душогубка, — сказав хтось інший, почувши моє запитання.

— Яка душогубка?

— А ти принюхайся, принюхайся!

Я справді відчув, як страшенно смердить у цій будці.

— Ні, ти краще принюхайся, — наполягав той.

— Крім звичайних запахів, — став казати я, — тут пахне чимсь особливим, — не то димом, не то дьогтем...

— Вірно, — і дьоготь і дим будуть, — підтвердив той пес, який втрутився в розмову. — Я не хочу тебе лякати, але бачу, що ти пес інтелектуальний і погодишся, що все тут проти нас, тому я запевняю: всіх нас знищать.

Це було як постріл. Удар по голові. Смертний вирок.

І — цілковита безнадія. Немає порятунку.

Не тільки я — всі це зрозуміли. Залунали зойки, стогони, скімлення, вищання... А той всезнаючий пес говорив далі, безстрашно, жорстоко, мов лекцію на наукову тему читав:

— Нас укинули сюди, в спеціально пристосовану машину. Можете переконатися, стінки цієї kabіни герметичні, ви всі відчуваєте брак повітря. Але не в цьому суть пекельної машини. Як не важко кожному пересвідчитися, в задньому кутку зроблено зарешечену дірку, під якою незабаром почнуть палити всякий непотріб, від чого отруйні гази попливуть крізь дірку... Далі самі можете уявляти...

Як і належить у даній ситуації, в моїй уяві почало пропливати все моє життя: згадалися цуценячі щасливі дні, мандрівка в літаку, перші радості і лиха в новому домі, милі мої хазяї, люба моя бабуся, друзі мої Роб та Юкон, навіть Чапа і Пульку я ладен був простити — все пригадалося перед останніми хвилинами мого життя в цьому жорстокому і несправедливому людському світі. І так жаль стало себе самого за те, що не зумів виявити своїх здібностей, — навіть на полюванні осоромився! Ще б хоч трохи пожити! Та ба!..

Голова робилася важкою, почало хтознащо верзтися. Ніби дим (невже почали палити?) піднімає мене вгору, — от я вже весь у густих хмарах, раптом проривається сонце, я бачу з хмари впливає мій господар, у руках тримає рушницю, стріляє, я не лякаюсь пострілу, поринаю в хмару, а це вже не хмара, а вода, я хапаю підстрелену качку і виринаю на поверхню, а тут вже господар стоїть з великою кісткою в руці і наказує:

— Марш! На місце!

Я провалююся у хмару, як у воду, гребу лапами, дихати стає все важче й важче, от-от піду на дно, а здаля чую чийсь голос. Ще не можу вловити, яке слово раз-у-раз вимовляється, тільки в тому голосі бринять якісь знайомі звуки... З зусиллям підвожу голову. Бачу над собою світлу пляму. Ах, це знову ляда відкрита, і в її отворі плавають, мов у каламутній воді, якісь собачі морди... Невже це знову він, мучитель наш? Що йому від мене ще потрібно?

Впадаю в непритомність і отямлююся від цілком виразного вигука:

— Барзум! Барзя!

У цю мить залізні кліщі хапають мене за шию, і я пливу вгору до того отвору, повного ясного світла.

Коли розплющив очі, побачив свого хазяїна. Він сидів навпочіпки біля мене і гладив по спині. Я ще раз знепритомнів, не вірячи, що це не сон. Але ні, все по-справжньому, — біля мене хазяїн, і я чую надиво лагідний голос гицля:

— Значить, це ваш? Кажете, породистий? Бачу. Красива шерсть... Платить п'яторку і забирайте його.

Яка радість! Я на волі! Я врятований!

— Ваше щастя, що ви вчасно прийшли, — вів далі гицель. — За півгодини був би йому капець. У нас тут суд і розправа швидкі. Раз-раз, і вилазь зі шкірки. Нема коли маніжитись, у нас плян. Кров з носа — за день мені п'ять собак. Де хоч, якого хоч. А дай. Беремо підряд. Так сказати, без ордеру прокуратури, — засміявся катюга.

— Спасибі ж вам, — широко дякував господар. — Візьміть десятку. Беріть, беріть, мені не жаль... Це ж такий пес! Ви тільки подивіться!

— Красавець! — сказав гицель. — Яка б з нього чудова шапка вийшла! Нашому б директорові на голову!

Тьху ти! Тікати швидше від таких компліментів!..

А дядько той зачав нову тему:

— Ви не думайте, що ми якісь звірі нечувственні. Ми люди одзивчиві, йдемо назустріч, — отак як вам, — хоча нам уставом і заборонено видавати назад собак.

— Дякую вам, дуже дякую, — без упину повторював господар.

— У нас, — почав вихвалитися дядько, — не якась там паршивенька артіль, ми солідна фабрика. Може, чули «Прогрес», так оце ми й є той «Прогрес». Раніш називалися імени Дзержинського. Був такий партієць, кажуть, — дуже любив собак... Ну, потім перейменували нас на ударне підприємство комуністичного труда «Прогрес». Правда, з механізацією у нас поки що слабкий прогрес, досі все вручну. Оце недавно на службу народу поставили сяку-таку техніку. Вантажну машину приспособили, підняли кузов, обшили з боків та згори жерстю, а під низом, бачите, пічка. Палимо старі автопокришки, — резина, від неї густіші газу. Завантажуємо

навалом двадцять-тридцять собако-одиниць — десять хвилин пускаєм газу, — і будь здоров! От зараз будемо розпалювати, подивитесь... Не хочете? Ну, то ваша справа. А в одному, забув якому, місті раціоналізатори зробили такий конвейєр-автомат: запускається живий собака чи кішка, а виходить роздільно шкіра і окремо м'ясо. Красота! М'ясо на мило, а шкіра на шапки для трудящих.

Мене занудило від виробничої лекції цього шкуродера і я заскавучав. Господар хотів узяти мене на повідок, але ошийник мій десь у тій катавасії загубився. Гицель розщедрився:

— Натє, візьміть цей. Бачите, з якими медалями? У нас тут великий вибір.

— Як же вам не совісно отаких душити?! — не витримав господар. — Та за це вас...

— Ану, тихо! — суворо перебив собачий катюга. — Не кричіть і не вчіть нас. Ми госуларственна фабрика! Ми не дивимось, який собака: вулишний, породистий, заслужений, з медалями чи дипломами, культурний чи дурний, — нам треба плян виконувати. Ясно вам? І ми передовики, не тільки виконуємо, а й перевиконуємо на десять процентів. Отакими собаками, як ваш! І премії одержуємо. І на районній дошці висимо!

— Пішли, пішли геть звідси! — заспішив мій господар, наостанку спересердя кинувши: — Щоб ви самі були...

Він не доказав, яке саме побажання було у нього на язиці. Ми майже бігом вилетіли за ворота прогресивного підприємства.

В голові у мене гули джмелі, важко дихалось і ноги непевно трималися, весь час хилило на правий бік. Певне, там була рана, а від ходи вона завдавала такого болю, аж в очах тьмарилось.

Алеж тільки но я побачив машину нашого приятеля, який, виявляється, спеціально приїхав по мене, могутній струм пронизав мене від ніг до голови, і я стрімголов кинувся до машини (де тільки сили в мене взялися!), спрожогу стрибнув аж на верх авта і мов навіжений почав танцювати на лакованій поверхні, не втримався, сковзнув і впав на землю. Тут же схопився на ноги і дзигою завертівся, застрибав.

— Воля! Свобода! — вигукував я. — Я на волі! На волі!

— Кожна істота любить свободу! — почав філософствувати мій розумний хазяїн.

Будьте певні, я того дня ой-ой як це зрозумів!

(Далі буде)

ПОЛІТИКА В ЛІРИЦІ

Ігор Качуровський

На Україні радянській завзято перекладають кубінських літераторів; з такого собі середнячка Хосе Марті зробили великого поета й видали в серії «Перлини світової лірики» (хоч до тих перлин досі не потрапили Лі Бо, Петрарка, Шеллі, Бодлер, Леконт де Ліль, Амадо Нерво...), переклали прозу Карпент'єра і ще низку другорядних авторів, чийх імен не пригадую. Але це, так би мовити, любов без взаємності: кубінці у відповідь (бодай з чемности!) жадного рядка з української літератури на еспанську досі не переклали. Офіційне радянське хизування успіхами нашої літератури на світовій арені зводиться до — треба сказати: сумної! — констатації фактів, що окремі книжки українських авторів подеколи виходять у країнах-сателітах Східньої Європи: у Болгарії, Польщі, Чехо-Словаччині.

Чому ж не перекладають на Кубі? Чейже вона також належить до категорії червоних сателітів? Таж тому, що це відкрило б українській (казенній, дозволеній, цензурованій, а все таки українській!) літературі шлях до безмежного еспаномовного світу. От якби на Кубі та розмовляли окремою кубінською мовою, тоді напевно отримали б з Москви дозвіл чи вказівку — перекладати українців. Але еспанською мовою розмовляє 210 мільйонів. Тож хіба можна допускати до такої авдиторії українське письменство?

Інакше з Польщею. Тут справді відбувається якийсь культурний обмін. У Польщі останнім часом вийшла антологія української поезії (Неуважного та Плесняровича), а деякі українські автори увійшли до ряду інших антологій та збірників. Літератори з радянської України, зі свого боку, запобігливо віддаються польським колегам, друкуючи журнальні добірки і випустивши нарешті двотомову антологію польської поезії в українських перекладах.

Сам факт видання такої антології безперечно слід привітати не тільки як крок до зближення двох слов'янських народів, чия історія тісно переплелася, а також і як важливе збагачення української культури. Адже ми переконані, що культура певного народу полягає не у відрубності й окремішності певних естетичних явищ (як це вважалося раніш), а, навпаки, в єдності та взаємообміні з іншими народами. До того ж загально визнано, що література польська — коли говорити про її місце в світовому письменстві — серед слов'янських літератур стоїть поруч із російською щодо свого багатства та різнобарвності. Дотепер, на превеликий жаль,

українське перекладацтво не могло похвалитися великим щодо кількості доробком у галузі антологій чужомовної поезії. На Україні вийшли, скільки мені відомо, лише двотомова антологія французької поезії в перекладах Миколи Терещенка, антологія світові баляди в перекладах Леоніда Первомайського та ще дві тоненькі антологійки західноєвропейської поезії, укладені за стилево-часовим принципом. Перша з них, що зветься «Світанок», охоплює добу Відродження, друга, «Співець» — добу романтизму. Видані років двадцять тому антології чеської й словацької поезії, так само як і антологія поезії Сходу, давно стали бібліографічними раритетами. Такого ж приблизно рівня і здобуток нашого перекладацтва на еміграції. Тут маємо три антології перекладів Михайла Ореста: німецької поезії, нової французької поезії (від Андре Шенье до Дьєркаса) та антологію «Море і мушля», куди увійшли кращі зразки європейської лірики від Данте до наших днів. Святослав Гординський видав збірник «Поети Заходу», давши туди свої переклади з шістьох мов. Є антологія японської лірики «Сто поетів — сто пісень» у перекладі І. Шанковського. Біля двох сот перекладів з європейських та латиноамериканських поетів зробив автор цієї статті, але окремою книжкою вони не видані. Бракує нам загальних антологій англійської, іспаномовної, італійської, китайської, перської, індійської, арабської лірики. (Вихід індійської заповідають уже вкотре радянські видавничі пляни. Побачимо, що з того буде...) А що найболючіше: кожен народ має кілька великих антологій світової поезії, а ми, українці, досі не спромоглися на жадну. Тож поява двотомника польської поезії видається мені сходінкою на шляху до такої загальної антології.

Перший том «Антології польської поезії» упорядкувала Валерія Ведіна, редагував Дмитро Паламарчук, другий том упорядкувала Юлія Булаховська, редагував Дмитро Павличко. На перший погляд такий розподіл праці видається трохи дивним: адже більшої естетично-стилевої єдності досягається, коли маємо редактора-упорядника в одній особі. Припускаю, однак, що літературним наглядачам саме й потрібно було видати таку уніфіковану, безособову антологію, де б не міг відбитися чийсь індивідуальний смак.

Перший том відкривається коротким «Вступним словом» відомого польського літератора Ярослава Івашкевіча, який, серед іншого, каже, що має такі підстави для написання цієї передмови: «Поперше, — знання мови, якою ці польські твори перекладені, і цілкомита можливість оцінити високу вартість перекладів. А подруге, те, що моє народження і моє виховання певною мірою зобов'язують мене бути зв'язковим між двома народами: полякам говорити про Україну, українцям — про Польщу».

Далі автор передмови згадує — за його висловом — «особливе

явище, подібного якому немає на світі», а саме — українську школу в польській поезії.

Це правда: індивідуальних випадків, коли творчість окремого літератора мала в собі риси чимось подібні до котрогось із представників цієї школи, можемо назвати не так уже й мало, але цілої «школи» такого гатунку в історії літератури знайти не зможемо.

За старих часів лицар, вирушаючи в похід, мав при собі джуру-зброєносця. Таким зброєносцем при перекладачеві поезії, за старою російською, перенесеною й до нас, традицією, часто буває знавець мов, який готує інтерлінеарій (підрядник), на базі якого постає художній переклад. На Україні такі перекладачі, як Микола Лукаш, Григорій Кочур, Борис Тен, Василь Мисик, А. Содомора — обходилися без такого помічника. Дехто з перекладачів натомість працює за підрядниками. Проте з близьких слов'янських мов — білоруської, польської, російської — наші поети перекладають безпосередньо.

Щодо кількості професійних перекладачів і — відповідно — публікацій творів світового письменства у мистецьких перекладах Росія безумовно набагато перевищує Україну.

Лише в одному пункті ми маємо перевагу над росіянами: українець розуміє польську мову, а росіянин — ні. Тому якщо ми порівняємо переклади українського двотомника польської лірики з російськими з жовтого п'ятикнижжя «Поэзия Европы», то побачимо, як незугарно там звучать, порівняно з нашими, переклади з польської. Візьмемо — як приклад — першу строфу відомої поезії Тувіма «Rwanie bzu» в оригіналі, та в двох — українському й російському перекладах.

Оригінал:

Narwali bzu, naszarpali,
Nadarli go, natargali,
Naniesli swiezego, mokrego,
Biafego i tego bzewego.

Переклад Дмитра Паламарчука:

Нашарпали бузку, нарвали,
Насмикали, наламали,
Мокрого, білого і того,
Бузкового, запашного.

Тут з дванадцятьох слів два слова не перекладені й одне додано.

А це переклад Ніколая Асеева:

Нарвали сирени, набрали,
Награбили, наломали,
Накрали душею, росистою,
Лиловою и белой, лучистою...

З дванадцятьох слів оригіналу тут залишилося п'ять, а шість слів, тобто половину, перекладач додав від себе, перенісши поезію в таку площину, яка Тувімові й не снилася: «награбили», «накрали»...

Безпосередність перекладів вигідно позначилася на матеріалі «Антології». Зокрема тішить слух адекватне відтворення силабічних розмірів польського вірша. Ось, наприклад, «Пісня» Яна Кохановського в перекладі Петра Тимочки:

Тепер дерева в зеленім листі,
І розцвітають луки барвисті,
На чистих водах вже крига скресла,
А тихе плесо тривожать весла.
Світ усміхнувся, лан зеленіє,
Лягідний вітер з заходу віє...

Цей розмір, до речі, зустрічаємо також у Шевченка, що зайвий раз доводить органічний зв'язок українського ритмовідчуття із польським, південнослов'янським та загально-романським.

У деяких вступних нотатках, що подають головні моменти з життя поетів, а також характеристики їхньої творчості, дещо кепсько відредаговано, а дещо, як припускаю, свідомо промовчано.

Говорячи про «гострокритичне ставлення Миколи Рея» до католицької церкви, упорядники антології забувають додати, що Рей був кальвіністом. Хай, мовляв, читач думає, що він був «революційний демократ».

Промовчано й дещо істотніше. Духовного аристократа й містика Ю. Словацького названо — не знати, на глум чи на жарт, — «демократом», «одним із основоположників польського революційного романтизму». Вступна нотатка відводить йому скромне, хоч і почесне, місце «поруч з Адамом Міцкевічем». А ось що писала про Словацького радянська «Литературная Энциклопедия» тридцятих років:

«Юлій Словацький — один із найвидатніших і найрізноманітніших поетів. Перші твори Словацького, що появилися 1833 року, показують усю багатогранність його поетичного генія. Ліричний геній Словацького проявляється тут з усім своїм блиском. Щодо цього Словацький переважає Міцкевіча, і йому мало рівних у світовому письменстві...»

А трохи далі:

З-поміж трагедій Словацького виділяються «Беладина», «Лілля Венеда», «Мазепа».

Так от: в антології «Беладину» й «Лілля Венеду» згадано, а «Мазепу» — промовчано. Мовляв, ніколи Словацький не писав такого твору, ніколи не перекладав його на українську мову Микола Зеров... А якщо один писав, а другий перекладав, то сучасному читачеві на Україні знати про це не належить...

Поему Словацького «Батько зачумлених» свого часу переклав галицький поет Сидір Твердохліб. Можливо, що його переклад лексично застарів, але ритмічно він стоїть ближче до оригіналу, ніж уміщений в антології переклад Миколи Терещенка.

А ось маленький уривок Твердохлібового перекладу:

О, не збагнути печалі нікому,
Яка міститься в душі моїй нині!
В Ліван вертаю, — при вході до дому,
Що скажу дикій в подвір'ї цитрині,
Коли питає: «А де твої діти?..»

Геніяльний «Гімн» Словацького в антології дано в доброму перекладі Максима Рильського. Проте опублікований свого часу в «Нових днях» переклад Яра Славутича не здається мені гіршим:

Так сумно, Боже! Красною дугою
Ти розливаєш блиски на просторі.
І в синіх водах тьмареш підо мною
Вогнисті зорі.
Хай неба й моря погасання гоже, —
Так сумно, Боже!

Тому років дванадцять у Києві, в серії «Перлини світової лірики» вийшли вибрані поезії Поля Верлена. Не названий на ім'я редактор (в книжці подано ім'я лише технічного редактора!) застосував цікаву і влучну практику: давати поруч паралельні переклади різних перекладачів — щоб читач, який не володіє мовою оригіналу, міг скласти належне уявлення про перекладений твір. Шкода, що цього принципу не застосували упорядники двотомника польської поезії!..

Дореволюційна російська енциклопедія Брокгауза-Єфрона досить евфемістично зазначає, що Міцкевіч «московсько-російські порядки» вважав протилежними до польських, які ідеалізував. В антології, у нотатці, — про антиросійське наставлення Міцкевіча немає навіть і такої згадки. Поетова подорож до Стамбулу з метою зформувати польський легіон, який воював би з Росією по боці четверного союзу (Англія, Франція, Оттоманська Порта й Сардинія) — ця подорож розцінюється як бажання поета боротися з

російським самодержавством — буцімто війна провадилася з самодержавством, а не з імперією!

Зіставлення Міцкевича з Пушкіном та Шевченком у трійді «найбільших поетів слов'янства» дотепер, як відомо, належало Апполонові Григор'єву. Максим Горький, очевидно, повторив цю ходячу формулу, замінивши слов'янство «духом народу» (не знати тільки, якого...). Проте в нотатці немає згадки про А. Григор'єва: вислів приписано Горькому...

До антології увійшло сім сонетів Міцкевича — всі в перекладі М. Рильського, жадного в перекладі М. Зерова. Треба думати, що на творчість Зерова знову накладено «вето»...

Серед поезій Феліціяна Фаленського бачимо пантум «Стелеться листя пожовкле» у перекладі Світлани Йовенко. Пантум — літературна форма, відома у нас лише з перекладів, тож варто було б дати в примітках визначення пантуму.

До польської поезії — скільки можу судити — пантум приніс і прищепив ерудит і поліглот Антоній Лянґе (мені відомі два українські переклади пантумів Лянґе: Черкавського в антології Олекси Коваленка «Розвага» та Міри Гармаш у «Нових днях»). З прикрістю доводиться ствердити, що в двотомній київській антології твори А. Лянґе взагалі не фігурують. Немає також і Зенона Пшесмицького, якого свого часу переклав Микола Зеров, а це ще раз доводить, що переклади Зерова потрапили до категорії «ніби не існуючих»...

Звісно, тяжко було б претендувати на повне охоплення усієї польської поезії у рамках двотомника, однак, гріх би було не звернути увагу на принцип добору: що ближче до наших часів, то необ'єктивніше (щоб не сказати: підліше!) ставлення упорядників до польських поетів: опукло виступає предилекція до пропагандивного мотлоху, а зігнорованими натомість залишаються такі автори, як Казімеж Вежинський, Юзеф Лободовський і — що найпікантніше — недавній Нобелівський лавреат Чеслав Мілош... Якщо за старих часів Рей міг бути протестантом, якщо у 18 сторіччі серед польських літераторів модне було вольтеріянство з його антиклерікалізмом, навіть з антирелігійними випадками, то польська духовість 19 віку стоїть на трьох китах: містицизм, католицтво, антиросійські тенденції, що їх сумарно і спрощено можна висловити двома рядками з «Пісень Януша»:

Chodzwa trzepac Moskala [...]
Niech nam Polski nie kala!

А певну уяву про містицизм може дати, наприклад, оцей катрен Владислава Анчица:

Потім співає: «Так, як Син Божий,
Кона люд польський на хресті нині.

У крові братній рука ворожа —
Як у Христовій — в червоній піні...

(Як бачимо, ці рядки знову набули гострої актуальності...)

Саме ці три моменти: містику, релігійність (ортодоксально-католицьку) та антиросійське спрямування життєвої діяльності польських поетів минулого сторіччя тепер табуїзовано, з перекладених віршів та з біографій їхніх творців дбайливо виполото все, що може бути трактоване, як антиросійське.

Серед творів Корнеля Уейського ми даремно б шукали «Уривка з сибірської повісти», бож там були рядки про сторожу царського палацу, яка чує, як цар перелякано гукає вві сні:

Трон мій! Де мій трон?

Може, сучасні кремлівські володарі утотожнюють себе з власником того трону?

Про Фаленського сказано коротко: «псевдонім — Феліціян», але не пояснено, що він — як син ренегата, який був на царській службі, соромився свого прізвища? (Аналогічний випадок ми мали недавно з Анатолієм Кузнецовим, що, залишившись на Заході, підписувався самим тільки іменем «Анатолій» і нарікав: «Я проклинаю свого батька, який розстрілював збожеволілих від голоду українських селян на Уманщині»...)

Про тих поетів, які в минулому сторіччі боролися за незалежність своєї батьківщини, біографічні нотатки подають лаконічно: «брав участь у повстанні...», не пояснюючи, проти кого те повстання спрямоване...

А деякі біографії польських поетів-борців за свободу нагадують пригодницькі кінофільми. Наприклад, Генрик Яблонський, шляхтич з Поділля, втік до Галичини, прилучився до львівських повстанців, виданий австрійським урядом — російському, опинився в фортеці, а потім його віддали в солдати. Під час Кримської війни перейшов до французів, був військовим перекладачем, а згодом — французьким консулом на Занзібарі... Як «двічі зрадника матушки-Росії» упорядники антології покарали його забуттям: дарма що у віршах Яблонського бриніла «сумна нота українських дум». Ми тих віршів у двотомнику не знайдемо...

У біографічній нотатці про Леонарда Совінського згадано, що він «син незаможного шляхтича й української селянки». Отож, виходить, що національне походження представлених у антології поетів цікавило упорядників. Але серед польських поетів було чимало осіб єврейського походження: найяскравіший (поруч із Виспянським) представник «югендстилю» в польській літературі, Болеслав Лесьмян, віртуоз у володінні словом, визначний експресіоніст Юліян Тувім, майстер парадоксу (у цьому жанрі він

хто зна чи не перевершив самого Оскара Вайлда) — Станіслав-Єжи Лец, а також кілька дрібніших літераторів. І ось антологія вперто забуває згадати їхнє єврейське походження. Чому? Адже часи сталінського антисемітизму ніби минули...

Також промовчано трагічну долю польських літераторів-комуністів, що приїхали до Радянського Союзу, щоб будувати щасливе майбутнє, а потрапили, образно кажучи, у «будівники каналів». Назву такі імена, як Вітольд Вандурський, Станіслав-Рішард Станде, Бруно Ясенський...

Підсумовуючи, можу констатувати, що двотомна київська антологія польської поезії вийшла трохи однобока — як перепічка на зимній черені.

Ця однобокість — наслідок «табуїзації» перекладацької діяльності галицьких молодомузців, М. Зерова та поетів сучасної еміграції.

У двадцятих роках українського письменника-емігранта ще могли друкувати й передруковувати на радянській Україні; у тридцятих твори емігрантів та репресованих літераторів з'являлися друком або під чужим прізвищем (зеровський переклад «Бориса Годунова»), або взагалі без підпису (Кленів переклад «Гамлета»).

У пресі майнуло колись повідомлення про надання В. Лесичеві премії за переклади польських поетів (ні про кількість, ні про якість тих перекладів не маю уявлення). Півтора десятка перекладів з польської поезії знаходимо в антології Михайла Ореста «Море і мушля», таку саму кількість переклав І. Качуровський. Також маємо переклади С. Гординського, Яра Славутича, Марти Тарнавської, Міри Гармаш, можливо, ще якісь, що я їх не примітив або не пригадую.

Тож повторюю: щойно спільне зусилля сучасних перекладачів України та еміграції, за врахуванням перекладацької спадщини відійшлих майстрів, могло б дати повновартісну антологію як польської, так і будь-якої іншої поезії.

На цьому можна було б і скінчити, але в мене на столі, поруч із київським двотомником «Антологія польської поезії», лежить невеличка книжечка «Польская лирика в переводах русских поэтов». І тут відразу впадає в око різниця в межах дозволеного для російського перекладача та його українського колеги. В російській антології поети й поезії — різні, але таких, що мали б політичну тенденцію, треба дошукуватися. І якщо натрапимо на першотравневий вірш Ю. Тувіма, то як противага йому звучатиме прекрасна поезія Ленартовича «Тассо», де італійський пастух деклямує зі «Звільненого Єрусалиму»:

Canto armi pietose e il capitano,
Che' l gran sepolcro libera del Cristo.

А в українській, у другому томі, де не відкриєш, натрапиш на віршовану агітку.

Ось, наприклад, «Дзеркало у Смольному»:

Багато сцен і пам'яток немало
Оце свічадо срібне увібрало,
І спогади про Леніна ревниво
Приховує глибин дзеркальних диво...

А це про «Красну площу» в Москві:

Ополудні перед мавзолеєм черга...

А ось «Паризька комунa» (ціла поема). І знову — мавзолей Леніна, цього разу в графоманських віршилищах:

Мавзолей Леніна — як мисль простий,
Мисль Леніна проста, як діяння.
Кланяюсь Жовтневій революції,
Кланяюсь могилам Сталінграда...

І поема про смерть Вальтера-Сверчевського (що його так само, як радянського генерала Ватутіна, забили бійці Української Повстанської Армії). Далі віршована відозва «До французького пролетаріату», «Саратов улітку 1942 року» (нагадую, що там, після втечі з Москви, перебував радянський уряд).

І знову:

Де Сталінграда світяться руїни...

(І чого б їм світитися?)

І ще раз (вже вкотре?) — «Перед мавзолеєм Леніна».

Здається, куди б не йшов сучасний польський поет, він неминуче потрапить як не до Сталінграду, то до мавзолею... (Між нами кажучи, якби світові політики ліпше знали повоєнну польську поезію, їх не здивувала б недавня «самоокупація» Польщі...).

І ще один деталь, на який варто звернути увагу: в російській антології польські автори мають, я сказав би, принижене становище: матеріал розташовано за перекладачами, а не за тими, кого перекладено. Шапки над перекладами такі: «Козлов», «Пушкін», «Плещеев» — і так аж до «Белли Ахмадуліної». А вже після імени перекладача, дрібнішим шрифтом, позначено, кого саме той представник великобратньої літератури зволив перекласти. Авторитет Міцкевічеві, Словацькому, Лесьмянові, Тувімові має, бач, надати те, що їх перекладає сам Пушкін, чи сам Міхалков, а чи сам Сурков... Щоб у підсвідомості радянського читача витворювалася різниця щодо масштабів: найдрібніший російський віршописець має виглядати більшим від польського генія...

З українськими перекладачами справа стоїть інакше: їхніх імен ні під перекладами, ні, тим паче, над перекладами, ми взагалі не

знайдемо, — їх перенесено аж у оглав, на кінець книжки. Тут не просто некультурність (чи нефаховість) редактора: усе це плянове й добре продумане: український перекладач затирається, зникає, робиться все, щоб він виглядав (протилежно до свого російського колеги) якнайнепомітнішим.

А крім того: ануж бо той перекладач потрапить до Мордовії (як це сталося з перекладачем Беранже — Іваном Світличним), тоді не треба нищити цілої книжки — вистачає видерти показник змісту!

ДИВОВИЖНЕ МИСТЕЦТВО ІВАНА ЧЕРНЯХІВСЬКОГО

Вілен Барський

Це спогад про неофіційного київського маляра-примітивіста Івана Черняхівського, з яким я був знайомий особисто, та його творчістю цікавилися й інші, зокрема Сергій Параджанов і Віктор Некрасов. Мова буде про взаємини між неофіційним мистецтвом і владою, про ситуацію українського народно-декоративного мистецтва і пам'ять народу про мистців в умовах радянського режиму та їх творчість.

Зустріч з Черняхівським, з його працями багато значила для мене. Вона була із тих, що залишаються з тобою назавжди. Коли Черняхівський раптом помер, у мене виникло бажання написати про нього, я відчував це як певний внутрішній обов'язок. Написати й опублікувати, скажімо, в журналі «Декоративное искусство СССР» можна було б, але заважало одне: неможливість, заздалегідь визначена, сказати *все*, що знаєш і хочеш сказати. Адже мені було ясно, що, пишучи про роботи Черняхівського, про питання суто мистецькі, неможливо буде розглядати їх поза зв'язком із радянським життям, ідеологією та мистецтвом. А про це в радянському журналі, навіть спеціальному, відверто висловитися не дадуть. Тільки тепер, коли я можу писати так, як хочу, згідно зі своїм розумінням, писати з легкою душею, я вирішив зробити це.

Це «з легкою душею» — між іншим, саме те щасливе почуття, якого позбавляє авторів наша жорстока батьківщина. Це, безумовно, стосується всіх, хто пише для публікації у радянській пресі. Але, я думаю, навіть самвидавній літературі й літературі, яка пишеться «в шухляду», орієнтованій на безкомпромісну правду, не знайоме це особливе почуття, цей божественний присмак. Хоча народжується це почуття в душі, не даремно й кажуть: «З легкою душею», — але залежить воно від атмосфери свободи, якою ви дихаєте, тієї природної свободи, що про неї навіть не думають, як не думають про дихання.

Моя перша зустріч із дідом Черняхівським була більше схожа на сон, аніж на яв. «Ось піди, подивися на діда, — вмовляла мене приятелька, — не пошкодуєш». Далі йшли дивні розповіді про

Автор статті — київський художник, який кілька років тому виїхав з Радянського Союзу, нині живе в Західній Німеччині.

якогось старого, про малюнки, про будинок на старій вулиці. Слухав я ці розповіді, слухав — і пішов таки. Це був район старих київських вуличок біля Лук'янівського базару. Невелика безлюдна вулиця, що називалася «Володарського». Адресу мені дали більш ніж неточну: я не знав ні числа будинку, ні квартири, ні прізвища. Але будинок, де жив дід, уже зовні відрізнявся від решти тих, що стояли в цій частині вулиці. Будинки довкруг старі, невисокі. І цей був старий, дерев'яний, триповерховий, з невеличкими дерев'яними балконами. Але на даху, на балконах стирчали якісь дивні штукенції, чи то флюгери, чи то ляльки — неясно. Коли я підійшов ближче, ліворуч від єдиних парадних дверей у центрі фасади, на другому поверсі, у вікні за склом (пізня осінь, вікна всі зачинені), з'явилося обличчя старого, який, здавалося, чекав на мій прихід, із сивими вусами та бородою, з усмішкою, мов із казки. Рукую він робив мені знаки, показуючи на двері: зайди, мовляв, зайди. Я увійшов і охнув: усі стіни вздовж сходів (сходи старі, з дерев'яними витертими східцями) до верхнього поверху обвішані картинами у кілька рядів. Ось і сам дід з'явився на майданчику другого поверху. Вітаюся. Рукостискання в нього залізне — ще сто років проживе. Після того, як ми познайомилися й я оглянув усе, що висіло на сходах, він повів мене ще й до великої заскленої веранди, що виходила у двір, звісно, спільно з сусідами. Усі вільні місця на її стінах також укривали дідові роботи.

Що ж то були за картини? На папері, приклеєному до фанери, на картоні, на шматках фанери — одні у саморобних рамках, збитих із планок, розмальованих у яскраві кольори, інші у якихось старих, темних, подекуди порохнявих, зате «справжніх». Там було все, що завгодно: Чапаєв на коні в бою, збільшений з поштівки, Валентина Терешкова з білим завмерлим обличчям на червоному тлі, величезний портрет юного ангелоподібного Коперніка, збільшені карикатури з «Крокодила» та «Перця», краєвиди з кольорових поштівок, портрети дружини, ілюстрації до байок Крилова. У кутках багатьох картин — «першоджерела»: у портреті Терешкової, наприклад, її ж маленька сіра фотографія з газети. Чи не на всіх роботах — написи великими невправними, але такими, що мали просто якусь магію, літерами. Це словесне свідоцтво було улюбленим дідовим прийомом. На картині за байкою Крилова, вирішеній у дивовижно гарній сіро-чорно-білій гамі, був такий напис (без великих літер, з дивною пунктуацією): вгорі — «однажди. лебедь рак да жука» (крапка); внизу: «здогадайтеся що сталосся». На одній із кращик картин — великі літери, що йшли зображенням, співішали: ДЕПУТАТ МІСЬКРАДИ — далі йшли прізвище, ім'я та по батькові — З ДОЧКОЮ НА ВИСТАВІ В ОПЕРНОМУ ТЕАТРІ; і в кутку — та сама сцена малим розміром, із тим самим написом — фото, витяте з газети. Обличчя головних героїв були такі самі, як у

Терешкової на її портреті, пласкими, білими, що підкреслювалося яскравими бантами у волоссі дівчинки та орденами на грудях у депутата. Дід Черняхівський був сторожем у трамвайному парку — звідти й фарби трамвайні, якими він малював. Дід користувався кількома фарбами: білою, чорною, жовтою, зеленою, синьою, червоною, іноді брунатною. Застосовував і срібну фарбу. Зрідка вставляв у картини невеличкі інкрустації зі шматочків коліророзового скла з розбитих ялинкових прикрас. Найдивовижніше полягало в тому, що цими простими засобами він користувався віртуозно, досягаючи напролюд гарних ефектів кольору та фактури; при чому ясно було, що все це цілком інтуїтивно — як у справжнього живописця! Я дивився, розглядав усе це, і що більше осягав, то більше мені все це подобалося. Збільшена в десять разів величезна карикатура з «Крокодила», в оригіналі нудно-професійна у своїй вправності, абсолютно втрачала свій сатирично-напучувальний зміст, стаючи шедевром наївного живопису. Жодної занудности, старанного вироблення. У всьому — свобода, що межує з неохайною грубістю, але виходило сильно, виразно, безпосередньо. Дід, як, зрештою, багато хто з наївних майстрів, працював площинно, не намагаючися виявляти об'єми. Він ґрунтувався на великій кольоровій плямі та вільному мазку великого пензля. Останнє, до речі, не таке вже й часте у наївних художників, які полюбляють ретельність у праці, іноді навіть зайву акуратність. Я казав собі: це справді Божий дар. Ось як було зроблене обличчя на портреті Терешкової: пласка біла пляма; просто на шарі білил звичайним олівцем прорисовані тонкими лініями деформовані риси обличчя. Тепла темно-брунатна пляма волосся. Голова контрастує з тлом яскраво-червоного кольору, накладеного на темніший червоний тон, який де-не-де прозирає. Насичений синьо-блакитний колір жакета. Збоку на грудях інкрустація з розбитих скелець — чи то квітка, чи то значок якийсь. Унизу на жакеті чорними великими літерами: ВАЛЯ. (крапка) ТЕРЕШКОВА. (Пригадується напис на портреті Піросмані, про якого дід Черняхівський, звісно, уявлення не мав: АКТРИСА. крапка МАРГАРИТА; і тут, і там двоє слів, що стоять поруч, розділено крапкою.) Усе разом за інтенсивністю кольору та простотою трактовки буквально не поступається Матіссіві. Але при чому тут, власне, Терешкова?! Це ж просто живопис!

І ось, коли внутрішньо, саме собою, виникало це питання, з'ясовувалося багато іншого: всі ці, так би мовити, «посвідчення» у вигляді вирізок із газет та поштівок у кутках картин — це ж просто дідова реакція на умови радянського життя з його пануванням «дозволеного» та заборонаю «недозволеного», це ніби дідове прикриття свого малярського хисту і картинного мислення, «без дозволу начальства» виставленого для оглядання. Далі усвідом-

лювався інший плян його робіт. Незалежно від дідового бажання написи на картинах взаємодіяли із зображенням, не «посвідчуючи» або «виправдуючи», як він уважав, а, навпаки, як у картині «Депутат у театрі» — їхній зміст заходив у суперечність з наївним стилем діда.

Тавтологічне повторення напису на фотографії-взірці та на дідовій картині тільки посилювало у глядача почуття абсурдності та фантазмагоричності перетворених дідом стандартних персонажів радянських мітів та канонічних сюжетів соцреалізму. Наївне дідове мистецтво підривало їхню, здавалося б, тривку стійкість. Але я запитував себе: чи такий уже простодушний дід Черняхівський? Та навіть якщо думка про те, що не такий уже він і простий, одразу ж відчувалася невірною і тут таки я відкидав її, самі бо його картини мали здатність до подвійного буття: те, що для дільничого уповноваженого міліції, який, звісно, знав про дідів музей на сходах, виглядало майже на свідчення лъояльності, — для розумного глядача виглядало цілком інакше. Суть справи полягала в тому, що дід, — який не працював ні з натури, ні «за уявою», як кажуть художники, — за основу своїх картин брав життя опосередковане, життя, репрезентоване радянською образотворчою ідеологією, чи то були репродукції з картин «корифеїв» соцреалістичного живопису, рутинні газетні фотографії, чи, скажімо, малюнки з відривного календаря. Далі відбувалося таке: дідові здавалося, що він їх просто копіює, але насправді органічно притаманний йому наївний стиль *перетворював* їх, і перетворення це було перемогою над стилем і духом зразків. В одних випадках у його картинах переважала чиста мальовничість, у інших — результатом виявлявся абсурдний гротеск, посилений написами, вписаними у картини.

Можна ще згадати роботи, виконані на основі старих дореволюційних фотографій: наприклад, «Автопортрет у формі улана» (Черняхівський замолоду служив у кавалерії), а також роботи з пейзажних поштівок, які перетворювалися на картини-кіч, — скажімо, був у діда такий краєвид із озером в очеретах, з качками та рибами. Тут я хочу перенестися на вісімнадцять років уперед, у наші дні. Я хочу сказати про те, як напрочуд свіжо й цікаво виглядають сьогодні всі ці дідові «засоби», основані на сполученні написів із зображенням, такі близькі моїм власним мистецьким пошукам (починаючи з кінця 60-их років) і, наприклад, пошукам московських неофіційних художників-концептуалістів. Роботи Черняхівського мають рідкісну властивість: — вони ані трохи не застаріли, навпаки, час, який минув відтоді, та новації у мистецтві, що він їх приніс, допомагають нині побачити в його роботах те, що не дуже ясно бачилося тоді. І цей несподіваний перегук, ця дружня рука, простягнута до нас із минулого, ще більше переконують мене в тому, що Черняхівський був справжнім і рідкісним самородком. У

виданому 1975 року альбомі «Народное самодеятельное искусство», де репрезентовано понад три десятки наївних художників із різних кінців радянської імперії (зокрема з України: Примаченко, Собачко та Білокур), немає нічого схожого на дідові картини — в тому сенсі, в якому я щойно про них казав. Аналогічним до його робіт можуть бути, з певного погляду, український та російський лубок 18 століття, зображення козака Мамає з вставками тексту, міські вивіски кінця 19-го початку 20-го століття і згаданий уже раніше Піросмані. Природно, що в діда Черняхівського були й не дуже вдалі речі, але я у своїх оцінках спираюся на його кращі картини й думаю, що це правильно. Повернуся ще раз до першої зустрічі з Черняхівським, до враження від цього музею на сходах у цілому, яке усвідомлювалося не одразу. Це було те, про що ми, художники, що відійшли від офіційного мистецтва (а було нас тоді у Києві не більше, ніж пальців на одній руці), могли тільки мріяти. Свобода творити речі і свобода вішати їх на стіни, щоб їх вільно оглядали люди, — хіба це не вічний міт, який дримає в нас, несвідомо рухає нами, і який ми мріємо реалізувати. Усе, що я тоді побачив, було своєрідною метофорою мистецтва, яке живе серед людей, у порухах життя. Проходячи, ми штовхаємо його ліктем, обтираємо плечем, на нього летять бризки з мокрого віника, яким

1. Черняхівський з автором статті.

Один із зразків малярства І. Черняхівського.

підмітають сміття. Яке далеке все це було від офіційного мистецтва, що заповнювало виставки, що набридло всім, крім чиновників із Міністерства культури та босів із правління Спілки художників. А тут — усе, що бачать мої очі, зробив старий, не вчений у академіях та художніх інститутах чоловік, який і малювати, власне, почав лише років у сімдесят. Це був урок, як то кажуть, «знизу». Адже такі самі прості люди споконвіку вишивали чудові візерунки на своєму одязі, розмальовували хати, посуд, займалися різьбярством, прикрашували життя так, як звикли, як любили, а не так, як накаже начальство. Звичайно, між ними та дідом Черняхівським була й відмінність. Вони були майстрами, що працювали у народній сільській традиції, а дід був «зіпсований» містом і працював у безповітряному просторі радянських образотворчих штампів. Інакше й бути не могло в його випадку. Але саме цим він і був цікавий, саме цим і відрізнявся від українських

народних майстрів, таких, наприклад, як Марія Примаченко, — тих, що зформувалися у сільській традиції української народної декоративності і продовжували її.

Надзвичайно обдарована Примаченко, чиста у своїй творчості за першої половини путі, ставши відомою та потрапивши в орбіту Спілки художників, іноді все ж таки (при тому, що її мистецтво в цілому треба оцінити дуже високо) виявляла схильність плисти за течією. У її повоєнних роботах нема-нема — та й промайне якась сухість, нудність, а іноді, за часів Хрущова, просто з'являлися «кукурудзяні» апотеози, які особливо прикро було бачити на її персональних виставках, де ці речі можна було порівнювати з добрими. А Черняхівський зберіг цілковиту самобутність і незалежність, бодай тому, що почав малювати у старості і просто не встиг стати широко відомим. І тому не добралися до нього бувалі мистецтвознавці-розбещувачі зі Спілки художників, які, можливо, спробували б навчити його, як заробляти гроші, роблячи те, що «треба». Але за логікою творчості Черняхівського, думаю, нічого б у них з дідом не вийшло, бо, може, захотів би він догодити, але не міг би. Так він працював поза традиціями народного декоративного стилю (який виявився досить еластичним, щоб іноді зраджувати самого себе), а спирався саме на ці виплекані вищезгаданими мистецтвознавцями радянські образотворчі штампи, але при цьому він несвідомо деформував і руйнував їх «перекладанням» на свою наївну пластичну мову. Однак, попри всі ці відмінності між майстрами народного декоративного стилю та дідом Черняхівським, — як творча особистість він вливався у цей ряд простих людей, умільців-художників, які звичайно стояли поза мистецтвом, орієнтованим на акадємії та міністерства культури, але також і поза мистецтвом новаторів художнього аванґарду, хоча саме мистецтво аванґарду, безумовно, кровно споріднене з цим довгим рядом наївних майстрів. У цьому також полягав для мене «урок» Черняхівського. Нагадаю, що цей художник, який виламувався з усіх рамок, і унікальний музей його картин на сходах були майже неймовірні, проте дійсно існували — у Києві середини 60-их років, у місті, де в офіційному мистецтві, дозволеному владою, панував цілковитий і зразковий радянський порядок.

Дід Черняхівський з захопленням показував свої картини всім, хто приходив, а купувати не пропонував; але як питали, охоче продавав, і дуже дешево: по 5, по 10 карбованців. Я купив у нього дві картини і флюґер. Флюґер являв собою улана на коні, який дивовижно нагадував казкового сірого вовка. Все це було зроблено з дерева та жерсти, яскраво розмальоване, з дотепними деталями: за шолом, наприклад, правила блискуча металева накривка від чорнильниці. На пластиківих крилах, що оберталися, напис: МИ ЗА МИР. АЛЕ ДО БОЮ ГОТОВІ! Сполучення неадаптного, балаганно-

го улана «на сірому вовку» та «незабутнього», знайомого кожному з нас із дитинства радянського гасла, було цілковито абсурдне, сприймалося як своєрідна скульптура-анекдота. І це ще одна ілюстрація до того, що я казав про неповторне мистецтво Черняхівського. Коли я виїздив із Києва на Захід, я дуже хотів вивезти і дідові картини, і флюгер. Комісія у справах вивезення мистецьких цінностей оцінила дідові картини в десять разів дорожче, ніж він сам їх оцінював. Я був радий за діда, якого вже не було на світі. А флюгер, хоча напис я завбачливо замазав, не випустили, бо — як було сказано — він «із дерева»! Що це формулювання означало, досі мені не зовсім ясно.

Сергій Параджанов ще до мене купив у діда кілька робіт. Найкраща з них — прегарний великий автопортрет на повен зріст у формі улана — безумовно була зроблена з старої дореволюційної фотографії. Довго він стояв на сходовому майданчику, притулений до стіни біля завжди прочинених вхідних дверей Сергієвої квартири. Найбільша дідова картина — традиційне озеро в очеретах, із плаваючими качками та рибами у воді — справжній кіч — висіла в Сергія на кухні, і на гладкій сіро-блакитній воді озера він безцеремонно записував номери телефонів. Заходив я до діда Черняхівського не часто, десь раз на три місяці. Під час однієї такої перерви я умовив знайомого молодого кінорежисера зняти про діда невеличкий документальний фільм. Режисер пішов зі мною до діда знайомитися. Коли ми увійшли до парадного, мене вразили голі стіни: картини були зняті. Подзвонили. Ніхто не відкривав. Але з дверей навпроти вийшла сусідка і сказала, що Черняхівський раптово захворів, відвезли його до лікарні, і він невдовзі помер. Дружини його вдома не було. Сусідка додала, зідхаючи, що ось, мовляв, коли дід був живий, у домі не дуже шанували його та його картини, «а як помер, так одразу всі зрозуміли, яка добра людина був дід Черняхівський». Так несподівано він помер, що мені аж здавалося, що нас усіх переживе, такий був міцний. Вікторові Некрасову я багато розповідав про діда та про його праці.

Уже після дідової смерті, одного сірого зимового дня Некрасов вибрався зі мною подивитися, що залишилося. Ми приїхали на машині. Вдова сказала нам, що всі дідові роботи складено у комірчині в дворі. Довелося нам відкопувати двері від глибокого снігу, щоб відкрити їх. Зібрали ми все вологе, півприсипане снігом, склали до багажника. Некрасов заплатив вдові за все разом, і ми поїхали. Кілька речей Некрасов повісив у своїй величезній кухні, дещо роздарував друзям, мені — портрет Коперніка, який, у свою чергу, я, від'їжджаючи, подарував своїм друзям разом із флюгером-уланом. Мені відоме, що деякі дідові картини ще до його смерті потрапили в Москву до шанувальників наївного мистецтва. Дві роботи Черняхівського мав літературознавець і колекціонер

Григорьянц, колекцію якого у першій половині 70-их років конфіскували під час його арешту. Я наводжу ці, можливо, не дуже цікаві дані, бо хочу мірою своїх можливостей допомогти тому, хто зацікавиться картинами Черняхівського, а отже — і ним самим. Таж цього не зроблять ті, кому в нас на батьківщині належить робити це за службовим обов'язком. Можновладці у нас звичайно самі добирають тих, про кого людям належить пам'ятати, і зрозуміло, чому їхній вибір щонайчастіше не збігається зі справжньою шкалою вартостей.

Звісно, знаність і слава завжди і скрізь були щасливим квитком у л'ютерії, але у тій ситуації, в якій перебуває доля культури на нашій батьківщині (і не лише на Україні), забуття, уготоване тим, хто не визнаний владою, стає протиприродним, набуває катастрофічних розмірів. Якщо не збережемо ми самі, ті, кому дороге все цікаве й вартісне, що народжується в нашій сучасній культурі незалежно від думки «центральної преси», — в національній пам'яті неминучі будуть провали і втрати, заповнити які потім буде вже неможливо.

УКРАЇНСЬКІ ІНТОНАЦІЇ У МУЗИЦІ ЗАХІДНЬОЄВРОПЕЙСЬКИХ КОМПОЗИТОРІВ-КЛАСИКІВ

Яків Сорокер

Цією проблемою вже цікавилися численні дослідники, але, на наше переконання, в її висвітленні вони не уникли певних прорахунків. Деякі автори вирішували проблему прямолінійно й спрощено: замість виявляти наявність українських елементів у *музичній мові доби та місця*, а також факт та ступінь впливу цих елементів на мову фахових композиторів, ці автори писали про безпосередні українські запозичення у величезній кількості творів європейської класичної музики від Баха до Шуберта.¹ З іншого боку, незаперечні — з нашого погляду — українізми в творах багатьох композиторів-класиків досі вислизали з-під уваги тих, що займалися цією проблемою.

Фолкльорні впливи — прями, видимі, або, найчастіше, перетравлені, «приховані» — в класичній європейській музиці — явище загальновідоме. Віденські класики — Гайдн, Моцарт, Бетговен, — а також романтики — Вебер, Шуберт, Ліст, Брамс та інші — досить часто зверталися до джерел «чужої» музики, а особливо — музики східних країн та народів. Аматорам класичної музики добре знайомі угорські мотиви в творах Гайдна та Шуберта (наприклад, «Угорський дивертисмент» останнього), Бетговена (зокрема, увертюра «Король Стефан»), Брамса (не лише популярні угорські танки, а й численні інші твори). Не лише угорські, а й різні інші «чужі» інтонації явно чутні в музиці європейських композиторів 18-19 сторіч. Частково це можна пояснити геополітичними, так би мовити, причинами: адже багато видатних композиторів Західньої Європи жили постійно або тимчасово в Австро-Угорщині — імперії,

---

Стаття є фрагментом більшого дослідження автора на ту саму тему.

1. Наприклад, Б. Кудрик, *Українська народна пісня та всесвітня музика* (Львів, 1927). Цей автор, хоча і з найкращих намірів, припускає явні перекручення: так, він виявляє українські впливи навіть у музиці Баха, хоча, як здається незаперечним, на той час (роки життя Баха — 1685-1750) і там, де жив і творив цей найбільший з німецьких композиторів (Східня та Північна Німеччина), не було ознак українського впливу.

Користуюся з нагоди висловити найвищу повагу пам'яті Бориса Кудрика (1897—1950?) — композитора, фолкльориста й музикознавця, що загинув в одному з радянських концтаборів.

що до її складу входили землі угорського, чеського, українського, польського, румунського, сербського, хорватського народів. Не можна навіть уявити освіченого мешканця тодішньої Австро-Угорщини, а особливо музику або аматора музики, який не був би знайомий з фолкльором цих народів. Не останнє місце належить тут українському музичному фолкльорові, що його — це важливо відзначити — неправильно і неточно називали «російським». Наведу типовий приклад: видана наприкінці минулого сторіччя у Відні видатним українським музичним діячем Евсевієм Мандичевським збірка «28 російських народних пісень» містить, крім російських, також три українські народні пісні — «Ой, ходила дівчина бережком», «Од Києва до Лубен» і «Ой, джигуне, джигуне», але цей факт жадним чином не відображено в назві збірки.

Цілком природно, що європейські композитори,² як і численні інші мистці, шукаючи нових, свіжих тем-образів, зверталися до іншонаціонального й екзотичного для них фолкльору величезної Австро-Угорської імперії. Дослідження спадщини цих композиторів переконує в тому, що шукання жанрово-танкових тем дуже часто приводило їх до джерел угорських, циганських, румунських, а шукання тем ліричних (а особливо — сумно-ліричних) — до інтонацій українського пісенного фолкльору.

Існує багато свідоцтв та вказівок на те, що українська музика була відома минулого сторіччя (і навіть ще трохи раніше) далеко за межами України. Так, популярна пісня «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (авторство цієї пісні приписують Марусі Чураївні) 1822 року була надрукована у Львові з текстом польською мовою, а 1848 року була перевидана німецькою мовою під назвою «Der Liebestrank» («Любовний напій»). Існують докази, що цю пісню знали також і в інших країнах — у Франції (вже на початку тридцятих років минулого сторіччя), в Чехії, Бельгії і навіть у США. Так само відомою в Європі була й пісня «Їхав козак за Дунай» (музика й слова С. Климовського) та деякі інші.

Нагадаю читачеві найвідоміші твори західноєвропейських композиторів, написані на українські теми і так декларовані самими авторами. Це вже згадувана пісня «Їхав козак», оброблена Бетговенем і вміщена ним (під числом 19) в його збірці «24 пісні різних народів» (збірка була складена композитором у 1815-16 роках без зазначення опусу, вперше видана в Ляйпцігу 1941 року, перевидана в Москві 1959 року). Пісню названо «Air cosaque» («Козацька пісня») і до неї додано німецькі слова «Schöne Minka, ich muß scheiden» з уточненням — Ukrainisch. 1817-18 років Бетговен

---

2. Я не торкаюся українських впливів на східноєвропейських композиторів — російських, чеських, польських тощо — це окрема тема.

написав свій опус 107 — «Десять варійованих тем» для інструментального ансамблю. Серед них — дві українські народні пісні (числа 3 та 7) — перша, що її названо «малоросійською» — «Air de la petite Russie», без вказівки на фолкльорне джерело, і друга, знову таки «Іхав козак» (ця пісня, очевидно, подобалася композиторові), але цього разу її помилково названо «російською» («Air russe»).

Бетговен у своїх квартетах опус 59, написаних на замовлення графа Андрія Розумовського і йому присвячених, використовував тему народної пісні «Ах, талан ли мой, талан», що її автор назвав російською, але яка є, на думку деяких дослідників, українською; вона міститься в друкованій збірці народних пісень, виданій 1790 року чехом Яном Богуміром Прачем у Петербурзі; з цим виданням, найскорше, Бетговен був знайомий. Маємо свідоцтва, що великий композитор вивчав народні пісні тодішньої Росії не лише за допомогою цієї збірки. Учень Бетговена Карел Черни (також чех) розповів свого часу, що його вчитель постійно читав статті з газети «Allgemeine Musikalische Zeitung», присвячені фолкльорові Східної Європи, і передплачував нотні додатки до цієї газети. Цілком імовірно, що в них він знайшов українські пісні, які привернули його увагу.

Добре відомі три фортепіянові п'єси Ліста, названі «Колосся» і побудовані на українських мелодіях, що композитор почув на Україні — в маєтку Кароліни Вітгенштайн «Воронинці»: «Українська балаяда» (на тему «Ой, не ходи, Грицю»), «Скарга» (або «Думка») і «Віють вітри» (пісня, що авторство її також приписують М. Чураївні).

Але творів, в яких українські інтонації чутно цілком виразно, але не декларовано авторами, — величезна кількість, і вони дають привід для цікавих спостережень та висновків.

Згадаю в зв'язку з цим один дуже поширений в європейській фаховій музиці мелодичний зворот: йдеться про спадаючу сексту з розв'язанням в тоніку за допомогою другого ступеня ладу. (Читач, не знайомий з музичною термінологією, але знайомий з українським фолкльором, зрозуміє мене, сподіваюся, в перебігу дальшого викладення теми). Цей мелодичний зворот, на моє переконання, бере свій початок в українській музиці, — звичайно, не завжди і не в кожному випадку, а в певному контексті, в певному музичному «середовищі», а найчастіше: 1) в каденціях (при кінці музичної фрази або всієї музичної п'єси) і 2) в мінорному ладі.³

---

3. Радянський музикознавець Юрій Кремльов справедливо підкреслює велику поширеність цього мелодичного звороту в музиці Гайдна, Моцарта та Бетговена і виголошує: «Такий зворот став справді емоційним афоризмом у звуках!» (Ю. Кремльов, Йозеф Гайдн. Москва, 1972, стор. 17). Однак, про фолкльорні, національні корені цього афоризму Кремльов не згадує.

Дуже велика кількість мелодій українського фолкльору містить згадуваний зворот: в одній лише збірці українських народних пісень⁴ я виявив 17 пісень, які містять цей зворот, при тому всі, за винятком лише одного, в каденціях. Серед цих пісень такі найпопулярніші, як «Гей, гук, мати, гук», «Віють вітри», «Ой, не світи, місяченьку», «Ой, не ходи, Грицю». Не можна вважати за випадковий збіг той факт, що такі самі звороти — звичайно, в іншому «оточенні» і в іншому образному значенні — містяться в багатьох творах західноєвропейських композиторів-класиків.

Поряд з австрійським, німецьким, угорським, чеським, хорватським тощо фолкльором, український фолкльор, так само як його типові інтонації, звороти, «стереотипні формули» перебували, «жили» в музичній «атмосфері» того часу, складаючи невід'ємну частину *музичної* доби. Чи варто дивуватися, що музики, такі чутливі до всіх життєвих явищ, що їх оточували, — саме такими були композитори-класики, — з величезною силою узагальнення втілили в своїй творчості сучасну їм музичну мову, що однією з її компонентів був український фолкльор?

Гайдн. Відомо, що фолкльорний первень у музиці Гайдна виявляється сильніше і виразніше, ніж в інших композиторів віденської класичної школи. Дехто з певною підставою називав Гайдна «селянським композитором». Багато написано — і досить справедливо — щодо зв'язків творчости цього композитора з хорватським, угорським і, ясна річ, австрійським фолкльором. Але інтонації українського фолкльору, на наше переконання, також просякнули в музику цього композитора. (Доречно згадати, що музику Гайдна любив Тарас Шевченко; в своєму щоденнику великий поет записав 5 лютого 1856 року, мабуть, після того, як він був присутній при виконанні якогось твору Гайдна, таке: «Боже-ственний Гайдн! Боже-ственна музика!»)⁵

Інтонації, близькі до українських ліричних, чутно в «Анданте з варіаціями» для фортепіяна — одному з пізніших творів Гайдна: він написаний 1793 року під явним впливом його молодшого сучасника Моцарта. Особливо показовою з того погляду, який нас нині цікавить, є «гра» гармонічного та мелодичного мінору, дуже властива, як відомо, українському мелосові. В іншому, пізньому творі Гайдна — «Сім слів Спасителя на хресті» (1794-96) я чую мелодичні наспіви («скорботна лірика»), що походять від українців тієї доби. Згадуваний раніше мелодичний зворот («емоційний

---

4. Я посилаюся на збірку «Українські народні пісні» (Київ, 1961), яка в мене є під рукою; ознайомлення з іншими збірками українського музичного фолкльору дозволило б, я цілком певний, набагато збільшити кількість таких прикладів.

5. Т. Шевченко, Повна збірка творів в 5 томах, том 5. Київ, 1939, стор. 213.

афоризм») також досить часто зустрічаємо у Гайдна, наприклад, у Квартетах число 20, 25 та в інших.

Численні жанрово-танцювальні образи Гайднової музики, що їх сам автор визначав, як «угорські», пов'язані, як здається, також і з українським фолкльором, і часто важко визначити, який первень — український чи угорський — переважає в них. Згадаю в зв'язку з цим фінал, що його Гайдн назвав *Rondo all' ungherese* (Рондо в угорському стилі) фортепіянного Концерту Ре-мажор. Я маю на увазі ліричний епізод(сімінор) фіналу з його дуже близькими до української мелодики зворотами, включно з властивою їй збільшеною секундою.

Мабуть, ще яскравіший приклад — *Rondo all' ungherese* з Тріо Соль-мажор, один з епізодів якого надзвичайно близький до української танцювальної музики

Інший промовистий, з мого погляду, приклад, в якому «угорським» названо танок явно українського характеру — *Allegretto ungherese* (Угорське алеґретто) для альта та фортепіяна Вебера (до речі, твір, виявлений нещодавно).

Наявність таких виявів українського впливу в Гайдна, Вебера, а також і в деяких інших композиторів-класиків з помилковим визначенням їх, як угорських, російських тощо, свідчить, найскорше, що ці мистці мали дуже невиразні уявлення про територію, характер та культурні особливості української нації і тому часто помилялися, вважаючи українські елементи музичної мови за угорські або російські.

Моцарт. Фолклорні елементи у відтворенні цього композитора звучать, порівняно з Гайдном, більш узагальнено, опосередковано. У Моцарта головним є, як відомо, лірично-філософський, а не жанровий первень. Одначе, і цей композитор цікавився східною музикою, яка для західноєвропейських композиторів була екзотичною.

Віддавна моцартознавців цікавило питання генези східних тем в опері «Викрадення з Сералю». З цього приводу існує багато припущень, серед них — гіпотеза російського біографа Моцарта Александра Улибишева, який писав стосовно двох хорів цієї опери таке: «Численні мелодичні звороти та модуляції у „Викраденні з Сералю“ спонукають мене припустити, що Моцарт знав нашу народну пісню. Він часто відвідував у Відні будинок князя Голіцина — великого меломана і, мабуть, також і музику. Дуже імовірно, що там він чув російські пісні»⁶.

У зв'язку з цим варто нагадати й про лист Моцарта до його

---

6. A.Oulibisheff, Nouvelle biographie de Mozart, Vol. II. Moscou, 1844, p. 376.

батька. 24 листопада 1781 року⁷: композитор повідомляє, що придбав популярні російські пісні і має намір грати їх і створювати на їхній основі варіації. На жаль, нам не відомо, чи Моцарт здійснив цей намір(у списках його творів немає варіацій на російські теми), але його ознайомлення з цим музичним матеріалом, як виглядає, не було поверховим. Я мушу ще раз нагадати читачеві, що за часів Моцарта — та й багато пізніше — поняття «російська музика» не лише охоплювало також і музику українську, а й ще більше: саме український музичний фолкльор часто вважали за російський.

Досить переконливим, як мені здається, свідченням того, що Моцарт ще раніше від того часу, коли він написав згаданий вище лист до батька, чув і знав інтонації української музики, є Дивертисмент число 17 (Ре-мажор), написаний композитором у віці 16 років.⁸

Бетговен. Існує чимало свідoctв великого зацікавлення Бетговена східноєвропейським фолкльором. Бетговен, хоча він подорожував менше від Гайдна чи Моцарта, проте кілька разів бував у Празі, Карлсбаді, Буді та в інших містах Австро-Угорщини.

Гідний уваги «Угорсько-слов'янський» характер деяких бетговенових тем, наприклад, Скерцо Квартету опус 127, Скерцо Квартету опус 130. Мирослав Антонович, автор статті «Україна» в енциклопедії «Die Musik in der Geschichte und Gegenwart», прямо пише про наявність української теми у фіналі Сьомої симфонії Бетговена (хоча, на мою думку, тут слід говорити радше про «угорсько-український елемент»).

Про безсумнівно українські теми, що їх любив і використовував Бетговен, я вже згадував. До цього можна додати ще й посилання на тему другої частини бетговенового Квартету опус 59, число 3, дуже близьку, на мою думку, до українських веснянок.

Брамс. Північний німець, народжений у Гамбурзі, Брамс, одначе, прожив велику частину життя у Відні, який став для нього рідним містом. Усе, що ми казали про фолкльорні зв'язки Гайдна, Моцарта та Бетговена, цілковито стосується також і Брамса. Добре відомо, що в Брамса численні (якщо не всі!) танцювальні образи походять з угорського народно-танцювального мелосу. Відомо також, що є дуже властивою цьому композиторові трансформація — «переростання» — вогняно-темпераментної угорської танцювальності в мужньо-героїчну маршевість, іноді з відтінком драматизму або навіть трагічного патосу.

Музична мова доби Брамса містила в собі, як я вже

---

7. Ludwig Schiedermair, Die Briefe W.A.Mozarts. Munchen-Leipzig, 1914.

8. На близькість Моцартової теми до української музики мені вказав мій друг, нині небіжчик, Гедалія Вайншельбойм.

підкреслював, численні народно-національні українські складники. І це жадним чином не могло вислизнути з-під уваги мистця. Пошлюся лише на один переконливий, як мені здається, приклад, а саме: — на четверту з «Варіяцій на таму Гайдна», опус 55-а Брамса.

«Українізми» цієї теми, як і цитованої вище Моцартової, такою мірою виразні, що навіть нема потреби підтверджувати це прикладами з українського фолкльору.

Зробимо деякі підсумки. Поряд з розмовною мовою, існує — і це поза будь-яким сумнівом — *музична мова* історичної доби, географічного регіону, країни, провінції тощо. І так само, як літературні, музичні твори фахових композиторів побудовано на специфічному, неповторному і комплексному фундаменті, що ним є музична мова доби.

Музична мова 17 — першої половини 19 сторіччя у Центральній Європі всмоктала, «асимілювала» силу елементів з фолкльору народів, що населювали цей регіон. Це виразно чути в музиці найбільших композиторів того часу. Однак, дослідники досі не приділяли достатньої уваги *українському складникові*, який, безперечно, був присутній в музичній мові тієї доби і, відповідно, в творах тогочасних композиторів. Ця стаття є лише спробою дуже стисло окреслити деякі шляхи і форми просякання українського мелосу до музичної мови та творів деяких композиторів-класиків, а також і ті форми, в яких цей мелос знайшов своє втілення в їхній музичній спадщині. Очевидно, українське музикознавство має ще багато зробити для того, щоб ця тема знайшла своє ширше висвітлення і стала надбанням ширшої музичної громадськості.

НА ПЕРЕХРЕСТІ ДВОХ ТИСЯЧОЛІТЬ

Омелян Прицак

Ми з вами маємо щастя належати до генерації, що переживає епохальну подію в історії України. Власне нашій генерації щастить зустрічати друге українське тисячоліття. У 1988 році, себто за п'ять років, скінчиться наше перше тисячоліття і почнеться друге.

Чому, може хтось запитати, дата прийняття християнства Руссю-Україною 988 року має таке переломове значення! Наша ж історія починається раніше? Так, це правда, але ми знаємо про події з часу яких 150 років раніше власне тільки тому, що наші предки, прийнявши християнство і разом з тим культуру, що базується на письмі та вживає лінійного, а не мітичного циклічного часу, по деякому підготовленому періоді дозріли до того, що могли зрозуміти наявність і потребу історичної перспективи, і встигли записати, що можна було ще пригадати з пам'яті. А незаписана пам'ять — як нам усім з особистої практики відомо — коротка.

Усі люди на нашій купі земній, що живуть тепер, що є нашими сучасниками, мусіли мати — як і ми — своїх біологічних предків, що жили в минулому сотні тисяч років. Але тут мова не про біологічних, а про свідомих себе предків. Бо людина стає людиною в повному значенні цього слова власне тільки тоді, коли стане свідомою себе, коли в неї зародиться історична пам'ять. Наші історичні, а не біологічні предки дістали змогу дійти до тієї свідомості тільки тисячу років тому, і з цієї причини події 988 року, якими починається тисячоліття свідомої себе людини на Україні, мають і мусять мати для нас епохальне значення.

Більшість сучасників, що переживає зустріч двох епох, звичайно не здає собі справи з того знаменного факту. Усі ми знаємо, що, наприклад, роком 476 по Христі скінчилася стародавня історія і почалася середньовічна. Але сучасники тієї епохальної доби не бачили ніякої особливої різниці між тим граничним 476 роком та роками 477 або 478. Події усіх тих років мали той самий спільний знаменник. Також і більшість з нас напевно не буде бачити ніякої наявної різниці поміж роками 1988, 1990 і т. д.

Проблеми цих років в основному будуть подібні. Ми сприйматимемо лише малі відхилення, незначні варіанти, чи то в

Лекція, прочитана в Українському інституті Америки в Нью-Йорку 15 жовтня 1983 року.

цінах на харчі або паливо, чи у подіях в Америці та Європі або на інших континентах. Може, десь вибухне якесь нове заворушення в Середній або Північній Америці, Африці або на Близькому Сході, але це все ж ми уже переживали. Що ж тут епохального? Справа в тому, що бачити різниці та сприймати епохальність — для цього треба мати історичну перспективу, яка єдина дає змогу дивитися у глибину через те, що відкриває й єдне в одне того самого типу явища функціонально, а не фізично. Ця метода приступна тільки фахівцеві. Треба підвестися на вершину. Це так само, як, щоб побачити світ довкруги себе, треба підвестися на вершок гори, а не стояти при її підніжжі.

Як той, хто фахово вже біля півстоліття безперервно займається історичним дослідом і вже зумів, так мені хочеться вірити, виспеціалізуватися у мистецтві добратися на вершок Евересту історичної перспективи, я почуваю себе зобов'язаним поділитися з вами вислідами своїх обсервацій.

2

Вирішальним для дальшого нашого розвитку було те, що князі Володимир і Ярослав включили нас у систему Візантійської церкви та її провінційальної культури, переданої церковнослов'янською мовою у формі хрестоматії для недавніх варварів.

У ті часи (988-1036) Візантія була наймогутнішою державою і її культура була безконкуренційно величною у тодішньому світі. Але не зазнавши катаклізмів, вона застигала.

Власне дуже скоро виявилось (але, щоб це бачити у 988-1036 роках, не було ще перспективи), що динаміка не була і не могла бути прикметою візантійської культури.

Культурний християнський світ — Римська імперія — була поділена у 395 році по Христі на дві частини: західню зі столицею в старому Римі та східню зі столицею в новому Константинополі. Західня імперія закінчила своє існування у 476 році, на тому закінчилася (як я вище згадував) стародавня історія, а східня, т. зв. Візантійська імперія продовжувала існувати, а з нею продовжував існувати старовинний гелленістичний лад. Там, де занепад, мусить прийти щось нове, бо життя попри все триває далі. Там, де не було занепаду, життя триває без змін, застигає.

Склалося так, що частина Європи, яка належала до західньо-римської держави, мусіла — після упадку політичної влади — переживати серію катаклізмів (наприклад, т. зв. мандрівка народів), але тому, що після катаклізмів приходить відбудова, та територія мала щастя переживати серію відбудов, кожна з яких приносила щось нове, творче у стилі гегелівської тріади: теза,

антитеза, синтеза. Візантія, не переживаючи ні катаклізмів, ні відбудов, — застигла у своєму розвитку. Це довело до того, що тільки Західня Європа, колишня територія західньої римської держави, посіпа й посідає досі (бо Америка в основному колонія Західньої Європи) особливе місце в структурі минулого й теперішнього світу. (Як малий приклад, який кожному напевне знайомий, наведу порівняння: пишні нові німецькі міста на місці зруйнованих під час другої світової війни, з одного боку, і з другого — міста-слами у стані занепаду в нашій країні поселення, що не була ніким бомбардована!)

Західня Європа досягла тих унікальних здобутків поступово. Хронологічно беручи, ідеться про час від 12 до 16 століття, з яких 14-16 були апогеєм.

Почалося з періоду дуже солідної наукової підготовки: періоду схоластики, за якого, користуючися дуже добрим знаряддям, виробленою латинською мовою (у нас була не вироблена церковнослов'янська мова!), варвари Західньої Європи навчилися логічно мислити і висловлюватися, а також і цінувати вартість теоретичної науки.

Приблизно за того самого часу постали міста західнього типу, що діставали свою внутрішню автономію, і, будучи об'єднанням вільних людей, витворили корпоративну систему продукції, що на базі вільної творчості і конкуренції революціонізувала світову економіку. Ставши багатими, горожани міст включаються у процес пізнання світу і науки, стають меценатами.

Колишня дружина володаря, що за бурхливих часів занепаду політичної влади у західньому Римі пройшла через період феодалізму, за якого з-за браку грошей усі зв'язки будувалися на землеволодінні типу двостороннього договору, тепер переходить у нову стадію: до свідомості території та свого місця у системі держави як одного зі станів, тобто свідомості того, що держава вже не власність володаря, а вічна інституція корпоративних станів, тільки часово очолювана володарем, династією, яких можна замінити (*corona regni*).

Галицько-волинського Болеслава Юрія II у 1340 році не можна було замінити, бо він був патримоніальний володар, власник держави. З його смертю пішла до гробу і його держава.

Гуманізм з Ренесансом приносять секуляризацію, себто ставить побіч релігійної догми — науковий досвід і починає наукову революцію у пізнанні світу.

Реформація (можлива тільки у католицькому світі) створила умови для людини комунікуватися безпосередньо з Абсолютом через переклад св. Письма на народні мови. Підвищені до рівня сакральних (священних), нові мови гартують себе на латинському взорі і скоро заступають латину, переймаючи з тим і *dignitas*, тобто

повагу латинської мови. На тій базі у 15-16 ст. творяться у Західній Європі національні літератури, а на них виростає національна культура місцевого типу. Бо 14-16 ст. є часом своєрідного поєднання національної культури з державою і містами; держава з династичної стає національною, міста з конфесійних інтер-національних фахових об'єднань теж стають національними.

Тому що на тому рівні життя мусить мати місце концентрація, якраз у 14-16 ст. центр розвитку остаточно перейшов із села до міста. Місто стало тепер осередком національного розвитку та живчиком нової національної держави.

Коли ж ми тепер — з висоти нашої перспективи — повернемо наш зір на Україну 14-16 ст., тоді побачимо, що у нас якраз зворотний образ. Замість постійного росту, щораз більший занепад, культурний, економічний, політичний.

Один з найбільш розвинутих історичних творів того часу — Галицько-Волинський літопис закінчився роком 1290 і більше не продовжувався, хоч сильна Галицько-Волинська держава існувала принаймні ще яких 50 років.

Причина була в тому, що, розташовані географічно між Сходом і Заходом Європи, наші предки не могли розв'язати дилеми: чи (а якщо так, то як) включитися у систему поступу, не будучи частиною того культурного кола, яке єдине мало можливість динаміки.

І від того часу ми почали пасти задніх, лишалися на кілька століть позаду.

Коли у 17 ст. процес утворення національної держави уже завершився в Європі, візія Богдана Хмельницького була обмежена здобуттям статусу корпорації для свого Війська Запорізького; цю фазу Західня Європа проходила ще у 12-13 століттях.

У середині 16 ст. навіть Польща змогла створити свою літературну мову, базовану на народній (заходами Рея та Кохановського). У нас це було почате «Енеїдою» Котляревського — у 1798 році, а в основному було здобуте творчістю Шевченка у 1840-61 роках.

Коли в Західній Європі націоналізація міст була питанням 16-17 ст., у нас ще діячі українського відродження 19 ст. бачили тільки село, вірячи, що українство можливе тільки на селі, тоді як державне життя можливе власне тільки у місті. Українізація міста як завдання була поставлена — це треба ясно визнати — українськими національними комуністами у 20-их роках нашого століття, в першу чергу Олександром Шумським та Миколою Скрипником.

Отже, з перспективи минулого тисячоліття ми могли побачити, що базою нашого недорозвинутого стану було те, що, включаючися до народів із християнською вищою культурою, ми зробили нещасливий вибір. Пішли до школи, яка — як пізніше виявилось —

мала уже зародок застою, упадку. Цей досвід зобов'язує нас старатися дістати правильне уявлення про центральні проблеми українського минулого, щоб мати можливість увійти відповідно приготованими до потреб другого тисячоліття. Нам треба знати, на що спеціально звертати увагу. На жаль, на Україні наші брати не мають вільних рук, щоб такі справи вирішувати, хоч вони, ці справи, визначальні для життя нації. Коли ж ми вибрали собі статус політичної еміграції, мусимо з того зробити висновки, тобто повинні виконувати тут, на волі, те, що нашим братам в обставинах неволі неможливе.

У лютому 1893 року у Відні відбулася зустріч Івана Франка з Теодором Герцлем, ідеологом сіонізму. На щастя, цю зустріч описав її свідок, письменник і літературознавець Василь Щурат. Основна тема розмови була: чому так сталося, що в Європі є тільки два великі культурні народи бездержавні — жиди й українці. Як їм здобути державу?

Рецепт Герцля надзвичайно повчальний: усе на світі можна здобути, якщо ідея про те зародиться в голові однієї людини. (Знаємо, що ідея народилася в голові Герцля, й усім його сучасникам спочатку здавалася цілком нереальною, але стала згодом реальністю: маю на увазі державу Ізраїль.)

Отже нам треба створити *модель* людини українського міста, єдино можливого носія і бази української держави.

Це справа не тільки теоретична. На Україні за останні п'ятнадцять років відбувся перелім г'лобального масштабу. На жаль, він у нас, яким досі на це бракує перспективи, лишився не поміченим.

Я маю на увазі урбанізацію України.

За даними першого російського перепису 1897 року, населення України виглядало так: 83,5% селян і 16,5% міщан (здебільша українців). Черговий перепис 1926 року показав, що революція не надто ще змінила селянський характер України: замість 83,5%, бачимо 80,7% сільського населення; замість 16,5% — 19,3% міського населення.

А ось передо мною статистичний довідник УРСР 1981 року. Тут уже цілком революційні числа: ситуація майже обернена.

У 1981 році було на Україні 50 100 000 населення, з яких 31 400 000, або 63%, — міське (у 412 містах та 901 поселенні міського типу, разом у 1 313 осередках); селян усього 18 700 000, або 37%; вони проживають у 8527 сільських радах. Але тут починається проблема: Україна перейшла в стадію урбанізації, а для більшості населення України бракує моделю української міської культури. Очевидно, це наслідок того, що вся увага національно-культурних діячів у країні до революції (а властиво, до сталінської диктатури), як і вся увага еміграції до сьогоднішнього дня, — звернена на село і сільську

ментальність. Загроза величезна; вона, правда, на малу міру почалася з 19 ст. Треба боятися, що історія повториться, але теж у велетенських масштабах. У такому випадку у наступному столітті російська міська культура повністю опанує українське місто, якщо ми не діятимемо розумно і скоро. Час наглить. Ми тримаємося всіма силами перспективи назад, а її треба замінити перспективою вперед.

Нічого не допоможе бідкання, що на Україні триває процес русифікації. Хоч, без сумніву, там грає ролю натиск згори, демографічна політика Кремлю, але він (натиск), власне, можливий у великій мірі тому, що українська культура міста заслаба і російськості дуже легко з нею впоратися (не так, як, наприклад, в Грузії або Азербайджані). Вона ж, як і українська мова, для самих спраглих міськості українців не має ще належного *dignitas*, бо вона, як і мова, все ще базована на сільському світосприйманні. Вчорашній селянин щасливий, що позбувся мови і культури, які не мають гідности. Тільки візія та модель урбанізації для української міської культури зможе врятувати ситуацію і не допустити до того, щоб поміж урбанізацією та русифікацією стояв відвічний знак рівняння.

3

Справа ускладнюється тим, що Україна належить до територій, на яких дуже рано зародилося хліборобство, десь біля 3 000 до Христа, за трипільської культури. Ми маємо справу зі світоглядом, що протривав біля 5 000 років. І хоч село українське уже не існує у своїй традиційній формі, ні в країні, ні на еміграції, селянська психіка, чужа й ворожа міській, лишається дуже сильною і там і тут. Прошу не вважати мене ворогом українського села. Селяни всіх народів мають подібний психічний склад. Але тому, що домінуюча роля села закінчилася, кожна нація, яка має нормально розвиватися, мусить у великій мірі змінити свій психічний склад в міру того, як місто перебирає місце села.

Очевидно, що в одному викладі тяжко розглянути усі складові частини того, що я окреслюю «психічним укладом села». А я постараюся розглянути принаймні головні його елементи.

Перший елемент стосується перспективи. Село має перспективу обмежену в просторі й часі. Воно самодостатнє. Для селянина весь світ — це його село. Селяни інших сіл йому чужі. Я сам бачив, як парубки села мого народження побивали парубків сусіднього села, зокрема, коли йшлося про дівчат. Село уніфіковане. Усі в ньому знають один одного і називають себе іменем свого села.

Для селянина абстрактний лінійний час не існує, його час — це

річний хліборобський цикл. Він, цикл, у центрі уваги селянина, вся його культура (обряд, пісні) зв'язані з тим річним періодом.

Місто — не може жити ізольовано. Там усі чужі, звідкись прийшли, і кожен працює в іншому фаху. Місто мусить мати виміну як з селом, так і з іншими містами. Тому перспектива — в простори. Місто потребує держави, без якої село може обійтися. Місто не може додержуватися циклу; воно у своїй продукції мусить додержувати лінійного, докладного часу. У ділянці хліборобства виявилось протягом тисячоліть, що досвід минулого найважливіша справа. Встановилася на тій базі можливість передбачати погоду, виявляти, які роди збіжжя вимагають того чи іншого поля і т. д. Село консервативне, не допускає експериментів, ризику; село радше покірне усякій незрозумілій силі.

Місто мусить постійно поліпшувати продукцію, шукати нових можливостей. Воно вимагає ризику, відваги.

Селянин почуває себе безсилим супроти природи, навіть у Сполучених Штатах, як ми це бачили останнього літа. Він, щоб вижити, виробив собі цілу систему обрядовості, культу, табу, а з другого боку — систему хитрування. Кожна його дія — ритуально обґрунтована. Вага ритуалу в його точному повторюванні. Основним є — очікування чуда.

Місто прагне зрозуміти сили природи науковими дослідженнями. Вони почалися від Ренесансу у 14-15 ст. Замість очікування чуда, систематична праця. Тут нема ні табу, ні обрядовості. Наука починається з сумніву і перевірки експериментом. Вона повністю секулярна; не базується ні на якій догмі.

Тут можна зробити малий відступ до нашої ситуації у цій країні.

Українська еміґрація встановила цілу структуру національної обрядовості зі своїми табу та ритуалами. Від науки вона лише очікує точного повторення формул, наприклад, під час т. зв. «академії». Якщо вчений, на базі свого досвіду відважується порушувати табу, він відразу опиняється ще й за наших часів у стані проскрибованого. Тут експеримент або перевірка — немисленні. Наука має тільки житкову вартість для підкріплення власної віри. Теорія науки — справа підозріла.

Село базується на своїх наявних природних ресурсах; інші можливості його не цікавлять. Одідичене поле треба обробляти без огляду на його рентабельність.

Місто мусить ставити у центрі уваги економічні проблеми, і то не тільки свої власні, а всієї країни, і діяти відповідно до них, зокрема на державному рівні: це ж основа основ.

У нас є чимало політичних груп, що за старим звичаєм б'ються між собою (парубки одного села з парубками другого села), але немає установи, яка зацікавилася б описом нашої економічної ситуації та її потенціалу в країнах поселення. Навіть центральні

установи, приміром, СКВУ, відзначаються тим, що не мають відповідного бюджету, а як є інституції з бюджетом, то в такому вимірі, якого не вистачило б навіть вести господарство не те що села, а одного заможнішого фільварку.

Як я вже зазначав попередньо, село, як самодостатня одиниця, не цікавиться світом поза собою. Тому не постає в селі якась ширша назва приналежності. Замість неї — назва як не від імени села та якогось власника або героя, то найвище означення: «тутешні», «по-нашому». Тільки з цієї перспективи можна зрозуміти, чому голові Української Народної Республіки, історикові світової слави Михайлові Грушевському доводилося писати і видавати в роках наших визвольних змагань брошури для українського ж населення з такими заголовками, як «Хто такі українці, і чого вони хочуть».

Село відзначається тим, що воно уніформоване. Це, вживаючи соціологічного терміну, — *communitas*, себто спільність своїх, ексклюзивна група, що не знає стратифікації, структури. Усі йдуть спати і встають о тій самій порі. Хто робить інакше або вибивається, його підозрівають у зв'язках з нечистою силою або вважають, що він, мовляв, дав себе комусь підкупити. Його переслідують. Місто базується на структурах, які поновлюються у вічних інституціях, з установленими правилами «переходу». Чесний діалог між ними є основою розвою.

У нас в українському житті бачимо тільки системи різних ексклюзивних *communitates* без загальнонаціональних структур, які побіч себе існують і не уявляють собі можливості діалогу. Розмова відбувається тільки поміж обранцями, поміж «своїми». Тому, замість загальнонаціональних окреслень, у нас, як у мазуполу, все ще виступають такі окреслення приналежності, як мазепинці, петлюрівці, махнівці, бульбівці, бандерівці, мельниківці і т. д.

Коли все це перенести на проблему бути чи не бути українській нації, то побачимо, що всі здобутки українського досвіду, які напевно були революційними за трипільської культури і мали свою вартість навіть у застиглому стані ще до 13 ст., коли Західня Європа почала творити новий спосіб думання і досвіду (який я тут окреслюю як експресію культури міста), тепер, під кінець нашого першого тисячоліття, є музейним експонатом. В добу атомної енергії, комп'ютерів та міжпланетної комунікації, коротко — в добу *міста*, ми мусимо позбутися трафаретів та сконцентрувати усі свої зусилля, щоб сконструювати модель української міської культури, який запевнив би українськість міст на Україні. Якщо, задивлені в минуле, продовжуватимемо свої сільські порахунки, тоді ми своєю глупотою допоможемо загибелі українства, що, як якийсь мастодонт чи динозавр, що дожив якимось чудом до кінця 20 ст., але, не пристосований до модерного життя, мусить кінець-кінцем загинути.

Підсумовуючи сказане, я дозволю собі подати кілька пропозицій.

1. Ми мусимо якнайширше використати наш ювілей тисячоріччя. Треба при його відзначенні заохотити найбільш талановитих і відданих людей, зокрема молодих професіоналістів, щоб зробити з них апостолів діла, які, розуміючи вагу порушуваних проблем, включилися б у поширення ідеї створення моделю для українського психологічного міста, без якого нам немає майбутнього в другому тисячолітті.

2. Щоб не діяти в повітрі і не бути залежними від зовнішніх течій (як, наприклад, соціалізм, націоналізм, комунізм), ми мусимо створити корпус української творчості, що охоплював би усе створене українським генієм від самого початку нашої писемности. Нам потрібне наше національне коріння, справжнє коріння, а не таке, що сягає до часів другої світової війни. Тому ці твори повинні бути паралельно видані українською та англійською мовами. Без такого нашого національного «святого письма» — ми пропадемо. Жидів врятувала від загибелі власне така кодифікація усього створеного ними, текстів історичних, ритуальних, релігійних, літературних; це і є перша в історії людства така кодифікація національної творчості, тому вона стала святим письмом *par excellence*, і його від жидів перейняли усі культурні народи.

Це національне святе письмо треба плекати. Знову приклад жидів: за всіх періодів їх історії, а навіть сьогодні, завжди було і є кілька тисяч людей, які ціле своє життя присвячували і присвячують виключно студіям святого письма. А жидівська громада — в тому числі й не віруючі, — уважаючи це за справу першої ваги, уможлиблювала таку працю своїм святим людям, перебравши на себе усі життєві їх турботи.

Не pomoже нам хвалитися закопаними талантами. Талант має вартість тільки в дії. Також не pomoже плакати, що, мовляв, москалі нам наші літописи або «Слово о полку Ігоревім» — і т. д. забирають. Справа в тому, що закопані скарби, при незацікавленості колишнього власника, належать тим, хто їх відкопав! Такий порядок у світі!

3. Спеціальна роля тут припадає українській церкві усіх віроісповідань, як православного, так і католицького та протестантського.

Вона мусить — при співпраці з українською наукою, яка готова до творчої співдії, — створити новий тип священика (тип сільського пан-отця уже не відповідає потребам), священика, відданого своєму апостольському покликанню, але разом з тим спеціально підготованого до нового завдання, до психічних потреб людини

міста. Такий священик повинен дістати освіту, базовану на новій теорії, на вивченні історії української духовності, для якої мусить бути створена університетська катедра на найвищому рівні. Разом з тим він мусить захопитися міським апостольством не серед овечок, а серед усіх тих, кого ще треба і можна навернути.

Наша церква мусить створити собі візію можливої дії в своїй країні і постійно до такого завдання готуватися.

Стосовно тисячоліття — вся ініціатива повинна бути в руках церкви — це все таки в першу чергу її ювілей, — і вона повинна знайти фінансові засоби, їй ще найбільше приступні, до гідного святкування для нації міського типу культури, святкуючи, хоча б у стилі польського Millennium.

Якщо українська церква усіх віроісповідань не зреформує себе, а лишиться далі сільською парохією без візії — вона безсумнівно загине разом з українським селом.

4. Треба — знову ж як жиди зробили на початку нашого століття — в цій країні знайти способи, щоб об'єднати усіх людей українського походження, без огляду на віру, мову, колишню політичну приналежність, створити загальноукраїнську солідарність, дамагаючися в усіх випадках знаходити спільні моменти й уникати всього що роз'єднує. Спеціально знаходити можливості взаємно допомагати один одному, а зокрема допомагати вирощувати молоді таланти не на базі споріднення, а власне на базі самого таланту.

Треба закінчити забаву в еміграційні уряди та еміграційні фронти обранців, а добитися того, щоб усі здібні політично люди при своїй відданості українській справі зайняли місце там, де твориться світова політика: в американському конгресі та сенаті. Треба пляномірно думати про встановлення української політичної сили Ukrainian Power — берім собі приклад хоч би від муринів (жидівський приклад для нас затяжкий), які на наших очах пробуджуються і вже dokonують великі чуда!

5. Треба — тут я повторюю, що говорив на останній конвенції УНСоюзу, — створити комісію з кількох осіб, щоб здійснила статистичне охоплення наших людських та матеріальних ресурсів, виробити багаторічні пляни, а в них також установити систему пріоритетів.

6. У систему пріоритетів повинна обов'язково входити спеціальна інституція, наприклад, у структурі УНІГУ, яка б постійно слідувала за розвитком на Україні та висувала б конкретні пропозиції, як можна допомогти нашому народові, зокрема в тому, щоб поширювалася культура українського міста. Очевидно, тут повинні входити в рахубу ефективні дії, а не — традиції села — обряди молебнів, академій, маніфестацій та інших бутафорій.

Це і є мої завваги, які з нагоди інавгурації нового дієвого року УНІ Америки я хотів подати під розвагу.

Я свідомо перебрав на себе ролю Кассандри, бо, як її, доля покарала мене спротогою мати візію майбутнього.

Ми на переломі двох тисячоліть, а разом з тим на переломі культури села і міста. При тому виборі немає: не створивши культури українського міста, ми як українська нація цілком певно загинемо, і то ще протягом наступного століття.

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ — СВІТОВА ВЕЛИКОДЕРЖАВА НОВОГО ТИПУ

Збігнєв Бжезінський

Мета цієї доповіді — розглянути особливу природу Радянського Союзу як світової великодержави та визначити специфічний характер радянського виклику міжнародній системі. Основні тези цієї аналізи можна визначити так:

1. Експансіонізм радянської імперської системи — це унікальний органічний імператив, породжуваний почуттям територіяльної незабезпеченості в основному російському ядрі імперії.

2. Тому що росіяни кровно зацікавлені в збереженні імперії, у ближчому майбутньому важко уявити справжню еволюцію радянського режиму в напрямі плюралізму.

3. Політичні пріоритети та бюрократичні викривлення комуністичної системи обмежують Радянський Союз до ролі одновимірної світової воєнної потуги.

4. Радянський Союз має тепер світового масштабу військову силу, але його політичні можливості у світі обмежені. Тому він почуває себе надто сильним, щоб погодитися з існуючим міжнародним статус кво, але внутрішньо слабим, щоб не боятися існуючого в світі укладу сил.

Доповідь, яку Збігнєв Бжезінський, професор Колумбійського університету і колишній дорадник у справах державної безпеки президента Картера, прочитав на ювілейній конференції Міжнародного інституту стратегічних студій в Оттаві (Канада) 8 вересня 1983 року. На наше прохання автор погодився на публікацію тексту його доповіді в нашому журналі, за що редакція складала йому щире подяку.

5. Як органічно експансіоністська, але одновимірна воєнізована світова держава, що не спроможна здійснити справжню революцію у світі, Радянський Союз обмежується ролю руйнника ширших міжнародних домовлень та міжнародної співпраці.

6. Більший розлад у міжнародному укладі політичних сил може статися в результаті неспроможности Заходу протиставити військовій силі СРСР власні сили та водночас успішно розв'язувати швидко наростаючі кризи в стратегічно та геополітично центральних зонах Близького Сходу та Центральної Америки.

1. Унікально органічний імперіалізм (тези 1 і 2)

Радянський Союз є політичним виявом російського націоналізму. Росіяни володіють багатонаціональним Радянським Союзом з населенням приблизно 270 мільйонів людей, а завдяки силі та ресурсам цього Союзу, вони панують також над низкою географічно суміжних держав з додатковими 115 мільйонами людей. Насправді, отже, приблизно 135 мільйонів росіян мають політичний контроль над політичною структурою, яка разом включає яких 385 мільйонів населення та простягається на великій частині євразійського континенту.

Це однак не значить, що тут ідеться тільки про систему звичайного національного гніту. Росіяни володіють у рівній мірі засобами кооптації (притягання до влади), як і репресіями. Історія російської імперії повна прикладів успішного притягання до влади (асиміляції) окремих елементів з підбитих народів, корупції та інтеграції чужих провідних верств, поступового поглинання політично, а навіть культурно та етнічно споріднених народів, як також вироблення почуття ширшої спільности. Тим не менше в основі цього процесу лежить грубе насильство Москви, яке вона безпощадно застосовує, шойно якась нація пробує чинити опір поневоленню, особливо ж, якщо вона намагається відірватися від Росією опанованої імперської структури.

Особлива природа російської імперіалістичної експансії виводиться з взаємозв'язку між воєнізованою організацією російського суспільства та територіяльною захланністю, зумовленою інстинктом самозбереження. Як це часто зауважують і російські й неросійські історики, російське суспільство з непам'ятних часів виявило себе політично як змобілізована й регламентована на військових засадах держава, в якій головним організаційним імпульсом було служіння справі державної безпеки. Відсутність будь-яких ясно визначених національних кордонів робила територіяльну експансію очевидним засобом гарантії безпеки. Така експансія, однак, породжувала нові конфлікти і нові загрози, тим робом і дальший гін до експансії. Так витворився незмінний історичний цикл: брак безпеки породжував експансіонізм; експансіонізм призводив до браку безпеки; брак безпеки знову підживлював дальший експансіонізм.

У висліді російська історія — це історія безнастанної територіяльної експансії. Ця безупинна експансія з північно-східних рівнин і лісів Московії триває уже майже безперервно — понад 300 років. Вона виявилася в наступі на захід проти більших суперників і принесла остаточне вигнання шведів зі Східньої Балтики та поділи Польсько-Литовської держави; вона виявлялася у безперервному наступі на південь, що завершився, після поразок, завданих Оттоманській імперії, підкоренням українських козаків та кримських татар, як також поглиненням декількох кавказьких націй та мусулман Центральної Азії; вона була пов'язана з постійним потоком переселенців, засланців та військових розвідників уздовж кордонів Китайської імперії, аж до самої Камчатки. Така територіяльна експансія є безсумнівно — як щодо масштабу та її тривання — одним з найбільш претенсійних прикладів безупинного імперіялістичного походу, відомих досі у світовій історії.

Таким чином росіяни здобули контроль над найбільшими у світі просторами нашої планети. Вони зберігають цей контроль, заселяючи, відносно густо, центр імперії, тобто широкі терени, що відомі як Європейська Росія, та в менших, а все такі політично значних кількостях селячися на стратегічно важливих колоніяльних аванпостах: в районі Балтики (включаючи Калінінград), в Білорусії, в Східній Україні, на північно-східньому побережжі Чорного моря, у великих частинах Казахстану та вздовж довгої, важливої з погляду безпеки, смуги, що охоплює Трансибірську залізницю, аж до радянського Далекого Сходу. Таким чином безкраї порожні частини Сибіру, ефективно ізольовані, залишаються приступними для поступової колонізації.

У цьому процесі експансії росіяни опанували слабші народи, які заселяють деякі з тих територій, підкорили їх собі політично, асимілюючи їх культурно, а навіть часом винищуючи їх біологічно. Народи неросійської національності контролюються з центру і не мають змоги об'єднуватися проти панування росіян, які заселяють стратегічно важливі терени багатонаціональної держави.

Таким чином російська імперська система — ця суміш асиміляції, підкорення та стратегічних поселень — виникла докорінно іншим способом, ніж інші імперії недавнього минулого. Експансія морськими шляхами до віддалених країн з пізнішим обмеженим заселенням їх не мала тут застосування. Російська колонізація була багато органічнішим процесом постійного проникання на суміжні території, в якому атавістичний інстинкт самозбереження диктував потребу здобути більше землі, а «брак безпеки» стимулював уперту експансію. У висліді, всупереч багатьом журналістичним штампам, історично Росія була не так жертвою частої агресії, як сама виступала в ролі агресора, наступаючи з центру в тому чи іншому напрямі, де лише траплялася відповідна нагода. Будь-який реєстр актів агресії проти Росії за останніх два сторіччя виглядав би дуже мізерним у порівнянні з паралельним реєстром російських експансіоністських походів на своїх сусідів. Російське «почуття небезпеки

кордонів», про яке так багато говорять, справді існує, але не тому, що на Росію так часто нападали, а тому, що її органічна територіяльна захланність породжувала в свою чергу відворотні хвилі антагонізму.

Додатковим і тривалим наслідком такої територіяльної експансії було виникнення у російського народу імперської свідомості. Що таке «імперська свідомість» — важко визначити, але трудність у знайденні відповідної дефініції ніяк не заперечує наявності самого феномену. Щось різко імперське виявляється у наполегливості росіян виступати в ролі «старшого брата» всіх підкорених народів, у спонтанній рішучості будувати велетенські православні собори в самих центрах опанованих столиць, наприклад, у Гельсінкі й Варшаві (з тим, що варшавський собор, який визволені поляки 1919 року висадили в повітря, росіяни тридцять років пізніше заступили монументальним сталінським палацом культури), у глибоко закоріненому погляді, що якимось робом народи неросійської національності в Радянському Союзі та Східній Європі мусять залишитися теренами володіння «матушки Росії». Хто бачив або читав звідомлення про те, як радянські амбасадори за кордоном ведуть періодичні зустрічі з колегами-амбасадорами держав Варшавського договору, має з перших рук образ імперських ієрархічних відносин.

Російська імперська свідомість — це складний стоп релігійного месіанізму (що впродовж довгого часу пов'язував Москву з Третім Римом), націоналістичних інстинктів великодержавності і трохи новішого універсалістичного ідеологічного фанатизму. На додаток територіяльна експансивність і згадане вище почуття «незабезпеченості» посилюється комуністичною одержимістю супроти внутрішніх та зовнішніх ворогів, а вона у свою чергу підсилює наявне вже параноїчне ставлення до зовнішнього світу.

Ця складна мережа мотивацій допомогла створити та втримувати світогляд, в якому змагання за володіння над світом, впродовж десятиріч вимірюване конкуренцією з США, стало центральним рушійним імпульсом. Цей імпульс саме й живить хижацький характер великодержавного російського імперіялізму.

Саме це прагнення до панування над світом, як і особливе зацікавлення Росії в збереженні імперської системи, не дозволяє сподіватися якихось якісно істотних еволюційних змін у характері радянської системи. Без радянської інтервенції Чехо-Словаччина під Дубчеком (як і Польща під Валенсою) правдоподібно стала б соціал-демократичною республікою, в якій комуністичному тоталітаризмові прийшов би кінець.

Але радянська інтервенція сталася з тієї самої причини, з-за якої внутрішня еволюція до політичного плюралізму в Радянському Союзі буде ще довго натрапляти на безоглядний і, правдоподібно, ще з більшим успіхом здійснюваний опір. Реакція проти мирних змін у Східній Європі походила з тих самих причин, які викликають у великоросів страх перед будь-яким істотним послабленням центрального контролю Москви.

Справжня далекосяжна децентралізація радянської системи, навіть лише економічна, створила б смертельну небезпеку для російського імперського контролю, і таким чином — у розумінні росіян — кінець-кінцем для безпеки російського народу. Адже що означає політичною мовою «тільки економічна» децентралізація в застосуванні до Радянського Союзу? Звичайно, вона мала б означати ширшу автономію для неросіян, які тоді могли б перетворити більшу економічну незалежність у народному господарстві на дедалі більше політичне самовизначення.

Для більшості росіян це дуже загрозлива перспектива. Будь-який вияв національної самобутності неросіян кидає також виклик російській територіальній зверхності, а навіть може творити біологічну загрозу для існування або самозбереження російського народу. Куди б врешті завела справжня децентралізація, демократизація й утвердження плюралізму? Де можна насправді провести межу між росіянами та іншими, беручи до уваги демографічне змішування останніх десятиліть? Децентралізація принесла б посилення напруженості і врешті-решт фронтальний удар у багатьох районах: у деяких балтицьких республіках, густо заселених непрошеними росіянами; в культурно мішаних районах Білорусії та України; і безсумнівно на окраїнах кавказьких та середньоазійських республік.

Розвал заморських імперій — британської та французької — не означав кінця ні Британії, ні Франції. Розчленування територіально суцільної російської імперії могло б загрожувати самій Росії, якщо взяти до уваги відсутність у неї природних границь. Труднощі, які мусіли подолати французи в Альжирі, блідли б перед тими, які постали б на окраїнах чисто російських земель. Будь-яке намагання розплутати ускладнені національні відносини за національним принципом привело б до хаосу й різні. Свідомість такої перспективи інстинктивно настоює кожнього росіянина проти толерування будь-якого істотного послаблення центрального контролю Москви. Інстинкт самозбереження дає автократичний, високо централізованій радянській системі незвичайну стабільність, неутрачуючи зневіру у власні сили та імперську втому, що спонукала британців та французів погодитися на поділ їхніх імперій.

II. Одновимірна світова велика держава нового типу (тези 3 і 4)

Західні спостерегачі радянської системи дуже нерадо погоджуються з тим, що політичний централізм радянської системи виявляє живучість та що російський імперіалістичний гніт є невід'ємно притаманний цій системі. Звичайно, спокійніше вірити, що обидва ці фактори швидко зникнуть; що система буде поступово зм'якшуватися чи то через політику стримування, чи через економічний розвиток (або через комбінацію обох тих діючих сил), а її імперіалістична динаміка послабне разом з буцімто неминучим завмиранням марксистського фанатизму. Таким чином перетворення системи та завмирання її імперських амбіцій звільнить

Захід від обов'язку стати перед обличчям багато труднішої дилеми: як в умовах атомової доби співіснувати з такою потужною й закритою політичною системою, яка керується неясно висловленими, але для Заходу дуже тривожними глобальними цілями.

Але що станеться, коли радянська система не пом'якшає, а її військова сила далі зростатиме? Рідко, якщо взагалі будь-коли, західні спостерігачі цікавляться тим, які результати це може мати для світу. Іноді це роблять хібащо люди крайньо правих поглядів, і то з великою дозою маніхейства й моралізаторства. А між тим ця справа вимагає уваги і перш за все тверезого розуміння того, що впродовж багатьох іще майбутніх десятиліть може продовжуватися неспокійне і не завжди мирне співіснування з сильним з військового погляду Радянським Союзом, при тому на краю безодні ядерної війни.

Вихідною точкою для реалістичної оцінки взаємовідносин мусить бути визнання особливого характеру радянської системи як світової великодержави. Радянський Союз — це нового типу світова великодержава тому, що її могутність однобічна, і через це вона, в основному, не спроможна забезпечити собі панівне становище у світі. Це факт, що Радянський Союз потужний лише з воєнного погляду, а не з будь-якого іншого. Він не є ані справжнім економічним суперником США, ані навіть — як це було раніше — джерелом привабливого для світу ідеологічного експерименту. Такий стан створює серйозні обмеження для СРСР діяти так, як традиційно діяли світові могутні держави чи претенденти на такий статус.

Традиційно як передова світова військового характеру держава, так і її найближчий суперник посідали відносно подібні політичні та соціо-економічні системи й обидві були спроможні втримати тривалу та всебічну гегемонію. Від кінця середніх віків морська потуга була основним засобом здійснення глобальної воєнної могутності, а державами, що її досягали (наскільки можна казати, що така глобальна військова сила існувала за доби повільної комунікації й обмеженої військової техніки), були, загалом кажучи, такі: Португалія як передова потуга, а Іспанія як суперник (впродовж великої частини 16 ст.), далі, відповідно, Голляндія проти Франції (у 17 ст.), Британія спершу проти Франції, а згодом — Німеччини (за 18, 19 та по часті 20 ст.), а вкінці США в суперництві з Радянським Союзом (з другої половини 20 ст.). У всіх цих випадках, аж до останнього, суперництво існувало між потужними державами на подібному рівні розвитку, де суперник був цілковито спроможний, на додаток до своєї військової вишости, забезпечити за собою широку торговельну й політичну першість. Тим то суперник, заступаючи провідну глобальну велику державу, міг забезпечити та втримати всебічне керівництво.

Незвичайною прикметою радянської глобальної політики є те, що Радянський Союз зовсім очевидно не підготований до того, щоб дати конструктивне та тривале керівництво у світі на випадок, якби йому

вдалося зіпхнути США з становища першої світової великодержави. Радянський Союз неспроможний перебрати на себе глобальне фінансове керівництво. Його економіка не може діяти як локомотив світового розвитку та технічного новаторства. Його масова культура не має якоїсь привабливості (а її провідні інтелектуали та мистці постійно втікають з Радянського Союзу). Коротко кажучи, витискаючи Америку, советчина не може її заступити.

Головна причина такого стану лежить у самій російській системі. Її бюрократизація, централізація та догматизація способу приймати рішення задушили в безпрецедентній мірі соціо-економічну ініціативу. Тим то радянські досягнення у всіх невійськових сферах коливаються в межах від посереднього до нижче середнього. Усе ще, наприклад, треба політичної ухвали на найвищому рівні радянської економічної системи, щоб почати продукувати якусь річ, яка давно має попит на світовому ринку. Радянська економічна система впродовж багатьох років вимагає соціальних видатків зовсім не пропорційних до фактичної продукції. Мабуть, ніколи в історії такі талановиті люди, з такими багатими ресурсами, не працювали так важко і так довго, щоб випродувати так мало.

Порівняльні дослідження соціо-економічного розвитку, наприклад, професора Сиріла Блека з Принстонського університету, показують, що сьогодні Радянський Союз щодо соціальних і економічних показників, у порівнянні з іншими країнами світу, залишається приблизно на тому самому місці, на якому він був на початку цього століття. Блек зробив такий висновок:

«За минулих п'ятдесят років місце СРСР у порівняльному списку економічних та суспільних показників правдоподібно істотно не змінилося. Наскільки приступні, радше обмежені, дані дозволяють на оцінку, СРСР від 1917 року не перегнав за показниками на душу населення ні одної країни (можливо, за винятком Італії), а 19 чи 20 країн, що стояли вище від Росії в 1900 і 1919 роках, так само й стоять вище й тепер. Національний продукт Італії на душу населення, який нині ледь менший від продукту СРСР, правдоподібно був трохи вищий 50 років тому».

Іншими словами, надзвичайні жертви, безпрецедентні людські втрати, тривале позбавлення суспільства всього життєво кінцевого, що відчував кожний радянський громадянин, дали мізерні висліди, порівняно з тими, яких здобули інші суспільства багато меншою соціальною ціною. Що більше, темпи розвитку радянської економіки після другої світової війни лишаються лише середніми, не зважаючи на те, що спочатку Радянський Союз статистично мав перевагу, відбудовуючи економіку з дуже низького рівня, спричиненого воєнним спустошенням. У 1950 році національний дохід СРСР творив 11% світового, три десятиліття пізніше він все ще становить ті самі 11%. Не диво, що радянські пропагандисти воліють тепер не згадувати пророцтва Хрущова 1960 року про спроможність перегнати США в абсолютних числах продукції до 1970 року, а в обчисленні на душу населення до 1980.

Така сама безрадісна картина у соціяльній та культурній ділянках радянського життя. Недавні дослідження показують зниження середнього віку чоловіків, поганий стан радянської охорони здоров'я, підвищену смертність немовлят та поширення алкоголізму. Інтелектуальне й мистецьке життя придушене, суспільні ініціативи наражаються на бюрократичну інерцію. Коротко кажучи, Радянський Союз не є суспільством, яке спроможне показати світові привабливе обличчя, а це головна умова, конечна для успішного світового провідництва.

Головний ефект поганого функціонування системи — подвійний. Перше за все він посилює традиційну російську та доктринерсько-комуністичну недовіру до зовнішнього світу. Світ нібито завзявся повалити московську імперію та сприяє протикомуністичній контрреволюї. Таким чином зовнішній світ далі виглядає загрозливим для Москви, хоч Радянський Союз і здобув статус глобальної мілітарної наддержави. Хоч советчики дуже пишаються своєю новоздобутою воєнною силою і використовують її, щоб вимагати рівного статусу з США, однак у їхньому світосприйманні США набирають загрозливо велетенських розмірів, що фінансово, комунікаціями, засобами масової інформації охоплюють світ своїми мацаками. Американська техніка (наприклад, тепер мікроелектроніка) продовжує давати американським військовим силам нові можливості, які радянці сприймають надто поважно. На Далекому Сході загрозливо росте потенціал китайсько-японського сузір'я, разом з тим, як на Заході весь час помітне магнетичне притягання Східної Європи тією Європою, яка не погодилася остаточно з існуванням безконечного поялтинського поділу.

Усе це посилює радянську параною і безпосередньо пов'язане з іншим важливим вислідом одностороннього характеру радянської світової могутності. Це — хисткий характер рівноваги з США (то пристосування, то знову конкуренція), за якого Радянський Союз, з одного боку бажає співволодіти спільно з США, з другого ж — боїться щоб вони не зіпхнули його на ролю молодшого партнера, фактично змушеного погоджуватися на існуючий статус кво. Цей статус кво Москва відкидає, не лише тому, що він означав би дальшу американську перевагу, але також і тому, що в радянських очах він міг би служити як вихідний пункт для політики сприяння «мирній еволюції» в самому стриманому в своїй експансії Радянському Союзі, тобто його політичній руїні.

У висліді цього Кремль застосовує відповідні його односторонній світової могутності такі стратегічні дії, як сприяння місцевим конфліктам, перешкоди ширшій і дійсно понаднаціональній міжнародній співпраці та опозиція тому, що називають «світовим порядком». Ця військова могутність Москви дозволяє їй дедалі частіше відогравати ролю, відповідну її імперіалістичній свідомості, бо послаблює страх, що місцеві конфлікти можуть породити фронтальний удар з США, уможливаючи СРСР використовувати свою військову могутність для підриву американської переваги в районах, які досі були зоною впливу США.

Особливо важливою та ефективною з цього погляду є радянська спроможність (більша ніж американська) швидко доставляти з своїх запасів велику кількість військового устаткування своїм наявним і перспективним клієнтам. Тим то політика поступового підризу американської першости в світі є головним засобом історичного самовияву Радянського Союзу як могутньої світової держави.

Усе це підводить до ще ширшого висновку, що справжня небезпека для Заходу лежить не в тому, що Радянський Союз колись успішно встановить у світі «пакс советіка», а скорше в тому, що Радянський Союз — як одновимірна світова сила, підриваючи встановлений у світі порядок, а це важливе для витиснення Америки, — буде прямувати не до світової революції в наявній міжнародній ситуації, а до ще більшої анархії в світі, від якої страждати будуть усі.

III. За часткову ревізію погляду про радянську загрозу (тези 5 і 6).

З вищенаведеного висновку виникає потреба деякої ревізії поширеного на Заході погляду на природу радянської загрози. За доби безпосередньо після другої світової війни Захід був опанований страхом, що величезна радянська армія вирушить на нього, дослівно заливаючи Європу. Дискусії, що велися на найвищому рівні, зосереджувалися (як це довели недавні студії професора Д. А. Розенберга) на питанні, яка на те повинна бути відповідь США, беручи до уваги їх, хай і обмежений, але монопольний атомовий арсенал. Берлін став символічним показником цієї рішучості Заходу, а блокада цього міста, була пробним каменем для випробування сили волі обох суперників.

Занепокоєння Заходу, а зокрема Америки, далі зросло після комуністичної інвазії в Кореї і довело вперше до американського всебічного планування атомової війни та до створення стратегічної авіації як основного засобу масової відплати. При кінці 50-их років хизування Хрущова реактивною зброею спричинили ще інтенсивніше намагання з боку США зрівноважити уявну радянську перевагу і принести в своєму висліді значну стратегічну перевагу США. Однак, наприкінці 70-их років та на початку 80-их, коли територія США стала об'єктом можливого радянського нападу, запанувало нереконання, що СРСР наближається до здобуття справжньої військової переваги, а президент Рейган навіть виразно заявив, що Радянський Союз стратегічно вже стоїть вище від США.

Насправді протягом майже всієї нової доби радянська загроза Заходові — всупереч поширеному поглядові — не була в першу чергу воєнною. Навіть і тепер, коли воєнна загроза з боку СРСР багато поважніша, її треба розглядати в ширших політичних вимірах. За безпосередньо воєнних років Сталін зондував у периферійних районах нової геополітичної ситуації, але його випробування не були в першу чергу

воєнного характеру. У дійсності Захід великою мірою переоцінював наявні радянські воєнні спроможності, не помітивши, як тепер виглядає, великомаштабної демобілізації Червоної армії. Правда, Захід, а зокрема Америка, роззброїлися якнайскоріше, але Захід все таки стояв перед Сходом соціально виснаженим, якому потрібен був мир.

Основний козир СРСР за тих років був насправді ідеологічно-політичний. Радянський Союз вийшов з другої світової війни з безпрецедентним престижем. Його вітали та ідеалізували на Заході, і то не лише попутники. Багато осіб на Заході так розпачливо хотіли вірити, що СРСР також і по війні залишиться союзником, і робили все можливе і неможливе, щоб зрозуміти радянський погляд на спірні міжнародні справи. Щобільше, для спустошених війною країн Радянський Союз ставав образом не лише переможця, але також, виглядало, прогресивної суспільно-економічної системи. Цей образ породжував ідеологічні симпатії і закликав до політичного наслідування. Треба було велетенського американського зусилля (передусім плану Маршала) на те, щоб неутралізувати цю привабливість. Саме на цьому фронті, а не на чисто воєнному виникла початкова історична конфронтація. Це зовсім не означає, що слід заперечувати важливе значення НАТО чи корейської війни у стриманні Радянського Союзу, але це стверджує погляд, що тоді політико-ідеологічні фактори були вирішальними у суперництві.

Наступний критичний етап радянського натиску мав місце наприкінці 50-их і на початку 60-их років. Хрущовська політика передчасного здобуття переваги в світі, побудована на навмисно пофальшованих заявах про перевагу в реактивній зброї, провалилася під час кубінської кризи 1962 року. Хрущовський зовнішньополітичний виклик був, однак, виявом загальнішого погляду на історію, в основі якого лежав «економічний оптимізм». Вульгарний вислів радянського лідера «ми вас поховаємо» був не фізичною погрозою, — як багато хто думав, — а радше рукавицею історичного виклику, як демонстрація недоречної впевненості, що американський економічний застій та радянський економічний динамізм призведуть до висунення в 1970-их роках Радянського Союзу на перше місце в світі.

До цього не дійшло. В 1980 році Радянський Союз був настільки позаду США, як і чверть століття тому. Тепер він також і позаду Японії. Чванькуваті перегони в галузі техніки закінчилися з піднесенням американського прапора на Місяці. Сьогодні широко вважається, що радянська економіка є якщо не в кризі, то принаймні в ситуації застою, і стоїть перед щораз труднішими компромісами. Радянське сільське господарство є у тотальному провалі. Радянська система в основному втратила свою ідеологічну привабливість, що також применшує радянський вплив у світі.

З початком 80-их років, однак, радянська воєнна сила стала вперше справді силою світового масштабу, компенсуючи таким чином брак привабливості радянської системи. Ясно, що цей новий стан дуже

присмний радянським лідерам. Кожний, хто мав з ними справу, може засвідчити їхню гордість новим статусом Радянського Союзу як світової потуги.

Але здобутися на світові масштаби не те саме, що опанувати світ. Радянська загроза сьогодні, як це було вже сказане, одностороння, і тому не може бути вихідним пунктом ані для всестороннього керування світом, ані навіть для тривалого партнерства з Сполученими Штатами. Суперечність володіння односторонньою силою породжує світогляд, що являє собою сполучення страху за власну безпеку з прагненням до руйнівничкої агресії.

Звичайно, можна сумніватися в тому, що радянські лідери діють на основі якогось широкого революційного плану, і навіть у тому, що вони мають якусь стратегічну лінію, розраховану на довшу мету. У реальному житті ті, що приймають рішення, до такої міри примушені реагувати на щоденні обставини і давати собі раду з незліченною кількістю різноманітних справ, що вони просто не мають часу та інтелектуальних можливостей клопотатися систематичним накресленням політичних цілей на далеке майбутнє. Безсумнівно радянські лідери діють у відповідності з загальною настановою, за якою збереження того, що Москва контролює, і підриєв того, що Вашингтон планує робити, — дві провідні зірки, які визначають специфічну тактику і стратегію.

Важливо тут нагадати, що є очевидна різниця між справді революційною світовою державою і руйнівничкою світовою державою. Наполеонівська Франція загрожувала не лише статусові кво. Її суспільно-економічний розвиток міг послужити центром нового міжнародного порядку, який був би виник, якби Наполеон переміг Британію і Росію. У цьому розумінні Франція була справді революційною великодержавою. У зловісному сенсі гітлерівська Німеччина та Японія Тойо мали також революційний потенціал створити новий міжнародний порядок, якби Німеччина та Японія виграли війну.

Навпаки, Радянський Союз здібний лише на підриєвну, але не справді революційну ролю. Його обмежує як природа його односторонньої сили, так і характер атомового озброєння. Атомова зброя виключає використання великої війни як каталізатора революції. Аж до приходу атомового віку на місце однієї світової великодержави могла виринути інша в результаті прямої воєнної конфронтації, коли перемога у війні при наявності інших атрибутів національної сили, таких, як економіка, фінанси, наука та національна культура, означала б здобуття світової першости.

Але саме цих інших атрибутів сили Радянському Союзові найбільше бракує. Крім того, беручи до уваги слабості, притаманні радянській системі, немає причин думати, що ця ситуація швидко зміниться на користь Радянському Союзові. Таким чином Радянський Союз приречений здобувати першість у світі інакше, ніж шляхом фронтального атомового зудару, чи мирної суспільно-економічної конкуренції. Єдиний

відкритий для нього шлях — це шлях, розрахований на виснаження і поступовий підрив стабільних міжнародних систем і порядків тим робом, щоб це прямо чи посередньо завдавало шкоди Америці.

Найбільш ефективним засобом здійснення такої стратегії підриву є досягнення такого тривалого рівня воєнної сили, який міг би стримувати США від рішучих кроків і застрашувати союзників Америки при одночасній підтримці ворожих до інтересів США елементів у тих стратегічно важливих районах, які мають особливе значення для динамічних змін у світовій політико-економічній рівновазі. Сьогодні такими районами є насамперед Близький Схід і Центральна Америка.

Згідно з вищесказаним, те, що станеться в тих двох стратегічно і геополітично чутливих зонах, визначить на тривалий час характер американсько-радянських відносин та ролю Радянського Союзу у світі. Прогресивний занепад політичної стабільності на Близькому Сході, пов'язаний з повторним втручанням Радянського Союзу в цьому районі, з якого він був витиснений від 1973 року, може мати далекосяжне значення для американських взаємин як з Європою, так і з Далеким Сходом. Стратегічна особливість цього району така, що будь-який істотний занепад американського впливу, зокрема, коли він відбуватиметься з відповідним зростанням радянської політичної присутності, матиме неминуче далекосяжні і всесвітні стратегічні наслідки для співвідношення сил між Америкою і Радянським Союзом.

Також те, як Сполучені Штати розв'яжуть свої нові проблеми в Центральній Америці, і як складуться відносини між США та Мехіко, обов'язково матиме вплив на світову рівновагу, а через те на роллю Радянського Союзу у світі. Як і на близькому Сході, тут не стільки важливе те, що робить СРСР, як те, як поведуться США, точніше — що вони роблять. Якщо американська політика приведе до американізації суспільно-політичних конфліктів до такої міри, що західня півкуля щораз більше обернеться проти Америки, а американсько-мехіканські проблеми наслідком того так ускладняться, що США втратять можливість конструктивно допомогти в розв'язанні внутрішніх проблем Мехіко, — результатом того буде тривалий занепад американських позицій у світі.

Це у свою чергу зміцнить радянські імперські апетити й імпульси до експансії, одночасно далі зміцнюючи теперішню структуру Радянського Союзу й основи радянської системи. У зв'язку з цим справді варто пригадати, що, як показує російський історичний досвід, внутрішні політичні зміни дійсно важливого характеру відбувалися там тільки після зовнішніх поразок, і навпаки, зовнішні успіхи призводили до зміцнення централізму й ідеологічного контролю. Крім того, як у недавньому дослідженні, довів Арнольд Горелік, в Радянському Союзі внутрішні успіхи також призводять до агресивнішої зовнішньої поведінки й посилюють зовнішні амбіції.

І навпаки, зовнішні невдачі спричинювали глибоку переорієнтацію російської внутрішньої політики, а в деяких випадках навіть приносили

істотні зміни в системі. Так, наприклад, не зважаючи на внутрішню слабкість царського режиму, його поширену корупцію та безглузду бюрократію, основна структура його влади витримала багато років й остаточно розвалилася лише через масивну поразку, якої вона зазнала за три спустошливі роки першої світової війни. Крім того, рідкі періоди внутрішніх реформ, що мали місце за перших років 20 століття і в 1860-их роках, прийшли безпосередньо після зовнішніх поразок, яких Росія зазнала відповідно в російсько-японській війні та в кримському конфлікті. Відомий російський історик В. О. Ключевський (його цитує Горелік у своїй статті) зауважує, що «у Росії війна, доведена до успішного завершення, завжди допомагала зміцнити попередньо встановлений порядок», але «прогрес у російському політичному житті вдома завжди здобувався ціною російської політичної невдачі за кордоном».

Ставши світовою військовою потугою, Радянський Союз де факто проломив американську політику географічного стримування СРСР. Разом з тим, коли міць радянської держави й далі буде одностороння, СРСР може опинитися перед перспективою перенапруження чи навіть перед небезпекою якогось зовнішньополітичного провалу у висліді якоїсь затьяжної воєнно-політичної поразки. У цьому розумінні стратегія Москви зумисного використання заворушень у світі може з історичної перспективи стати грою з вогнем.

Політичні висновки, які випливають з вищесказаного, можна коротко сформулювати так:

1. Воєнний аспект суперництва між Сходом і Заходом, зокрема між США та Радянським Союзом, має вирішальне значення у негативному розумінні. Хоч це суперництво не буде, мабуть, остаточно вирішене збройним ударом, Захід мусить не послаблювати зусиль, щоб перешкодити Радянському Союзові здобути військову перевагу, яка дозволила б йому провадити політику шантажу.

2. Угоди в питанні контролю над озброєннями треба оцінювати в першу чергу з погляду їхнього значення для стабільної військової рівноваги між Сходом і Заходом. Це їхнє основне значення. Не належить, розв'язуючи проблеми контролю над озброєннями, мати ілюзії, що будь-які угоди можуть вплинути на радянську систему й на її настанову до Заходу, бо довготермінове політичне суперництво не закінчиться навіть і договором про всебічний контроль над озброєннями.

3. Будь-яка значна радянська зовнішня невдача матиме, правдоподібно, найбільшосередній вплив на Східню Європу. Цей район явно найнепокоїтніший, озлоблений радянським контролем. Перший-ліпший вияв радянської слабости, будь-яке довготривале й виснажливе ускладнення для СРСР поза його межами буде використане на те, щоб

зломити найслабшу ланку в радянському імперському ланцюзі. Крім того, на цей район найбільше впливають західні ідеї, і Західна Європа є для нього притягальною силою. Тому Східна Європа повинна бути завжди в фокусі політики Заходу, спрямованої на послаблення радянських імперських зазіхань.

4. Західні, а зокрема американські зусилля забезпечити стабільність у різних районах, а зокрема в таких важливих, як Центральна Америка та Близький Схід, матимуть вирішальний вплив на те, чи роля СРСР зростатиме на шкоду для міжнародної стабільності. Американська пасивність на Близькому Сході і, навпаки, надмірне втручання у Центральній Америці — це дві найбільш безпосередні геополітичні небезпеки.

5. Формування широкої міжнародної системи, яка по-справжньому охоплювала б і недавно емансипований Третій світ і могла б заступити вужчий європейський уклад, який завалився за другої світової війни, мусить бути здійснюване впродовж довгого часу без активної участі Радянського Союзу. Він надто сильний, щоб не бути суперником, і надто, у власному переконанні, слабкий, щоб бути партнером. Тому на нього не можна розраховувати як на справжнього учасника в цьому конструктивному світовому процесі, тим більше, що його зацікавлення діаметрально протилежні збереженню статус кво в світі, який Москва може зруйнувати, але не може ним керувати.

6. Історичне співіснування з Радянським Союзом і надалі буде виправдане головним чином негативною метою — кінечністю не допустити до атомової катастрофи. І те, що Захід буде або не буде робити, вирішить кінець-кінцем, чи це історичне співіснування — співіснування, що в найкращому випадку буде нестійким, але мирним, — призведе остаточно до гармонійніших відносин, чи погіршиться до стану ще більшої світової анархії.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РОБІТНИЧА КЛЯСА НА УКРАЇНІ В 1920-ИХ РОКАХ

Богдан Кравченко

Під час революції 1917 року лише з великими труднощами українські політичні партії змогли протистояти монополії російських політичних груп у питанні налагодження зв'язків з робітничою клясою. Одначе там, де українські робітники давали собі раду з браком пропагандивних матеріялів і недостатньою кількістю «освічених і політично грамотних робітників», національний рух робив поступ. За винятком Донецько-Дніпровського району, «навіть міські, повітові і містечкові робітники йшли у значній частині під жовто-блакитним прапором українського націоналізму».¹

На кінець 1917 року національний рух починав міцно ставати на ноги в промисловому районі. У Луганському (Ворошиловград), наприклад, засновано клуб українських робітників. У цій пролетарській твердині, нарікав більшовик К. Ворошилов, виникали палкі суперечки з українцями, які були сповнені рішучості українізувати місто, визнаючи лише Центральну Раду та розглядаючи більшовиків як «чужий елемент». Іншим прикладом може послужити випадок, коли на масовому мітингу робітників Дніпропетровського металургійного заводу учасники проголосували віддати «всю владу Центральній Раді». Більшість робітників південних районів уперше почула про українські політичні партії під час масової кампанії навколо виборів до Установчих зборів. Якщо більшість робітників у цих районах лишилася байдужою до національних і культурних прагнень українського народу, це не було тому, що українським робітникам було притаманне щось, що примушувало їх чинити опір цим прагненням. Скоріше, як вияснював Л. Чикаленко в дискусіях з пробільшовицькими

Богдан Кравченко — співробітник Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Тут друкується в перекладі з англійської текст його доповіді, виголошеної на кількохвіюмі «Національне й культурне відродження на Україні 1917-33 років», який відбувся в Парижі 25-26 листопада 1982 року заходами Національного інституту східних мов і цивілізацій.

1. М. Скрипник, Донбас і Україна, «Статті и промови з національного питання». Мюнхен, 1974, стор. 12.

робітниками в Миколаєві, ніхто раніше не ставив перед робітниками цих питань. Революція саме це й зробила.

Неукраїнські прошарки робітничої класи ні в якій мірі не були однорідним організмом. Робітники з більшим стажем праці, з певними кваліфікаціями, освіченіші, заводський пролетаріят (особливо на великих іноземних підприємствах, де, на відміну від Росії, практикувалися колективні угоди) і, нарешті, ремісники були переважно меншовицької орієнтації. Мазепа твердить, що ця частина робітничої класи була також найсвідомішою політично і висловлювала відверто вороже ставлення до намагань більшовицької інтелігенції грати з ними роль «няньки». Вищеописані нами робітники складали хребет профспілкового руху на Україні. Молодші, менш грамотні, некваліфіковані робітники, загалом селянського походження, які недавно приїхали з Росії, щоб працювати на шахтах, являли собою групу, яка постачала основну масу навернутих до більшовицької віри. Цей структурний поділ серед робітничої класи відіграв дуже важливу роль у формуванні робітничої орієнтації щодо національного руху. Робітники-меншовики, найбільш закорінені в українському ґрунті, найприхильніше ставилися до досягнення угод з національним рухом. На протязі 1917 року вони становили «льояльну опозицію» до Центральної Ради. Тут одначе слід додати, що багато робітників-більшовиків також були схильні до якоїсь домовленості з українським рухом: не вони почали війну з Радою.

Перший більшовицький уряд на Україні дістав «значно менше» підтримки, ніж одержав його відповідник у Росії від місцевих робітників. Для багатьох робітників України їхній досвід з першим радянським урядом виявився негативним. У Дніпропетровському та Харкові, наприклад, російські робітники були шоковані хвилею терору, яку розв'язала Червона армія проти політичних супротивників більшовиків. Коли більшовицький уряд почав масову евакуацію заводського устаткування, багато робітників опиралося цьому позбавленню їх засобів заробітку. Саме на тлі цих подій зібрався перший Всеукраїнський з'їзд робітників у травні 1918 року. Зібравши понад 300 делегатів, що представляли понад мільйон робітників від 311 профспілок, з'їзд (його більшовики не бойкотували) віддав меншовикам солідну перевагу. Делегати, переважна більшість яких не були українцями, проголосували за далекосяжні зміни в робітничому законодавстві, за націоналізацію промисловості, як також і висловилися на користь незалежної Української Народної Республіки.²

---

2. Павло Христюк, Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. в 4 томах. Нью-Йорк, 1969, т. 3, стор. 16-17.

З'їзд заснував перший на Україні профспілковий центр — Уцентропроф, незалежний від російських профспілкових організацій. Невдовзі після того металюрги, шахтарі, працівники хемічної промисловости та інших професій також створили свої власні всеукраїнські організації, незалежні від їхніх російських відповідників. Під час гетьманату, у висліді інтенсивної організаційної кампанії, кількість членів профспілок значно збільшилася. Зміцнілий таким чином профспілковий рух можна було перетягти на бік національного руху. Коли директорія взяла владу в свої руки, представники Уцентропрофу, особливо його крайні ліві, з ентузіазмом сприйняли запропонований Винниченком радикальний курс. Але поворот Директорії праворуч, «отаманія», особливо придушення П. Болбочаном робітників на Лівобережній Україні та нові військові операції виключили можливість такої співпраці. Однак той факт, що незалежні профспілки існували та лишилися в руках меншовиків, створив велику проблему для другого більшовицького уряду, коли його встановлено в грудні 1919 року.

Реакційна соціальна політика гетьманату та розчарування Директорією змусили більшість робітників прихильно поставитися до появи більшовицького уряду. Але це був період воєнного комунізму; у Росії другий з'їзд профспілок (у січні 1919 року) проголосив «удержавлення» профспілок, позбавивши їх їхньої незалежності. Це рішення незабаром набуло сили й на Україні. Але тут, оскільки меншовики контролювали профспілковий рух роками, реалізація цього курсу натрапляла на значно більші труднощі. Більше того, на Україні боротьба проти незалежності профспілок несла з собою подвійний тиск: їхнє підпорядкування державі та поглинення всеросійськими організаціями. Після чистки профспілок більшовики скликали свій перший всеукраїнський з'їзд профспілок у квітні 1919 року, який виконав як першу, так і другу настанови.

Ліквідація (в подвійному розумінні) профспілок у поєднанні з введенням військової дисципліни для робітничої класи та іншими аспектами більшовицької економічної політики створили ситуацію, коли «ставлення робітничої класи помітно змінилося за періоду існування другого радянського уряду. Серед робітників виник відомий рецидив меншовицької ментальности, і пролетаріят кінець-кінцем не подав радянському урядові в останні тижні та місяці його існування тієї підтримки, на яку слід було б сподіватися».

З крахом другого більшовицького уряду робітничу класу в важких умовах окупації білою армією знову перебудувала всеукраїнську організацію. Був скликаний з'їзд, делегати якого дістали мандати від понад чверти мільйона робітників. Слідом за тим металюрги, шахтарі та представники інших професій створили

всеукраїнський центр. Знову* меншовики стали керівниками профспілок. Із встановленням третього, остаточного більшовицького уряду ці незалежні територіальні профспілки було ліквідовано й організації знову злито з всеросійськими об'єднаннями.

Більшовикам потрібно було кілька років, щоб повторно перебрати контроль над профспілками. Економічна руїна, введення одноособового керівництва, повне підпорядкування профспілок партії й державі та мілітаризація праці викликали високий ступінь незадоволення серед робітничої класи. Там, де відбувалися вільні вибори, меншовики отримували більшість, бо їхні гасла були конкретніші, реальніші, зрозуміліші для широких верств робітничої класи, ніж більшовицька пропаганда. Опинившись в таких умовах, більшовики розпочали хвилю репресій проти своїх супротивників серед робітничої класи, у висліді чого, понад 900 тисяч робітників було виключено з профспілок. Лише з поліпшенням економічних умов у країні та встановленням абсолютного контролю над профспілками України було створено територіальну профспілкову організацію. Це відбулося в 1924 році, у тому самому році, коли профспілкам було передано на розгляд декрет про урбанізацію. Не випадково вияснилося, що серед профспілкових кадрів існує відхилення в бік великоросійського шовінізму. Пояснювалося, що в основі цього шовінізму лежав страх, що українці зруйнують профспілковий апарат, який існував тоді. Це важливо пам'ятати, аналізуючи рух за українізацію серед робітничої класи. Це питання було добре проілюстроване в п'єсі, написаній про українізацію. В цій п'єсі профспілковий діяч Петров протидіє українізації, твердячи, що робітнича класа орієнтується на російську культуру і байдужа чи навіть ворожа до української культури. Йому відповідає Бистров: «А я говорю, як робітник від верстати, що ви брешете. Нахабство молоти бридню від імени робітників. Так можуть говорити русотяпи, профбюрократи, це такі, як ви, що сидять по сім років на посадах завкультвідділу й не вивчили жодного українського слова!»³

Більшовики встановили контроль над робітничою класою, склад якої швидко мінявся. На початку 1920-их років економічний хаос, який наступив у висліді громадянської війни та воєнного комунізму, викликав масову депролетарізацію населення. Примусова мобілізація робітників і загальна мілітаризація праці не зупинили масової втечі з заводів. На 1921 рік Україна мала лише 260 тисяч заводських робітників, або трохи більше 1% від усього населення чи половину від передреволюційної кількості. Зав-

---

3. Л. Недоля, Хороба. Побутова хроніка 1929 року, «Нова генерація», 6-7, 1930, стор. 15.

дячуючи НЕП-ові та економічному одужанню, робітнича класа почала відновлюватися, кількістю збільшившись до 360 тисяч заводських робітників перед 1924 роком і до 675 тисяч — перед 1927 роком. Кількість загальної робочої сили (в промисловості, на транспорті та лініях зв'язку) фактично подвоїлася між 1924 і 1927 роками від 1,2 до 2,7 мільйона осіб. Знаменним для цієї нової робітничої класи, яка саме формувалася, було те, що вперше за всю історію країни більшість нового поповнення складали українці.

Детальне дослідження національного складу робітничої класи періоду 1920-их років ускладнюється відсутністю вичерпних даних.⁴ Нашими єдиними джерелами інформації перед і після перепису 1926 року є статистичні дані про національний склад членів профспілок, зі службовцями включно. Однак, оскільки переважна більшість членів профспілок складалася з робітників, зайнятих у промисловості, можна без побоювань припустити, що зміни в національному складі членів профспілок відбивають зміни в національному складі пролетаріату.⁵ Дані про число членів профспілок показують, що українці збільшили кількість своїх членів від 41% від загального числа членів у 1923 році до 57% на осінь 1929 року. Найвичерпнішу інформацію про робітничу класу за національною ознакою подає загальний перепис населення 1926 року. Він показує, що українці серед робітничої класи становили більшість. Зате серед робітників, зайнятих у промисловості, вони були меншістю. Таке становище змінилося в другій половині 1920-их років з поліпшенням стану економіки. Між зимою 1926 року та осінню 1929 кількість українських робітників, зайнятих у промисловості, збільшилася з 41 до 48%; серед гірників — професії, якої українці традиційно уникали, зріст становив від 36 до 40%. У групах молодшого віку українці переважали. Серед учнів, які опановували промислові професії, українці становили 62% від загальної маси. На великих індустріальних будовах, що потребували значної кількості робочої сили, наприклад, на будівництві греблі Дніпрельстану, дві третини робочої сили складали українці. Вербування українців до такої найкваліфікованішої частини робітничої класи, якою є металісти, себто ті, хто працював у верстатобудівній промисловості з точними інструментами, найкраще ілюструвало нові можливості українців у пошуках про-

---

4. П. Солодуб нарікав у 1923 році, що ніхто не цікавився вивченням національного складу робітничої класи, хоч кожен, здавалося, мав власну думку про це. «Більшовик», 3 вересня 1923 року.

5. Число промислових робітників у профспілках збільшилося з 65% на 1922 рік до 83% 1925 року. Майже 90% робочої сили стали членами профспілок перед 1926 роком. «Історія робітничої класи Української РСР», у двох томах. Київ, 1967, т. 2, стор. 107.

фесійної зайнятості в промисловій ділянці. У цій частині робітничої кляси традиційно домінували неукраїнці. Огляд 1929 року (до якого ввійшли південні райони України) показав, що 52% нових кадрів у цій вимогливій професії належали до української національності. Показовим для нової ситуації був той факт, що в 1927 році 44% кваліфікованої робочої сили республіки походили з українського села.

За передреволюційного періоду робітники, які ніколи не відвідували школи з українською мовою навчання й не читали газети чи книжки українською мовою, змушені були діставати свою початкову освіту в російській школі. Наслідком цього була зрусифікована робітнича кляса. Микола Скрипник, народний комісар освіти в другій половині 1920 років, як і багато інших, був упевнений в тому, що цю спадщину царату можна буде подолати, в міру того, як нові кадри робітничої кляси, що закінчили школи з українською мовою навчання, з'являлися на сцені, а старші робітники користалися можливістю українізуватися за 1920-их років. З порівняння профспілкових переписів 1926 та 1929 років стає зрозумілим, що дерусифікація робітничої кляси відбувалася жваво. Порівнюючи два комплекси статистичних даних, слід мати на увазі, що в 1929 році членам профспілок ставилося питання: «Яку мову ви вживаєте вдома?», що було суворішою перевіркою мовної приналежності, ніж питання про матірню мову 1926 року. Питання 1929 року було навмисно складено так, щоб можна було отримати точнішу оцінку вжитку української мови серед робітників. Цікаво підкреслити, порівнюючи числа 1926 та 1929 років, що норма збільшення числа робітників, які вживали українську мову вдома, була на кілька відсотків вища, ніж збільшення кількості українців за національністю — 11 і 8% відповідно у випадку робітників транспорту та зв'язку, 10 і 7 — у випадку членів промислових профспілок. Норма набуття грамотности українською мовою була особливо переконлива за цей короткий трирічний період. Профспілковий перепис 1929 року також виявив, що серед робітників, які називали українську як свою рідну мову, як мову своєї національності, вживали її вдома, коливався від 94% у сільсько-господарських робітників до 68% серед зайнятих на транспорті та зв'язку і 66% серед промислових робітників. Русифікація була в значній мірі регіональним явищем. За винятком гірничих (Донбас) і степових областей, переважна більшість робітників-українців говорила вдома своєю рідною мовою. Знаменними є тут статистичні дані по Дніпропетровському району, в якому якраз

---

6. Див. М. Скрипник, Зближення та злиття нації за доби соціалізму, «Статті й промови», стор. 260-261.

відбувалися значні економічні зміни і майже 80% робітників-українців користувалися вдома своєю рідною мовою.

Інформація про мову, хоч і дуже втішна, все ж не охоплює нюансів реальної ситуації. В цьому пляні особливо вводять в оману дані про вживання мови на Донбасі. Дослідження «мовної проблеми на Донбасі» 1925 року виявило, що вимова російської розмовної мови, яку вживала російська молодь, базувалася на українській, їхня розмова була пересичена українськими словами. Серед зрусифікованих робітників-українців те, що здавалося російською мовою, було мовою, вимова якої, творення речень і словник щоденного вжитку були українськими. Фактично дослідник виявив якраз те, що в міських промислових центрах існувала нова мова — «україно-російський діалект», і вчителі російської мови помічали великі труднощі, навчаючи дітей правильної російської мови. На цій основі висувалося твердження, що після невеликого курсу навчання багато з тих, хто розмовляв російською мовою, могли б легко перейти на українську.⁷

Стосовно культури робітників П. Солодуб писав: «Чи справді орієнтується пролетаріят України на російську культуру? Звичайно — ні». «Пролетаріят, — твердив він, — мав мало будь-якої культури й лише пробуджувався заради можливостей просвіти. Культура, яку він мав, була амальгамою різnorodних елементів з українськими «мотивами здорового робітничо-селянського побуту».⁸

Детальніше розглядаючи українізацію пролетаріату, треба розрізнати два елементи. Першим буде мовна українізація офіційного профспілкового діловодства та впровадження української культури серед робітничої класи — те, що ми називаємо політикою українізації. Другим буде розвиток ототожнювання з територією та інституціями Української республіки. Послідовно розглянемо кожен з цих елементів.

Українізація як політика в рамках профспілок мала подвійний вплив на робітничу класу. З одного боку, була спроба запровадити українську як офіційну мову профспілкового діловодства. З другого боку, було намагання ввести та популяризувати українську культуру та українську мову серед робітників через курси, розповсюдження українських книг, газет та організацію концертів і демонстрацію кінофільмів. Ніщо з цієї практичної програми не впроваджувалося згідно з законодавчими статутами. Лише державні інституції були зобов'язані законом зробити знання української мови обов'язковим для своїх працівників. Профспіл-

---

7. К. Кімшина, До мовної проблеми в Донбасі. Додаток до «Вістей» — «Культура і побут», 15 лютого 1925.

8. «Коммунист», 31 січня 1925.

кам, як й іншим громадським організаціям, було дозволено розробляти свої власні програми українізації. Ця незалежність, у свою чергу, використовувалася профспілковою бюрократією як виправдання, щоб робити якомога менше в будь-якому питанні українізації.

Коли в 1923 році проголошено українізацію, політична ситуація в республіці не сприяла здійсненню такої кампанії в профспілках. На чолі партії стояв Квірінг, який дав досить чітко зрозуміти, що українізація не означала її поширення на пролетаріят. Не сприяв українізації і той факт, що в республіці не існувала власна територіяльна профспілкова структура. З реорганізацією профспілок у 1924 році новому Бюрові Всеукраїнської ради профспілок представники народного комісаріату освіти передали для розгляду декрет про українізацію. Профспілкове керівництво вирішило провадити українізацію шляхом збільшення накладу брошур українською мовою, організацією курсів з мови для тих працівників апарату, які бажали їх відбути, та поширенням української культури в робітничих клубах. Тогочасні звіти давали зрозуміти, що не існувало єдиних директив, виконання політики українізації передавалося на розсуд місцевих організацій, як вони захочуть.

Нехоті працівників профспілкового апарату запроваджувати українізацію було кинуте виклик з двох боків. Джерелом першого стали самі рядові робітники, серед яких ідея українізації виявилася дуже популярною. Опитник 1929 року, проведений серед майже ста робітників-металюргів Донбасу, виявив лише 6, що були проти українізації. З них 5 були старшими робітниками; 59 хотіли збільшення числа курсів з української культури, а 14 доводили потребу здешевлення ціни на книжки українською мовою. Преса наводила численні приклади ініціативи, виявленої «на низах», яку саботували працівники профспілкового апарату. Досить типовим у цьому розумінні був досвід залізничників одного району: коли робітники вирішили організувати вечірні курси з української мови та культури, замість українських книжок, які вони замовили, головний культурно-освітній відділ профспілки вислав їм російські книжки з такою допискою: «Профспілки не потребують запасатися матеріалами українською мовою».⁹ Подібні інциденти постачали матеріал другій групі, що кинула виклик профспілковій бюрократії на фронті українізації, — українській інтелігенції та національним комуністам. На чолі цієї опозиції стояв *Наркомос* — унікальна інституція, одночасно міністерство освіти та суперміністерство, якому було доручено контроль над культурними справами

---

9. «Вісті», 28 травня 1924 року. Інші приклади див. «Вісті», 20 березня 1924, «Більшовик», 2 липня, 23 серпня 1924 року.

республіки та українізацію в усіх сферах життя. Це була також головна інституційна база контролю, здійснюваного національними комуністами.

Перший конфлікт відповідальних працівників Наркомосу з профспілковими бюрократами мав місце в питанні українізації 1924 року — того самого року, в якому Олександр Шумський перебрав обов'язки керівника Наркомосу. Маючи в руках статистичні дані про національний склад робітничої класи, націоналкомуністи твердили, що всі працівники профспілкового апарату повинні знати як українську, так і російську мови. У тих профспілках, де українці становили більшість, профспілкове діловодство мало провадитися українською мовою, а там, де кількістю переважали росіяни, відповідно треба вживати їхню мову. Слід випускати українську профспілкову газету, а всі профспілки повинні активно пропагувати та популяризувати українську культуру. Наприклад, газета, випуск якої хоч і підтримав другий з'їзд профспілок 1924 року, почала виходити лише в листопаді 1926 року. Через труднощі у здійсненні курсу українізації, коли Квірінґа звільнено з посади і Каганович зайняв його місце, Наркомос перебрав на себе відповідальність за українізацію в рамках профспілок в обхід апарату профспілок. Це була саме та спроба, що послужила причиною для фальшивих обвинувачень Шумського в намаганні примусово українізувати неукраїнських робітників. «Хто пропонує примусову українізацію, — відповідав Шумський, — той був би ідіотом, а себе я за такого не вважаю».

Коли виявилось, що націоналкомуністи, які були поза профспілковим апаратом, заходилися коло українізації профспілок, працівники апарату вирішили самі взяти на себе контроль над виконанням цього курсу. Такою була суть компромісу, досягнутого на весні 1925 року.

Українізація мови профспілкового діловодства почалася в промислових секціях лише в 1925 році. Почин тут зробили залізничники, які в січні 1925 року на другому з'їзді вирішили українізувати мову діловодства спочатку на місцевому рівні, а потім, як наступний крок, у центрі. Українізація в інших промислових секторах — у металургії, гірничому виробництві та хемічній промисловості — почалася лише наприкінці 1926 року, разом з формуванням комісії з українізації та першими розробками конкретних планів. На 1927 рік українізацію завершено у філіях профспілки металургів на Правобережжі, у більшості районів Лівобережжя та в Дніпровському районі. Навіть серед шахтарів Донбасу на осінь 1926 року десять місцевих філій були повнотою українізовані. На осінь 1929 року коло половини промислових профспілок вели свої справи українською мовою. Найменш українізовані в цьому плані були профспілки Донбасу. Зі значним

припливом нових робітників під кінець 1920-их років збільшився попит на українізацію з низів. А. Хвиля подає на це багато цікавих деталей. Він, наприклад, цитує Д. Лейкіна, робітника зі Сталіного (Донецьке), який зробив таке зауваження (1929):

«За последние годы к нам на завод... приезжали по разным вопросам сотни докладчиков. И все говорили на русском языке. А между тем всякий раз раздавались крики: Говорите по-украински! Крики эти под собой имеют глубокую почву. Из тысячи рабочих завода... больше половины украинцев или говорящих на украинском языке. Тяга к украинской культуре, таким образом, у нас громадная».¹⁰

Можливо, найцікавішою подією 1920-их років був вплив української культури на робітничу класу та рух «знизу» за українізацію. Тут роля преси — книжок та газет — була вирішальною. Робітники, що не знали української мови, писав гірник з Донбасу, були просто занадто втомлені, щоб відвідувати вечірні лекції для вивчення її. Газети та книжки для читання вдома були тим, чого вони потребували для своєї українізації. «Промисловий пролетаріят великих підприємств, — відзначав (1925) інший робітник, — охоплював два типи: зрусифікованого робітника, який спілкувався здебільшого російською мовою, бо ніколи не мав можливості вивчати українську, та менш численну групу, яка користувалася виключно українською мовою. Перша група, всупереч тому, що кажуть про неї русифікатори, є елементом надзвичайно зацікавленим в українській культурі та літературі. Часто, коли ми бачимо, що українська книжка з'явилася на фабриці, масу тих робітників тягне до неї, і вони передають її один одному з рук у руки. Більшість фабричних робітників належать до цієї категорії».¹¹

А що друковане слово так багато важило для самоукраїнізації робітників, вимоги на його користь поширилися серед робітників до розмірів кампанії. Мабуть, багато працівників профспілкового апарату робили, що тільки могли, щоб саботувати те зацікавлення. Наприклад, робітникам Горлівки, які замовили сто публікацій українською мовою, були надіслані, замість того, російські видання, бо «Донбас не потребує українських книжок». Робітникам залізничної станції на Донбасі не було дозволено підписатися на український журнал «Всесвіт», бо комітет їхньої профспілки не санкціонував цієї публікації. Становище з бібліотеками не було краще. Запаси українських видань профспілкових бібліотек були

---

10. А. Хвиля, До розв'язання національного питання на Україні. Харків, 1930, 110-111.

11. «Вісті», 2 серпня 1925.

убогі. Бібліотека фабрики ім. Рикова була в цьому сенсі типовою: українські книжки становили лише три відсотки від загального фонду бібліотеки, кількість книжок, взятих з бібліотеки українською мовою, була вдвічі більша, ніж російських, і, крім того, був ще довгий список тих, що стояли в черзі за українськими виданнями. Коли профспілкового діяча запитали, чому не замовлено більше книжок, він відповів, що «ніхто не розуміє української мови». Робітник, який написав листа, в якому скаржився на це, доводив у ньому, що справжніми винуватцями того були «хижаки, які свідомо або несвідомо гальмують процес українізації».¹²

Цікавим у попиті на українські книжки було те, що він концентрувався на працях високої літературної вартості. У профспілковій бібліотеці Сталіного, великого індустріального центру на Україні, найпопулярнішими авторами серед читачів були Винниченко, Коцюбинський, Марко Ворчок та Шевченко, і 65 примірників їхніх праць були завжди на руках і передавалися з рук в руки. Роман В. Підмогильного «Місто» був найпопулярнішим серед сучасних радянських творів.

Концерти, самодіяльні хори та літературні вечори були важливим компонентом руху за українську культуру в робітничому середовищі. Наприклад, у 1928 році майже півмільйона робітників брали участь в культурно-освітніх гуртках. Гастролі професійних театральних труп, що були організовані профспілками, грали важливу роль в справі поширення української культури. Для багатьох робітників це була їхня перша зустріч з українськими досягненнями культури, й ентузіазм, з яким зустрічали ті трупи, вражав спостерігачів.

Рух за українську культуру серед робітничої кляси розвивався тим більше, що це в перший раз за всю історію країни місцева інтелігенція мала широкий доступ до пролетаріату. Здійснення курсу українізації, як повідомляв Рабічев 1927 року, робило кінечним участь у ньому українських культурно-освітніх організацій та місцевої української інтелігенції. Мірою розвитку зв'язків між робітничою клясою та інтелігенцією в робітничому середовищі міцнів культурницький рух. Там, де інтелігенція була слаба, як це мало місце на Донбасі, на розвиток цього руху пішло більше часу. На Донбасі лише наприкінці 1920-их років культурницький рух набув масових розмірів. Під час своїх відвідин Донбасу 1929 року зворушений Антоненко-Давидович писав:

— «Яка краса: відродження країни! Зрушив Донбас. Із низів, із шахт, із фабрик тягнеться він до української книжки, до українського театру, до газети. З адміністративної верхівки йде

---

12. «Вісті», 10 жовтня 1929.

назустріч цьому потягові низів українізація з наказами, курсами, гуртками, інструкціями».¹³

Другим елементом процесу українізації, що ми згадували, було ототожнення з територією та інституціями Української республіки. Зі всіх можливих способів розгляду цього питання, мабуть, найсимптоматичнішою тенденцією була еволюція профспілкового керівництва від архицентралістського становища до прийняття ролі захисника прерогатив республіки. Їхній перехід на ці позиції був обумовлений економічним курсом, який провадив московський центральний уряд. Перед тим, як оцінити реакцію профспілкового керівництва, треба дати короткий огляд цього курсу.

Якщо Україна індустріялізувалася під час другої половини 19 сторіччя, це було наслідком капіталовкладень, які робилися іноземними підприємцями, що не поділяли упереджень та занепокоєнь, типових для головних економічних інтересів Росії. Революція змела іноземний капітал з України, але російська держава лишилася. З самого початку радянського панування всі важелі економічної політики перейшли до рук центрального уряду в Москві.¹⁴ Після 1927 року республіку ще більше позбавлено її економічних прав. Але, як нарікав С. Яворський під час другої сесії ВУЦВК (1925), традиційне російське трактування України лише як джерела сировини для російської промисловости стало загально-прийнятим ортодоксальним напрямом в економічній думці та практиці московського центру. В умовах, що склалися за післяреволюційного періоду, відроджене честолюбство російських бюрократів ожило з новою силою.

Економіка України зазнавала шкоди від такого порядкування; згадаймо лише три моменти в цьому пляні. Першим було випомповування її капіталу. В. Доброгаєв ствердив, що між 1923 і 1927 роками коло 30-40% прибутків України було перекинено на реінвестування в Росії. Це означало втечу капіталу тих самих розмірів, що були типовими й для попереднього режиму. На практиці це означало, що промисловість країни терпіла голод через брак нових капіталовкладень.

Другий аспект визначався московським курсом розташування

---

13. Борис Антоненко-Давидович, Землею українською (перевидання). Філядельфія, 1955, стор. 149.

14. Визначення цін, бюджет, фінанси, капіталовкладення, торгівля та управління промисловістю — все це було в руках центрального уряду. Головні сектори українського господарства були у всесоюзній юрисдикції. Обов'язком Української вищої ради народного господарства було «забезпечити, щоб не було відхилень від напряму, заданого економіці з центру» («Промышленность Украины. Итоги на 1921-1922 г. и промплан на 1922-1923 г.». Харків, 1923, стор. 516).

промисловости. Росія потребувала української сировини і не будувала нових підприємств на Україні. Мотиви цих заходів не мали нічого спільного з економічною доцільністю і були диктовані російським націоналізмом, на що звертали увагу українські економісти — Волобуєв та й інші. Те, що почало творитися в 1920-их роках, було економічним божевіллям, якому в наступні десятиріччя судилося розквітати. Цю думку можна проілюструвати кількома прикладами. На сесії ВУЦВК Пейцак, що репрезентував Полісся, доводив, що цей регіон міг успішно розвивати деревообробну промисловість. Але в тій ситуації, що склалася, деревину з Волині перевозили до Росії лише для зворотного імпортування у вигляді лісоматеріалу. На X з'їзді КП(б)У (1927) П. Любченко нарікав, що нові цукрорафінадні заводи та гуральні будуються в Росії для переробки цукрового буряка, який постачає Правобережжя, тоді як сам правий берег — історичний центр цього виробництва, зазнавав різкого скорочення числа капіталовкладень у цій переробній промисловості. Українські науковці були обурені, коли дізналися про те, що новий науково-дослідний інститут цукру плянувано будувати в Москві, тоді як сама культура вирощувалася переважно в їхній республіці. Тому що Україна була головним продуцентом льону, економісти доводили, що з економічного погляду виправдувало себе розташування деяких з нових текстильних виробництв у республіці. З другого боку, російські експерти твердили, що Україна не мала текстильної промисловости в минулому й не потребуватиме її в майбутньому. На це М. Шраг відповідав, що колись Україна мала добре розвинену текстильну промисловість, яка навмисно була зруйнована російською державою. Правобережжя найбільше зазнало втрат від рішення не робити капіталовкладень в українську обробну промисловість.

Беручи до уваги стан справ у 1920-их роках, лише існування промисловости дрібних виробництв, контрольованої приватним капіталом, змогло врятувати Правобережжя від серйозного економічного занепаду. Після того, як ліквідовано НЕП, і це виробництво потрапило до рук центрального керівництва у Москві, Правобережжя все більше перетворювалося на економічну пустку.

Третій аспект стосувався розвитку індустріального центру України — Дніпрово-Донецького району. Тут були дві спірні проблеми. Першою були невідповідні капіталовкладення у видобуток вугілля та залізної руди в зв'язку з значними пошкодженнями устаткування, що мали місце під час війни. Брак капіталу викликав величезні труднощі для робітників цих виробництв, що працювали методами, пов'язаними з дуже низькою видайністю праці. Друга проблема полягала в тому — наскільки реальними були можливості для «всебічного розвитку» Дніпрово-Донецького району. З погляду центрального керівництва в Москві

запаси вугілля та залізної руди на Україні треба було розробляти, бо ця сировина була життєво важливою для існування російської індустрії. Особливо вугілля було справою першорядної ваги, бо після революції заводи Ленінградсько-Московського району були відрізані від їхніх західних традиційних джерел постачання. Шраг, висловлюючи думку більшості економістів України, обвинувачував центральну владу в дискримінації, оскільки вона підтримувала лише видобуток вугілля й залізної руди та первинну обробку металів і відмовлялася дати дозвіл на розвиток машинобудівного виробництва в районі. Близьке розташування вугілля (коксу) та високоякісних руд (чорних металів) могли б творити основу для потужного машинобудування. Одначе за 1920-их років не те що нові машинобудівні заводи не пущено у виробництво, але, як нарікав Чубар, економічні органи Москви також «дезорганізували» функціонування тих потужностей, що вже існували. Коли було оголошене будівництво залізничної лінії Донбас-Москва та Волго-Донського каналу, уряд України енергійно виступав проти цих проєктів, боячися, що це просто полегшить експорт сировини та напівфабрикатів, замість розбудови виробничої бази республіки. Коли центр ухвалив розширити металургійні, вугільні та машинобудівні потужності на Уралі та на Кузбасі, українці почали гостру полеміку з центральним урядом, закидаючи йому занедбання Дніпрово-Донецького району. А що метали та вугілля безпосередньо підлягали всесоюзним наркоматам, мало що вони могли зробити, щоб запобігти здійсненню цих плянів.

Низький життєвий рівень та труднощі в господарській перебудові, до яких цей курс довів на Україні, викликали велике роздратування серед робітників республіки. Можливо, вперше незадоволення пролетаріату почало виявляти себе в значній мірі в рамках оборони прав України як держави.¹⁵ Тут профспілкова бюрократія сама відіграла важливу роллю. Вона складалася переважно з росіян або зі зрусифікованих українців, які з неохотою йшли на українізацію в ділянці культури, бо це могло створити загрозу їхньому власному становищу. Але коли дійшло до висування вимог ширших економічних та адміністративних прав для України, вони були досить непохитні. Апарат мав невдячну місію керівництва та репрезентації незадоволеної робітної сили. Джерелом багатьох проблем була надміру централізована радянська держава, яка стримувала економічний розвиток рес-

---

15. Чубар чітко визнав це, коли на Харківській партконференції він звернув увагу на те, що в час економічних труднощів гасло національного економічного розвитку вело до популяризації «небезпечних ідей», що означало український націоналізм. «Вісті», 13 червня 1926.

публіки. Мало що лишалося робити, окрім як висловлювати нарікання у формі розширення прав для України. Під час з'їздів та пленумів профспілок це почуття виявляло себе знову й знову. Приклад такого роду заступництва під час IV Всеукраїнського з'їзду профспілок (1928) ілюструє цю думку.

Зуєв, що представляв Дніпрельстан, твердив, що «наша ВРНГ (Вища рада народного господарства) краще знає місцеві умови», і їй треба передати контроль над проектом. Лімарьов, голова профспілки гірників, висунув вимогу, щоб звільнити вугільну промисловість від підпорядкування всесоюзному наркоматові і передати її виключно під юрисдикцію «ВРНГ України, яка ближче стоїть до цієї промисловости і знає всі її повсякденні потреби. Ми часто потрапляємо в катастрофічне становище... бо ВРНГ УСРР заявляє, що ми не можемо втручатися в союзну промисловість, бо це, мовляв, справа Москви». Єфремов, представник робітників-металістів, не міг збагнути, чому українська ВРНГ була такою боязкою в полагодженні своїх справ з Москвою. Вона могла форсувати будову нових заводів для України та поліпшити справу забезпечення кадрами. Сердюков з Харкова критикував всесоюзні господарські органи за будівництво нових заводів у Росії, тоді як українські лишалися в критичному становищі через брак капіталовкладень. Сдобніков з тютюнової промисловости вимагав, щоб ВРНГ України була агресивнішою з достойниками в СРСР. Антонцев зі Сталіного, Алексеев з Києва, Черенов з Артемівського, представниця шевців Ізраїлева, Веселов від робітників деревообробної промисловости та багато інших висували подібні вимоги. Цікавим у цьому списку є те, що навряд чи в ньому можна знайти українське прізвище.

Робітнича кляса, українська частина якої швидко зростала, рух за національну культуру в лавах пролетаріату та профспілкове керівництво, яке тепер виступало на захист інституційних прерогатив республіки, були трьома новими елементами, що виринули на поверхню за 1920-их років і вели Україну на поріг державности під кінець цього десятиріччя.

СИЛЮЕТИ

ОЛЕКСА ГОРБАЧ

У шістдесят п'ятий рік народження

Юрій Шевельов

Моя перша зустріч з Олексою Горбачем припадає на 1943 рік, моя найпізніша відбулася в Нью-Йорку 1982 року. Знайомство й приязнь сороклітньої давности. Багато чого змінилося за цей час, а може, ще більше лишилося сталим.

Тоді я недавно приїхав до Львова, а він був ще студент. Він прийшов до мене подивитися на майже заморське диво — славіста з далекого Харкова (де він, правда, побував уже, але не в академічних колах), прийшов, може, на спонуку одного зі своїх учителів Василя Сімовича. Були ще воєнні часи, і всі ми виглядали досить пошарпано. Це не перешкоджало, а може, й сприяло тому, що між нами постало довір'я і приязнь. У найпізнішій зустрічі показався він як заслужений професор, з сивиною в волоссі, з, мабуть, не одним набутим кілограмом ваги. Але це був той самий Горбач, з тверезістю судження, з упертістю в праці, із знанням, чого він прагне і що він зробить, з колючим стриманим гумором, коли в посмішці сміється тільки один бік вуст, але не в статтях! Крізь поважність професора, крізь академічних, мало не олімпійських манер не важко було розгледіти колишнього студента, а крізь обох — селянського сина з Львівщини, рід якого звик до тяжкої праці і до насторожености, що ховає за собою внутрішню шляхетність і доброзичливість.

З цими рисами характеру зв'язана біографія Олекси Горбача. З сільського хлопця він виріс на одного з видатних славістів і одного з провідних україністів. Ніхто не стелив йому цей шлях, ніхто не стояв за його спиною, невидимо сприяючи йому. Усім він зобов'язаний собі, своїй наполегливості, здібностям і тактові в поведженні з людьми. Було це тим важче, що цю путь довелося йому верстати не на батьківщині.

Ось коротко головні дати цього піднесення. Закінчення Львівського університету, спершу польського, потім радянського, 1940. Воєнна хуртовина і втрата рідної землі, 1944. Віднова студій в Українському вільному університеті, перенесеному до Мюнхену, і

Стаття була написана для видання Товариства сприяння українській науці Jahrbuch der Ukrainekunde. Український варіант друкується тут з дозволу редакції.

габілітаційна праця про арго на Україні, 1951 року. Праця лектором польської і української мов у Геттінгені, 1952-56; у Марбурзі, 1956-1958; у Франкфурті над Майном, 1958-1965; покликання на професора славістики там таки, 1965 до 1979; паралельна праця в Українському вільному університеті, покликання на декана й продекана у франкфуртському університеті (що носить почесну назву Гете), 1972-1974; нагородження польським орденом Лицарського хреста першого ступеня за заслуги в дбанні про польсько-німецькі контакти.

Горбач у славістиці завжди найбільше цікавився мовознавством, але мову він завжди брав у зв'язку з культурою, у широкому контексті зв'язку мови з літературою. Цьому сприяла й загальна філологічна настанова, що переважала в роки його студій у львівському університеті. Серед учителів Горбачевих були не тільки лінгвісти типу Й. Куриловича, а й філологи, такі як Василь Сімович, Ян Янув, Здзіслав Штібер. Так сталося, що Горбач став не вузьким мовознавцем, а таки філологом, науковий профій, що дедалі рідше трапляється в сучасній славістиці. Як -філолог Горбач навчився тієї простої істини, що наука не може існувати й розвиватися нормально без уваги до фактів й безнастанного збагачення запасу фактів. У сучасному мовознавстві, мабуть, є більше таких, що живуть на фактах, здобутих перед ними, будуючи на них складні теорії або прикладаючи до них уже кимсь висунені теорії. Під їхнім пером наука стає деривативною.

Не так Горбач. Його головний патос — у твердих фактах. У протилежність до багатьох своїх сучасників він знає, що наука стає есотеричною й хирлявою, якщо вона покладається тільки на вже відоме, якщо вона не шукає все нових і нових фактичних даних. Йому добре відомо, що наше знання, накопичене за попередні десятиліття й століття, далеко не охоплює всіх тих фактів, на які воно повинно спиратися, що треба здобувати нові й нові. У цій настанові виявляється і школа, що її пройшов Горбач, про що вже тут сказано, і його індивідуальна вдача, і, мабуть, тверезість і близькість до землі, що її він успадкував від своїх предків і, найближче, батьків.

Є дві ділянки мовознавства, найбезпосередніше спрямовані на здобуття фактів. Одна з них зосереджена на вивченні текстів, єдиного безпосередньо нам даного свідка минулих шаблів у розвитку мови, на відкриванні ще невідомих текстів, на вивченні ще не вивчених. Це, власне, філологічне мовознавство, яке найближче стоїть до історії літератури. Друге джерело збагачення нашого знання про дійсність мови — це вичення діалектів, регіональних (в головному селянських) і соціальних. І тут можна перекинути місток до культури і до літератури, хай усної, — вичаючи говірки у зв'язку з місцевим фолкльором. Уже від кінця 19 сторіччя більшість фахівців

зосереджувалися на одному з цих двох головних напрямів, занедбуючи другий. Це дуже виразно помітно, наприклад, у польському мовознавстві, де, скажім, Ян Лось репрезентує «текстову», філологічну лінію, а Казімеж Ніч діалектологічну. В українському мовознавстві довше зберігається поєднання обох напрямів, від Потєбні до Петра Бузука, але вже від тридцятих років нашого століття це розмежування стає дуже виразним і на Україні, де, для прикладу, Михайло Жовтобрюх або О. Мельничук зосереджуються на текстах, тоді як Федот Жилко або Тетяна Назарова цілком присвячують себе вивченню говірок.

Горбач не прийняв цього розмежування. У його науковому доробку філологія і діалектологія викликають однакове зацікавлення, активно взаємодіють і допомагають краще, глибше висвітлювати одне одне. І так уже з самого початку. У хронологічно побудованому списку наукових праць ювіляра перша публікація припадає на філологічну тему — про словник Памви Беринди 1627 року, а друга присвячена арго українських лірників (1956 і 1957 роки). (Список цих праць Горбача легко приступний, тому в цьому короткому огляді я не буду подавати точної бібліографії згадуваних праць, а тільки тему і рік публікації). Поєднання, гармонія в наш час рідкі, але дуже плідні.

Філологічні праці ювіляра можна поділити на три головні групи. Одну становить відкриття, опис і публікація старих текстів, переважно від 15 до 18 ст. Сюди належать опис і публікація тексту Ісидорового Служебника 15 ст. в порівнянні з двома сербськими текстами літургії Св. Іоанна Золотоустого (1956), тексту, що його Горбач визначає як російську копію з болгарського оригіналу; опис і публікація пізньоцерковнослов'янської (друга половина 18 ст.) риторики з монастиря Нямц у Румунії (1972); короткий опис і публікація фрагменту з південно-лемківського учительного євангелія 1640 року (1969); опис, а тим самим у цьому випадку й публікація назв середньоевропейських і східноєвропейських країн у російській рукописній космографії 17 ст.; дві праці, присвячені карловицькій риториці 1736-1737 р.; опис слов'янських рукописів, що їх автор знайшов у монастирських бібліотеках Путна і Драгомірна в Румунії (1968). Сюди ж мали б належати праці подібного типу, присвячені рукописним граматикам і словникам середньої доби історії української, а почасті і інших слов'янських мов, але вони посідають таке важливе місце в доробку Горбача, що я волю виділити їх до окремих груп.

Ранні граматики української мови, від 1591 до 1830 року глибоко цікавили Горбача. Вони важливі як своєю мовою, так і своїми правилами, що дають образ української літературної мови часу складання цих граматик, а також своєю граматичною традицією. Усі ці аспекти порушує ювіляр у своїх працях,

присвячених цим граматикам. Одна з них, граматика Ужевича, що зберігається в двох варіантах у Франції (1643 і 1645), стала об'єктом опису Горбача 1967 року; три роки пізніше, 1970 року київський Інститут мовознавства видав ці тексти. Можна не сумніватися, що розвідка Горбача правила за стимул для цього видання, а у вступній статті редактори, І. Білодід і Є. Кудрицький, використали дещо з спостережень Горбача, ніде не відзначаючи цього. Як і Горбач, радянські редактори вважають граматику Ужевича за український текст; автор цих рядків радше схильний уважати його за білоруський варіант «руської» мови того часу. Інші граматики, що ними цікавився й перевидав Горбач, були свого часу надруковані, але всі вони були дуже трудно приступні, а деякі, як от крем'янецька граматика (1638), фактично майже зовсім неприступні. Усі ці дорогоцінні тексти стали приступними для кожного дослідника завдяки публікаціям Горбача, усі вони мають короткі, але змістовні вступи редактора. «Адельфотес» 1591 року, Граматика Мелетія Смотрицького в її першому, українському виданні 1619 року, уже згадана крем'янецька граматика вийшли в серії *Specimina philologiae Slavicae* під загальною редакцією Горбача й Герда Фрайдгофа (в роках, відповідно 1973, 1974 і 1977; у цій же серії вийшла граматика Лаврентія Зізанія 1596 року, під редакцією Фрайдгофа, 1972). Новіші граматики, Ол. Павловського (1818 і 1822) і Михайла Лучкая, 1830, побачили світ у серії *Grammatici Ucraini*, (відповідно 1978 і 1979).

Праця над цими граmaticами мала своїм побічним наслідком появу двох студій Горбача. Одна, невеличка, але важлива монографія «Die vier Ausgabe der kirchenslavischen Grammatik von M. Smotryckuj», 1964, вперше розв'язала заплутане питання про кількість і взаємини кількох видань граматики Смотрицького; друга, 1980, трактує загальне питання про польські впливи на українські граматики 17 сторіччя.

Київські мовознавці знову пішли, з запізненням на кілька років, за прикладом Горбача і Фрайдгофа. Граматику Зізанія вони видали 1980, Смотрицького 1979 року, обидві під редакцією В. Німчука. Позитивною рисою їхніх видань є те, що вони факсимільні.

Ще ширшу працю Горбач розгорнув у ділянці вичення й перевидання старих словників 16-18 ст. На основі рукописів вперше були впроваджені в науковий обіг латинсько-«слов'янський» словник Івана Максимовича, укладений 1718 -1724 (1960), а також назви рослин українською, польською, угорською й чеською мовою з кількох рукописів 16-17 ст., що зберігаються в бібліотеці Ерлангенського університету (статті 1964, 1966, 1967 і 1969 років). Особливо велике значення мали Горбачеві розшуки над рукописами українсько-латинського словника Арсенія Корецького-Сатановського та Єпифанія Славинецького середини 17 ст. Ці розшуки

почалися студіями дубровницького рукопису, а завершилися виданням паризького рукопису (1968). Знову ж, як і в випадку кількох граматик, слідом за Горбачевим виданням, з запізненням на п'ять років, з'явилося в Києві (1973, ред. В. Німчук), правда, зроблене з іншого рукопису, московського 1642 року.

З словникових стародруків особливу увагу Горбач приділив словникові Памви Беринди 1627 року. Словник цей, що має кардинальне значення для характеристики української (і церковно-слов'янської) мови початку 17 ст., був, звичайно, відомий ввесь час, дарма що до появи факсимільного видання, редагованого В. Німчуком (1961), можна було користатися тільки першим виданням словника, не таким уже рідкісним, як на стародрук, але, природно, і не надто легко приступним (передрук І. Сахарова, 1849, був науково безвартісний). Але в ньому було багато темних місць — нерозшифровані скорочення, неясні етимології тощо. Саме до цих проблем забрався Горбач, присвятивши статтю етимологіям Беринди (1956), з розшифруванням багатьох скорочень, другу статтю — стосункові між першим, українським, і другим, білоруським (1653), виданнями словника (1965). Окремо стоїть, ще не опублікована, замітка про шведські глоси в стокгольмському примірнику Бериндиного словника.

Горбач забрав голос в обговоренні іншого словника 17 ст. з українським матеріалом — опублікованого Віктором Свободою 1956 року (1959); вивів із забуття своїм обговоренням, хай нечисленні, українські матеріали з чесько-українського глосару 1587 року (1965) і з українсько-румунського списку назв рослин початку 18 ст., що зберігаються в Букарешті (1961). У багато разів друківаному й дуже популярному багатомовному словнику А. Калепіно (перше видання 1502) Горбач обговорив його українські (1961) і польські (1962) складники.

Нарешті, з новішої доби, заслугою ювіляра є перевидання в трьох частинах і з післямовою «Малоруско-німецького словаря» Євгена Желехівського (і С. Недільського) 1882-1886 (1982). Словник цей до появи словника Грінченка був найвпливовішим українським словником і мав вирішальне значення в формуванні новітньої української літературної мови. Тим часом він уже давно став бібліографічною рідкістю.

З працею над граматиками, словниками й рукописами, природно, в'яжеться інтерес до питань розвитку української літературної мови, а також української мови взагалі. У цій ділянці Горбача найбільше цікавлять впливи сусідніх мов на українську. Йому належить студія про деякі спільні риси в мові української і польської шкільної драми 17 ст. (1967), а також ще не друківана студія про чеські впливи на українську мову, виголошена як доповідь на науковій конференції УВУ 1982 року. Тут можна

згадати його працю про церковномузичну термінологію в українській мові (1965).

Уже в царину літератури перейдемо, коли говоритимемо про статті Горбача, присвячені українсько-польським літературним взаєминам (1959) і позиченням з «Богогласника» до «Москаля-чарівника» Івана Котляревського (1971). Велику серію статей про українську літературу написав Горбач для голландськомовної «Нової енциклопедії світової літератури», виданої останніми роками в Генті.

Стільки про філологічні праці Горбача. Зосереджені найбільше на і навколо 17 ст., вони дали науці безліч нового матеріалу, цінні погляди і уможливлення доступу до багатьох перед тим трудно приступних джерел. Вони також, можна думати, в багатьох випадках стимулювали до праці в цих напрямках київських мовознавців, а якщо це так, то вони справили важливий вплив на розвиток українського мовознавства останніх десятиліть. Бо хоч знайдемо в цих працях широкі виходи в мову польську, чеську, румунську, угорську, російську тощо, але не можна сумніватися, що найближче до авторового серця й дослідницького духу стоять, найбільше його хвилюють такі проблеми мовознавства українського.

Друга ділянка, що глибоко цікавила ювіляра була, як уже сказано, діалектологія, в обох її розгалуженнях — діалекти територіальні і діалекти соціальні. Та в вивченні територіальних діалектів мовознавець, що живе поза Україною, зустрічає майже непереборні труднощі: він не має змоги провадити роботу по селах. Приступні для нього безпосередньо тільки периферійні говірки в місцевостях, що належать іншим державам. Ці говірки можуть зберігати цікаві архаїзми, вони можуть виказувати своєрідні процеси змішування з іншими мовами, але вони не дають можливості побудувати синтетичну українську діалектологію.

Так чи так, цю можливість Горбач використав широко, роблячи подорожі до країн, де є українські оселі, провадячи записи матеріалу, студіюючи спроби побудувати периферійні літературні мови, де такі спроби були. Такими дослідженнями були охоплені українські говірки в Югославії (Бачка-Срім, 1962, 1969); також фолкльорний матеріал про Великдень у бачванських українців, 1962; українські говірки дельти Дунаю й північної Добруджі в Румунії (словник села Верхній Дунавець, 1968, і села Муругиль, 1969, румунізми в місцевих говірках, 1970, 1971 і 1972); Південної Буковини, також у Румунії (румунізми — 1974, запис народних

пісень з села Бродина — 1968); українські говірки Східньої Словаччини (Остурня, 1971, Красний Брід, 1973, коляди з-під Свидника в записах 19 ст., 1969). Розшукуючи нащадків запорізьких козаків, що переселилися до азійської частини Туреччини, Горбач зробив подорож до Туреччини, але тільки щоб виявити, що мовно вони цілковито потурчилися. Читач уже звернув увагу, що в усіх його діалектологічних експедиціях Горбача найбільше цікавила лексика відповідних говірок. До причин цього ми ще повернемося.

Хоч дослідник не мав змоги провадити «польову роботу» в селах УРСР, спокуса була надто велика, і він удався до методи запису місцевих матеріалів від осіб, що тепер живуть поза межами України, покладаючися на їхню пам'ять. Найпевнішим інформатором був він сам для мови свого рідного села Романів на Львівщині. Цій говірці він присвятив загальний опис, а також розвідку більш спеціалізовану про прізвища та їхній наголос (обидві праці 1965). В інших випадках інформанти були інші особи, які були мало зв'язані з життям країн свого нового поселення і тому, можна було гадати, зберегли відносно нетурканою пам'ять про свою колишню говірку. Так були описані говірки Теробовельщини (загальний опис 1969, словник 1970), Кобринщини в Поліссі (1973), Здовбунівщини на Волині (1973), грецька говірка з Донеччини (тюркізми в ній, 1980, запис пісень 1981). Такі записи потребують обережного підходу, але вартості вони не позбавлені.

Окреме місце в виченні територіяльних говірок посідають синтетичні праці, що почасти використовують спостереження й записи самого автора, а почасти спираються на матеріали, вже друковані, інших дослідників. Такими є розвідка про польські слова в українських говірках (1968), про українську народну термінологію виноробства (1973), а вже поза межі діалектології виходять, хоч і використовують її матеріали, такі студії, як «Українська морська й судноплавна термінологія» (1958) та «Назви в мореплавній „рожі вітрів” нашого Причорномор'я» (1968).

З соціальних діалектів Горбача найбільше цікавлять арго України в широкому значенні цього терміну. Ця проблематика має свої власні труднощі. Чимало матеріалу зібрано, але не фахівцями-мовознавцями, а працівниками поліції. Ці публікації часто мають таємний характер, і до них надзвичайно важко дістатися. Самі носії арго здебільша тримають свою специфічну мову в таємниці від непричетних. Старі українські арго недостатньо зібрані, а тепер здебільша вимерли. Нові арго України не відмежовані достатньо виразно від арго російських або польських. (Тому говоримо тут про арго України, а не про українське чи українське арго). Горбач присвятив арго свою велику габілітаційну працю «Арго на Україні» (1951), яка як цілість лишилася в рукописі. Основну її частину складають алфавитні списки арготизмів з етимологічними пояс-

неннями, при чому арготизми згруповані відповідно до їхніх первісних джерел — польських, їдиш, циганських і т. д. Цьому передує докладний огляд джерел, а коротшу середню частину (36 машинописних сторінок з загальної кількості 586!) віддано загально-теоретичним питанням. Явно, автора більше цікавлять не теоретичні питання, зв'язані з арго, і не докладна історія арго на Україні, а зібрання можливо повного інвентаря слів, сюди приналежних, і виведення їхнього походження.

Дальші публікації з арго базуються великою мірою на матеріалі цієї праці, але становлять самостійні опрацювання, не просто розділи з праці. Інші публікації — це передруки тяжко приступних дотеперішніх збірок з-під пера чи то науковців чи то працівників поліції. Використовуються також арготизми, розкидані в творах красного письменства, що мали своїм об'єктом життя злочинців, носіїв професійного арго, а також в'язничну тематику взагалі. Власні спостереження автора найбільше походять з в'язькового, почасти школярсько-студентських арго або майже-арго.

Конкретні публікації присвячені жаргонам лірників (1957), сліпців Слобожанської України (1971) і чернігівських жебраків (у друку), тепер мертвим. Регіональну тематику мають статті про арго східноукраїнських злочинців (1974) і львівських (у друку). Одна праця присвячена арго українських школярів і студентів (1966), дві — вояків (1956, 1963). На матеріалі художньої літератури побудована студія про вулично-тюремні арготизми в прозі Івана Франка (1968). Загальніший характер мають розвідки про лексичні й словотворчі елементи українського арго (1963) і огляд російських арготичних систем (1982). На межі арго і професійних діалектів стоїть огляд картярської лексики України (1960).

Публікацію давно зібраних, але фактично неприступних або важко приступних старих збірок арго сусідніх з Україною країн, становлять видані в серії *Specimina Philologiae Slavicae* російські колекції В. Беца, М. Віноградова й В. Попова (1903-1927, видання 1978) і, в двох книжках (1979), польські колекції К. Естрейхера, А. Курки і В. Людвіковського й Г. Вальчака (1903-1922).

Характеристично, що всі ці розвідки й публікації присвячені джерелам арго, його, сказати б, історії. Формування найновішого — «всесоюзного» в'язничного й таборового арго, у своїй основі російського, не привернуло зацікавлення ювіляра, хоч не виключено, що воно ввібрало в себе й деякі українські елементи. Є вже чимало більших чи менших збірок слів і фразеологізмів цього арго, виданих поза межами Радянського Союзу, але ще нема справді наукового його опрацювання. Та виглядає, що головне зацікавлення Горбачеве — не сучасним формуванням нових арго, а історією різних арго на Україні.

Згадаймо ще праці Горбача з проблематики так званої «дитячої» мови, себто здебільшого мови дорослих, коли вони говорять з дітьми або про дітей, української (1963) і слов'янської взагалі (1970). Згадаймо також його нариси особливостей мови морців — про середземноморські елементи цієї мови (1974), як також уже згадувану його працю про «рожу вітрів» (1968).

Топонімічні праці ювіляра зосереджені на вивченні міжмовних стосунків і впливів у цій ділянці. Сюди належить студія про українські місцеві назви румунського (1971) і німецького походження (1977).

Коли після цього переліку, кинути ще раз оком на Горбачеві студії територіяльних і соціальних діалектів, не може не впасти в око, як констатовано вище, що вони найбільше уваги приділяють збиранню лексичного матеріалу. Виглядає так, що автор найбільше цікавиться проблемами етимології, на даному етапі — збиранням матеріалів для неї, посередніми екскурсами у цю ще мало досліджену й повну таємниць ділянку. Яка буде ситуація у цій ділянці за кілька років, сказати важко. Перша спроба, «An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language» Ярослава Рудницького, закінчилася цілковитою невдачею. Наукове значення цієї спроби мале або ніяке. Обіцяний у Києві семитомовий етимологічний словник під редакцією О. Мельничука затримується виходом, і ми не знаємо, коли він вийде в світ. Можливо, це зв'язане з браком фахівців з етимології серед працівників київського Інституту лінгвістики, хоч ми й бажаємо цьому словникові скорой появи і високого рівня. Але покищо систематичної, синтетичної етимології української лексики нема. Якщо справді ювіляр хоче пуститися в цю захоплюючу, але небезпечну плавбу, — щастя, Боже!

Покійно в його працях багато матеріалу для етимології і багато поодиноких етимологій, але не дуже багато конкретних систематичних опрацювань. Проте дещо вже є, і воно заслуговує на пошану й увагу. Коли почав виходити випусками етимологічний словник Рудницького, Горбач став публікувати паралельні кожному випускові доповнення: «Перший етимологічний словник української мови» (1962), «Другий зошит етимологічного словника української мови» (1964), «Третій зошит етимологічного словника української мови» (1964). Далі він цю серію припинив, може (мій здогад), у зв'язку з безнадійністю доповнюваного ним словника. До праць етимологічного характеру належить також докладне обговорювання ґрунтовної двотомової праці угорського чільного славіста Іштвана Кнежі про слова слов'янського походження в угорській мові (Горбачеве обговорення друкowane 1957 року). Радше популярний характер має стаття Горбача про українські назви днів тижня й місяців (1960).

Ця спроба окреслити науковий профіль Горбача далеко не вичерпна, а сам цей профіль проведено дещо суб'єктивно. Сподіваюся одначе, що і в такому вигляді вона допоможе декому з читачів виразніше уявити собі місце й вагу його праць у сучасній україністиці й славистиці, а якоюсь мірою й їхній зв'язок з його особистістю. Бо навіть у найоб'єктивнішого й найстриманішого науковця такий зв'язок існує.

Огляд цей був би одначе аж надто неповним, якби ми не згадали про те, що Горбачеві явно болять ті замовчування й перекручення, що характеризують офіційне мовознавство України, коли воно говорить на теми української мови. Горбач бере участь у всіх міжнародних конгресах славистів й інших мовознавчих конгресах. Там він виступає з доповідями на українські теми; в обговореннях доповідей славистів, мало обізнаних з українською тематикою, він доповнює й виправляє їх, де треба; в обговореннях доповідей українських радянських мовознавців, а то й літературознавців, викриває й критикує їхне фальшування фактів; а після цих міжнародних з'їздів подає в німецькій і українській науковій, а часом навіть і в загальній пресі звіти про перебіг таких сходин, особливо наголошуючи хиби й викривлення, свідомі або спричинені недостатньою обізнаністю, в виступах українських радянських науковців.

Та може найсильніший вплив його діяльність має не тоді, коли він критикує, а тоді, коли він виступає зі своїми позитивними осягами. Ми вже бачили, якою великою мірою публікації Києва визначаються публікаціями праць Горбача.

Тут заслуга Горбача не тільки наукова, але й патріотична. Бо сполучення науковости й патріотизму цілком можливе, коли патріотизм не засліплює, коли науковець зберігає свою об'єктивність і вірність правді свого матеріялу.

Такий звичайно є доробок Горбача.

МОЇ ПРИЯТЕЛІ, СПІВРОБІТНИКИ, КОЛЕГІ

Володимир Кубійович

Юрій Полянський

Юрій Полянський, геолог і геоморфолог, педагог, діяч НТШ, професор високих шкіл у Львові й Буенос-Айресі.

Деякі статті Юрія я читав у Кракові, але пізнав його особисто щойно в червні 1927 року, під час II Конгресу слов'янських географів й етнографів, який відбувся у Польщі. У програмі конгресу припадав один день на наради у Львові й оглядини міста. Одна з груп учасників конгресу мала відвідати й українські установи — насамперед Наукове Товариство ім. Шевченка. Звичайно, в цій групі був і я, серед інших познайомившись тоді з професором К. Студинським (він запросив мене на засідання НТШ, на якому він звітував про подорож до Києва й Харкова) та Юрієм Полянським. Я прохав Полянського дати мені деякі інформації в справі літератури до географії Східньої Європи, зокрема України. Справа в тому, що мій професор Л. Савіцький радив мені (це була, правда, більш ніж порада) тему моєї габілітації звукити до антропогеографії Східньої Європи (це буде зручніше, казав він, з уваги на мою національність, а може, і можливість праці в якомусь науковому закладі). А коли я признався, що покищо не дуже визнаюся на географії Східньої Європи (моя тематика Карпати), розумно сказав мені професор: «То вчіться». Від Юрія я одержав на швидку руч кілька порад та інформацій; тим більше, що в бібліотеці НТШ є копальня матеріалів до географії Східньої Європи, зокрема до географії Української РСР (Бібліотека НТШ одержувала з України всі нові видання, які там появлялися). Я навіть побував у бібліотеці разом з Юрієм; він мене й рекомендував бібліотекареві Володимирі Дорошенкові, і ми домовилися, що в кінці червня (по закінченню роботи в школі) приїду на деякий час до Львова.

Так і зроблено. Я знайшов багато матеріялу, серед іншого всю статистику, яка стосувалася радянської України. Але незабаром бібліотеку закрито на вакації, і я позичив на реверси Юрія (він був дійсним членом НТШ і міг позичати книжки додому) добрий десяток книжок і виїхав зі Львова з важко наповненим напечником. Під час перебування у Львові я відвідав і мого приятеля Юзя Вонсовіча і Географічний інститут університету, який очолював

відомий польський географ Е. Ромер, та бібліотеку інституту. Це були «географічні тижні» і початок мого самонавчання в ділянці географії й демографії Східньої Європи, зокрема України. Відтоді я час від часу приїжджав до Львова, але частіше я там бував з осені 1928 року — по закінченні процесів, пов'язаних з моєю габлітацією (червень 1928). Я офіційно став географом України, а згодом й українським географом. Нелегке завдання. Його полегшив Юрій й інші львівські географи. З Юрієм ми швидко потоваришували (також з його дружиною пані Марією), і я був частим гостем в їх гостинній хаті, яка містилася в будинку НТШ, часто зупинявся у них. Юрій і Марія (ще інакше Ноця) були зіграною вродливою парою. Мій приятель Юзьо Вонсовіч казав про них (у перекладі): «Це вродлива пара, коли вони йдуть під руку Ринком і Руською вулицею, перехожі оглядаються на них».

Юрцьо був на вісім років старший за мене. Студії почав ще до війни, ходив на виклади доцента Степана Рудницького у Львівському університеті, але годі назвати Юрка учнем Рудницького. Під час війни був старшиною австрійської артилерії й УГА (з усмішкою говорив, що обстрілював дім своїх родичів у Львові), по війні був одним з визначніших діячів Української військової організації. Але незабаром від УВО і від політики відійшов і присвятився педагогічній і науковій праці. Закінчив студії (докторат здобув значно пізніше від мене) у професора геології при Львівському університеті. На хліб насущний заробляв, як і я, гімназійним учителем, а весь вільний час присвячував науковій роботі. Його праці стосувалися головне Поділля, інколи й Полісся, і були вислідом теренових студій над четвертинним періодом: це на пограниччі геології, геоморфології й археології. Юрій мав інтуїцію відтворити минуле нашої землі: бачити її так, як вона виглядала сотні тисяч років тому. Ця інтуїція допомогла Юркові поставити по роках пізніше гіпотезу генези антів. Юрій любив природу. Одного разу він мені говорив: «Знаєш, Влодзью, я інколи ранком іду на Високий замок (лісопарк поблизу будинків НТШ), а там пташки співають, і я з ними розмовляю, а навіть розмовляю з деревами, і з квітами». Такий був Юрко.

Бувши дійсним членом НТШ і директором його Природничого музею, він подбав, щоб і я також став дійсним членом НТШ (з 1930), висунув мене в український науковий світ і віддав перше місце в нашому «маленькому українському географічному світі». Ми разом заснували Географічну комісію й видали (на жаль, лише один) збірник її праць. Я брав участь у першому з'їзді українських географів у Львові і влаштував при допомозі Юрія й інших виставку географічних карт України (1933).

Наша співпраця — це участь Юрія в праці над моїм «Атласом України» і «Географією України», його геологічна карта і добрий

нарис про геологію України (по багатьох роках він дав нове видання цієї карти і нові нариси геології в «Енциклопедії Українознавства» як українською мовою, так і англійською).

Юрій був добрим педагогом, ціненим учнями (ім imponувало минуле Юрія і його знання), колегами і шкільною владою. Тому польська кураторія запропонувала йому стати шкільним візитатором. Юрій цю пропозицію прийняв і став паном візитатором (а Ноця пані візитаторовою), що в галицькому маленькому світі було чималим досягненням. Але наукова праця Юрія тоді занепала: як візитатор він не мав часу, який мав дотепер як учитель.

До моїх плянів створити Інститут національних дослідів при НТШ Юрій ставився позитивно, але в них не допомагав. Можливо, що він і вважав, що «у війні з польським світом» я пішов надто далеко. Останній раз перед вибухом війни ми бачилися влітку 1939 року.

Після приєднання Західньої України і Львова до Української РСР і українізації Львівського університету Юрій став звичайним професором фізичної географії й директором Географічного інституту. Разом з цим він став до деякої міри шефом польських географів: Ціргоффера, Чижеського, а навіть Ромера, звичайно також мого приятеля Юзя Вонсовіча. Оповідав мені Юрій про добрі зв'язки з геологами з Києва і Харкова, які високо цінували його праці. Натомість покищо не мав ні Юрій, ні інші львівські учені можливостей публікації своїх праць і статей.

Життя Юрія Полянського зазнало ґрунтовних змін, коли Львів захопили німці. Гурт націоналістів, який прийшов до Львова разом з німецьким військом, висунув Юрія на пост посадника міста Львова, що й прийняла до відома німецька військова влада (за порадою професора Ганса Коха, сотника німецької армії, який працював у штабі). Про ці дані розповідав мені докладно Юрій, до якого я заїхав під кінець першого тижня німецької влади. Я Юрія інформував про відносини в Генеральній Губернії, про Український Центральний Комітет і політику німців, про моє життя. Про українське життя я оповідав також (звичайно, обережно) гуртові громадян, яких Юрій запросив (зустріч відбулася в приміщенні управи міста).

Більшість галицьких провідних осіб, також і Юрій, дивилися на українське майбутнє під німецькою окупацією скорше позитивно: вірили в якусь обмежену самостійність. Я в розмовах з Юрієм бачив політичне майбутнє українців Галичини з певними застереженнями. покищо Юрій мав великі і важкі обов'язки як посадник міста, про що й оповідав мені. Львів, як обласне місто було осідком, крім обласного управління, десятка обласних установ, насамперед економічних. Начальство цих установ, яке становили виключно «радянські люди», все виїхало. Їх місце мусіли зайняти нові — свої. Але фахівців було важко підшукати. І Юрій, як це він мені казав, призначав «десятки своїх»; вони, а скорше Юрій, відповідали за

майно сотень мільйонів карбованців. І якимось, говорив Юрій, — пішло...

Після перебрання державного майна німецькою цивільною владою все «українське» діловодство і всі рахунки були в порядку. Юрій не мав змоги активізуватися в українському політичному житті, хоч і входив до складу Української національної ради.

Передача Гітлером Галичини до складу Генеральної Губернії була для Юрія несподіванкою, і то прикрою, бо як посадник міста він мусів брати участь в урочисому акті передачі влади в руки генерал-губернатора Франка і скласти йому так би мовити «золоті ключі» міста Львова. Я був у кращій ситуації: перебував у Львові як приватна особа і перед приїздом Франка до Львова міг спокійно виїхати, а Юрій цього зробити не міг.

Разом з оформленням під німцями поодиноких ділянок адміністрації, прийшло й до оформлення шкільної адміністрації: Юрія запрошено до співпраці, і він, можна б сказати, повернувся на старе місце в польській кураторії. На цьому посту він тісно співпрацював зі шкільним відділом Українського Центрального Комітету, разом вони опрацювали плян обсади директорів середніх шкіл, який згодом ухвалила німецька влада. Я прохав поради Юрія в різних складніших проблемах. Серед іншого він чимало допоміг у налаштанні добрих відносин і співпраці між мною і К. Паньківським, входив до складу так званої Адміністративної ради УЦК і «гурта», що складався з десятка осіб, які мали допомагати і перебирати бодай часткову відповідальність за «політику» УЦК і мою. Натомість Юрко не давав мені порад у справі творення дивізії і не входив до складу Військової управи. Я прохав Юрія увійти до складу Надзірної ради Українського видавництва й управи Комітету допомоги студентству — КоДУС, Об'єднання наукових працівників тощо.

Минули місяці, і радянські війська наблизилися до Львова. Німецька влада евакуювала більшість своїх установ за першої евакуації на весні 1943 року, серед інших також шкільну адміністрацію. Тоді виїхав зі Львова до Кракова і Юрій з дружиною та дочкою Іриною. Трудно їм було залишати своє місто. У Кракові, в скромній квартирі, казала при мені Ноця: «Раз ти, Юрку, не питав моєї поради і став бюргермайстром у Львові, і тепер маєш: замість бути професором Львівського університету, ти — на еміграції. І що далі?» Але Юрко вже мав перспективу на «що далі», та про це згодом. Я прохав Юрія, щоб він очолив представництво Українського Центрального Комітету у Відні, і він погодився. Урядував у будинку однієї віденської ратуші, опікувався, як можна було, тисячами наших земляків, що наїхали з Галичини, співпрацював в Українському видавництві і в КоДУСі. Самозрозуміло, ми часто бачилися (я в тім місяці був у роз'їздах між Краковом і Львовом,

Прагою і Віднем). У квітні 1945 року Юрій переїхав до Баварії до сіл на Кавфбойренщині, у яких, за моїми заходами, були приділені на тимчасове поселення квартири на 60 родин «проміnentних українців». На мою пропозицію стати професором географії й геології в Українському Вільному Університеті, діяльність якого відновлено у Мюнхені, він відповів позитивно і також викладав у так званому університеті УНРРА в Мюнхені. Обидва ми подбали, щоб наші молодші колеги — кліматолог І. Тесля і картограф М. Кулицький, стали докторами географії УВУ. Ми часто бачилися і в Мюнхені (там Юрій мав свою другу квартиру; і я в ній якийсь час жив), і в Авхкірху на Кавфбойренщині.

До моїх заходів у справі відновлення діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка Юрій ставився прихильно (підписав і мій заклик до наших колег — дійсних членів НТШ), але не брав у них активної участі. Він не зміг узяти участь і в загальних зборах НТШ в Мюнхені, бо вже виїздив до Аргентини. Це була перша ланка реалізації намагань Юрія знайти нове місце поселення. Справа в тому, що рідний брат Юрія працював в адміністрації Геологічної служби Аргентини і подбав, щоб Юрій одержав візу для себе та родини і влаштувався згодом в Аргентині. Переходовою станцією по дорозі до Аргентини була для родини Полянських Швайцарія. У розмовах зі мною Юрій висловив погляд на відносини українців-емігрантів до країн нового поселення: «Ми мали б почувати себе не емігрантами, а вросли в країні нашого поселення; ми не маємо бути українськими емігрантами в Канаді (зокрема українськими вченими в Канаді), ми мали б бути канадськими ученими українського роду».

В Аргентині Юрій швидко вріс у нову землю. Про це я знаю з листів. За деякий час він дістав працю в Державній геологічній службі і, крім суто геологічних дослідів, робив геологічні зняття не досліджених ще ґрунтів, зокрема провінції Мендоза в Андах. Маю знятку Юрія в уніформі аргентинського майора (території, на яких він працював, лежали на пограниччі з Чиле і підлягали військовій управі; цивільні особи там не працювали, і Юрій мусів одягнути військову форму), знятий він з групою військових з мулами. Це Юрієва експедиція з почтом. В Андах Юрій зробив нові відкриття, що стосувалися їх геологічної будови і генези; з гордістю він писав, що провалив панівні досі гіпотези німецьких геологів. Праця в Андах зробила Юрія відомим, і, хоч йому було вже під шістьдесят років, його запрошено звичайним професором геології в університеті Буенос-Айресу. У Галичині можливості наукової роботи Юрія були обмежені, а в далекій Аргентині вони були широкі. Аргентина дала Юрієві ці можливості праці, які він використав і став визначним геологом і ученим Аргентини (близько 20 книжок, понад 50 статей); він був дійсним членом Аргентинської академії наук і

ряду наукових установ. Українська громада в Аргентині високо цінувала професора Юрія Полянського і пишалася ним.

Українські географи в Галичині

Якщо пишу про українських географів у Галичині, то думаю про географів, які дали наукову продукцію. Осіб, що закінчили географічні студії і викладали географію в середніх школах, було значно більше — кількадесят.

До 1914 року ми мали в Галичині лише одного географа — першого географа України Степана Рудницького. Але з 1914 року він жив і діяв на еміграції. Я з ним познайомився на I Конгресі слов'янських географів й етнографів у Празі (1924), але тісніших зв'язків з ним не мав.

Складалося так, що по війні більшість українських студентів з Галичини студіювали географію в Ягйлонському університеті в Кракові, бо у Львові катедру географії очолював Е. Ромер, неприязно, а то й вороже наставлений до українців. Студії українських студентів географії в Кракові припадали переважно на 1924-35 роки. Вони й створили Географічну секцію при Українській студентській громаді. Зрозуміле, що я був з нашими молодими географами (деякі були старші віком за мене) у тісних зв'язках, також і тоді, коли, ще не бувши доцентом, допомагав їм порадами у виборі тем семінарських праць (деякі з них стали пізніше кандидатськими і докторськими), слідував за їх поступом і деколи інформував про них професора Савіцького, а згодом — Смоленського.

Серед праць українських студентів-географів було кілька, які становили «причинки» до вбогої географічної літератури західно-українських земель. Щоб ці праці не щезли без сліду, Географічна секція видала 1930 року «Науковий збірник Географічної секції при Українській студентській громаді в Кракові». Це був перший географічний збірник на західних українських землях і другий у світі (першим були «Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії», що появилися 1928 року в Харкові за редакцією Степана Рудницького).

Збірник мав 116 сторінок друку й численні карти та ілюстрації; були подані резюме німецькою й французькою мовами. Здебільша ми розіслали цей збірник до географічних установ світу, ще більше примірників розіслало Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові разом з іншими своїми виданнями. Цікаво подати зміст цього зовсім уже призабутого збірника: В. Кубійович, «Мапи осель і господарських культур Східніх Карпат»; І. Декайло, «Оселі яру Серета»; П. Баб'як, М. Габлинський, Т. Музичишин, «Приріст населення у

Східніх Карпатах в рр. 1880-1910»; П. Біланюк, «Розміщення населення на Закарпатті після височини»; М. Ковалюк, «Кути — антропогеографічна студія»; Марія Рабій, «Очерк антропографічний Самбірського повіту»; М. Кулицький, «Зимаркові оселі на галицькій Гуцульщині». Праці Т. Музичишина, М. Рабій і М. Кулицького стали пізніше їхніми докторськими дисертаціями (Біланюкова стала його докторською дисертацією в Карловому університеті в Празі, у Кракові він її нострифікував). З перспективи часу можна сказати, що видання цього збірника було доказом завзяття та любови до географії України й авторів і редакторів збірника.

Не один з авторів збірника міг би й далі працювати науково, але зовнішні умови на це не дозволяли; винятком був Микола Кулицький, який незабаром став моїм близьким співробітником і другом, і якому присвячую окрему увагу. Число українців, що студіювали географію в Ягйлонському університеті, невдовзі зменшилося, і Географічна секція перестала існувати.

Натомість осередком географічних студій став Львів. Першим і гарним виявом активності українських географів-педагогів був з'їзд 1930 року (понад 50 учасників), до організації якого спричинилися насамперед українські географи Олена Степанів-Дашкевич і Стефанія Пашкевич. Обидві вони делікатно втягнули мене в українське географічне річище і широко привітали мене на з'їзді; я мав на ньому доповідь про антропогеографію Середніх Карпат. Мої зв'язки з львівськими географами посилилися, коли я став 1931 року дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка. Виявом моєї активності була організація Географічної комісії при Математично-Природописно-Лікарській секції. З більшістю членів Комісії (моїм заступником був Ю. Полянський) мене в'язало особисте знайомство і спільна праця. Я їх притягнув до співпраці в «Атласі України», а насамперед в «Географії України» (також у другому томі, рукопис якого, вже частково вискладаний, знищили більшовики). А тепер кілька рядків про окремих географів. Першість належить жінкам.

Олена Степанів-Дашкевич відома своєю участю в Українських Січових Стрільцях й Українській Галицькій Армії. Була ще ученицею С. Рудницького; закінчила університет у Відні. Була насамперед педагогом й істориком (її тематика: історія міста Львова). До другого тому «Географії України» вона написала розвідки про географію Львова й Києва. Педагогом була також Стефанія Пашкевич. Мені вдалося притягнути її до написання гарного нарису в «Географії України» про морфологічні краєвиди України.

Ясне, що найвидатнішим львівським географом був Юрій Полянський, але про нього мова окремо.

До цієї ж генерації географів належав Володимир Огоновський, автор кількох розвідок з фізичної й економічної географії України. Близьку стосунків я з ним не мав. Він є автором статті «Степ» у другому томі «Географії України».

Натомість я мав чимало зв'язків з Ігорем Федевим (1895-1965). Це багатогранна постать: вояк УСС, студентський діяч, педагог і видавець. Мав за собою географічні студії у Відні й Празі (учень С. Рудницького). Його улюбленою темою була географія Чорного моря, і на цю тему він написав кілька статей до «Географії України», а також до «Енциклопедії Українознавства». Близькі були наші зв'язки на видавничому полі: І. Федів був членом Українського видавничого інституту, який видав мої головні твори «Атлас» і «Географію». Я йому відплатив і запросив його до співпраці в Українському видавництві у Кракові, в якому він був членом дирекції і в 1942-44 роках очолював краківський відділ. На еміграції ми бачилися кілька разів в селах Кавфбойренцини і в Монреалі.

У Львові закінчив студії Іван Тесля, географ і педагог. Студіював географію, зокрема геофізику у Львівському університеті. Був учнем визначного польського геофізика професора Г. Арцтовського і під його керівництвом опрацював кілька робіт та був науковим співробітником очолюваного ним Інституту геофізики і метеорології. Він уклав карти про клімат в «Атласі України» й написав статті з кліматології та гідрогеографії в «Географії України» та в «Енциклопедії Українознавства». У 1939-44 роках Тесля був референтом шкільного відділу Українського Центрального Комітету (деякий час його керівником). Наша співпраця і дружба тривала і по війні, коли Тесля переїхав (1948) до Канади і за деякий час поселився в Оттаві. Відтоді датуються його статті й гасла в «Енциклопедії Українознавства» і про українських поселенців у Канаді. Ми бачилися за кожного мого перебування в Канаді.

Серед географів, з якими я співпрацював, перше місце належить Миколі Кулицькому. Присвячую йому більше уваги не лише тому, що нас довгі роки в'язала праця і приязнь, але й тому, що постать його тепер призабута (в «Енциклопедії Українознавства» гасло про нього має ледве п'ять рядків). Микола був родом з Глинян, з заможної міщанської родини (батьки займалися хліборобством і пасічництвом). Від мене він був лише на три роки молодший, але це віком, — студіями значно більше. Десь у середині 20-их років він розпочав студії географії в Ягайлонському університеті. Мені звернув на нього увагу, як на доброго рисівника, його старший колега Павло Баб'як. Я познайомився з Миколою і прохав його зробити деякі рисунки моїх карт. Виявилось, що Микола був не тільки добрим рисівником, але й картографом і мав

деякий нахил до наукової роботи. Влітку 1928 року, почавши збирати на Словаччині матеріяли до праці над пастушим життям, я запропонував Миколі товаришувати зі мною в моїх мандрівках, на що він охоче погодився. Він був не лише милим товаришем мандрівок, але й допомагав у збиранні матеріялів; другим моїм товаришем був Мечислав («Матек») Клімашевський, який згодом став відомим польським геоморфологом і в 1960 році — ректором Ягайлонського університету. На деякий час приєднався до нас і мій приятель Ужї Краль, чеський географ і професор університету в Братиславі.

І пізніше Микола товаришував двічі у моїх теренових дослідах, то вже на Закарпатті. Це були давні добрі часи, коли так приємно було мандрувати по чудових полонинах, розмовляти з верховинами... Микола часто співав веселі пісеньки (наприклад, про дівчину, що продала козакові «райтки»...) Було колись...

Ці спільні мандрівки були й для Миколи корисні: він навчився збирати матеріяли в терені. Тоді я запропонував йому тему докторської дисертації: студію про зимарки на Гуцульщині, — й опікувався його працею. Цю працю й прийняв професор Є. Смоленський. Микола десь 1931 року успішно склав головний докторський іспит з географії й геології. Але... далі сталася катастрофа. При другому побічному ригорозі з філософії він провалився. Це не було б «трагедією», бо іспит можна було повторити (і на цей другий раз, звичайно, всіх пропускали), але тим часом змінено закони, і Микола мусів би повторювати частину студій та робити вдруге іспити. Цього зробити він не міг і покинув Краків. Щойно по війні Український Вільний Університет на пропозицію Ю. Полянського і мою прийняв до відома, що Микола має за собою головний ригороз, і він міг зробити на цей раз з успіхом іспит з філософії й здобути титул доктора УВУ.

З переїздом Миколи до Львова наша співпраця продовжувалася над картами Галичини й України, згодом над «Атласом України», врешті — над картами до моєї «Географії України». Я втягнув Миколу (він був дещо «важкий») в українське географічне життя, він заприятелював з Юрієм Полянським, Федевим й іншими. Але я познайомив його також з моїм другом доктором Ю. Вонсовічем, і той, як фаховий картограф, часто давав Миколі цінні фахові поради. Ці картографічні роботи давали скромну матеріяльну базу для Миколи.

Не тут місце писати ближче про наші спільні карти, підписані нами обома. Це були підручні карти Галичини й України та стінні фізичні карти України. Моїм завданням було плянування карт, зауваження до проєктів Миколи і коректи; також фінансові проблеми: знайти видавця або самому видати карти (тобто подбати про фінанси і збут). Значно легше було перевидати ці карти (зі

змiнами) у 1940-43 роках, бо це зробило Українське видавництво, воно й виплатило нам обом гонорари. До найкращих фізичних карт України взагалі належать наші стінні й підручні карти України (1:1 500 000 й 1:2 500 000 — у мене лишився ледве один примірник), які ми випустили 1942 року під назвою (з уваги на німецьку цензуру) «Фізична карта Чорноморських країв» і вони друкувалися у відомому картографічному заведенні, колишньому Картографічному інституті професора Є. Ромера.

Але найбільше праці мав Микола з моїм «Атласом України», моїм найвизначнішим твором. Першим завданням було вирисувати великі стінні карти й діаграми на виставку (їх площа займала понад 150 м²), щоб популяризувати ідею атласу і знайти видавця. Я мусів зробити чернетки цих карт; на мені також лежав фінансовий тягар. А коли я знайшов видавця (Український видавничий інститут), треба було зробити всю технічну картографічну роботу, щоб витрати на видання «Атласу» були якнайменші. На це пішло понад рік праці Миколи (1936 і початок 1937).

Далі прийшло картографічне оформлення моєї «Географії України». Це була картографічна, в основному технічна робота Кулицького. Натомість він не мав за собою суто наукових праць, за винятком двох чи трьох статей. Востаннє перед війною я бачив Миколу на початку липня; я жив тоді в його скромній квартирі у Львові. На початку війни Микола одружився з дочкою природознавця і діяча НТШ Миколи Мельника. Після окупації Львова більшовиками я допоміг Кулицьким виїхати за посередництвом німецької переселенчої комісії й поселитися у Кракові, де Микола провадив невеличке картографічно-статистичне бюро при Українському Центральному Комітеті. З осені 1941 року ми перенесли це бюро до Львова і значно його поширили. До завдань Миколи належало також збирати статистичні матеріали про національно-віроісповідні відносини в Галичині (тисячі карток, написаних ним, є в моєму архіві). Тобто Микола мав (як на умови війни) спокійне життя і працю серед бурхливих подій того часу.

Становище змінилося на весні 1944 року, після першої евакуації Львова. Микола переїхав до Криниці і тут важко захворів на запалення легенів. Щоб одужати, поїхав ще раз до своїх Глинян (найкраще прийти до здоров'я, казав він, на «нашій пасіці»). Далі прийшла нова евакуація, етапи емігрантів: Криниця — Словаччина — Мюнхен і села Кавфбойренщини в Баварії. Там ми зустрічалися на весні 1945 року й жили побіч один одного десь до 1948. Але Микола змінився, жив в якомусь іншому світі: блукав по лісах, з насолодою порався коло кількох грядок городини (моя дружина Дарія називала його «огірковою душею»); наукою не цікавився. Де блукали його думки — не знаю, хоч ми з ним часто розмовляли. Микола брав участь у збиранні матеріалів про національні

відносини Галичини по таборах переміщених осіб для керованого мною Інституту національних дослідів при НТШ; це була остання ланка нашої співпраці.

Коли, завдяки моїй «коляборації з німецькими нацистами», прийшли для мене дещо важкі дні, знайшлися особи, які намагалися втиснути клин між Миколою і мною. Казали, що я Миколу використовую і що справжнім автором спільних карт є Кулицький. «Побачимо, говорили різні люди, що зробить Кубійович в ділянці картографії без Кулицького». Микола видав одну підручну карту сам. А Кубійович? Теж видав 1953 року свою найціннішу карту «Етнічні групи Галичини», а 1968 року з Аркадієм Жуковським підручну карту України українською й англійською мовами.

На початку 1950-их років Микола з Лесею і двома дітьми виїхали до США. У виїзді і підшуканні праці (у великій картографічній фірмі в Чикаго) допоміг йому його дядько, український діяч у США В. Галан.

Ми бачилися востаннє 1957 року в Чикаго. Пізніше наше листування урвалося. Від моїх приятелів у Чикаго я мав відомості, що Микола зовсім відійшов від українського життя (я вже сам помічав, що він боїться, ніби його українське походження пошкодить йому в його праці в картографічній фірмі). Він навіть написав мені листа, в якому застерігався, щоб не перевидавати наших спільних карт і не вживати його прізвища.

Кулицький не витримав життя на еміграції. А коли Леся (вона завжди листувалася з Дарією) померла по тяжкій хворобі, Микола десь зник. Були чутки, що помер. Трагічний кінець... А я все бачу його, життєрадісного в спільній мандрівці по полонинах, і чую його дзвінкий спів про дівчину і козачка в райках...

Кость Паньківський

Кость Паньківський (1897-1973) походив з відомої галицької родини; його батько був громадським діячем й одним з піонерів кооперації, мати Йосипа — педагогічною і громадською діячкою у Львові, дядько Северин — актор і режисер на Наддніпрянщині. Кость Паньківський був студентським діячем у Празі, у 1924-39 роках адвокатом у Львові й оборонцем у політичних процесах, активно працював у харитативній і туристично-спортивній ділянках. У політичному житті він активної участі не брав (був, можна сказати, поступовим демократом) й особливої ролі в Галичині не відігравав. За радянської окупації працював у Львівському аптекоуправлінні. Ми до війни не були знайомі. Позналилися зойно в середині липня 1941 року, після моєї доповіді у ратуші

Львова про організаційні форми українців у Генеральній Губернії.

Побіжно згадаю, що ситуація у Львові не була рожева. Жадного справжнього українського центру для Галичини не було, уряд Я. Стецька був фікцією, група полк. А. Мельника була слаба, Рада сеньорів, створена з ініціативи ОУН С. Бандери з Костем Левицьким на чолі (почесний протекторат над нею очолив митрополит А. Шептицький), — радила, але не діяла; її засідання, на яке мене запрошено, справило на мене пригноблююче враження. Натомість конкретно діяла управа міста Львова з Ю. Полянським на чолі. УЦК тоді створив у Львові своє представництво під назвою Бюро праці для українців у Генеральній Губернії і Райху, завданням якого було уможливити повернення емігрантів з Генеральної Губернії до Галичини (на переїзд треба було мати дозвіл). У середині липня я довідався (вперше від проф. Г. Коха) про ухвалу німців приєднати Галичину до Генеральної Губернії і негайно про це повідомив митрополита Шептицького, президента Костя Левицького, діячів обох ОУН. За посередництва УЦК був висланий протест до міністрів Ріббентропа та Розенберга з підписами митрополита Шептицького і президента К. Левицького. Тим часом 30 липня Рада сеньорів перетворилася на Українську національну раду (її президентом був далі Кость Левицький, а почесним протектором митрополит А. Шептицький), з метою бути допоміжним проводом українського народу західноукраїнських земель та захищати його перед німецькою владою; її виконавчим органом і зв'язковим з німецькою владою мав бути Генеральний секретаріат з К. Паньківським на чолі. Звідси почалися мої ближчі взаємини з ним. Правда, німецька влада вимагала від мене поширити діяльність УЦК на Галицьку область, але я відмовився і звернув у листі від 11 серпня 1941 року увагу на політичні особливості в Галичині. Разом з тим я запропонував німецькій владі прийняти делегацію, яка представила б свої побажання. Про все це я поінформував у найближчі дні особисто президію Національної ради (самозрозуміло, і Костя Костьовича) і радив виготовити відповідний меморандум у справі політично-правного становища Галичини та вислати з ним делегацію до Кракова. Делегація Української національної ради в складі К. Паньківського, В. Сімовича та М. Бачинського приїхала до Кракова і при моїй участі відбула конференцію з начальником відділу справ населення і суспільної опіки. Проте, він відмовився прийняти меморандум, який порушував суто політичні проблеми, які належали до компетенції Берліну. Тоді делегація відповідно змінила меморандум й одержала обіцянку, що Галичина матиме за деякий час своє окреме, незалежне від УЦК, представництво. У Кракові я підписав договір з делегацією Української національної ради про приятні взаємини УЦК і Генерального секретаріату та про мое

представництво інтересів Галичини перед німецькою владою в Кракові.

Президія Української національної ради працею делегації не була задоволена, проте прийняла її до відома. У середині вересня вийшло розпорядження уряду генерал-губернатора про створення у Львові Українського крайового комітету, який мав такий самий статут, що й УЦК, але був від нього незалежний. Разом з цим К. Паньківський одержав від уряду галицького генерал-губернатора офіційного листа, у якому губернатор призначав його головою комітету.

Відтоді, а ще більше з березня 1942 року нас обох — Костя Костьовича і мене, тісно в'язала праця у двох, а потім в одній установі та відповідальність за українське легальне життя в Генеральній Губернії. Було чимало спільного в нашій «кар'єрі». На провідні пости висунули нас українські установи: мене ОУН й українські комітети, К. Паньківського — Українська національна рада. А зробили це тому, що в німецькій дійсності було зручно висунути на провідні місця не політиків з польських часів чи діячів ОУН, а осіб непартійних, але відповідальних і відомих. Цей вибір згодом прийняла до відома й німецька влада. У «старій» (чи «малій») Генеральній Губернії мою ситуацію улегшувало те, що я був «місцевий» — з Лемківщини. Натомість у Галичині моя ситуація була складніша: Українська національна рада (зокрема політики з польських часів) бачила в мені «чужака», який хотів включити Галичину в обсяг своєї діяльності, але це наставлення я переборював і став майже «галичанином», а моя любов до Галичини виявлялася і на полі науки в дослідженнях і кількох працях про національні відносини Галичини, що мало й чимале політичне значення.

Співпрацю з Костем Костьовичем улегшувало те, що ми мали однаковий погляд на німецьку дійсність і на політику німців та намагалися якнайкраще використати ті скромні можливості, які мала українська група в Генеральній Губернії. Наших співробітників ми добирали за принципом фаховості. Ми ставилися з великими застереженнями до ОУН, а вже зовсім негативно до «революції» й анархії. Я високо цінував чесність і джентлменство Костя Костьовича. На задній плян сходили деякі наші розходження організаційного порядку. Натомість були різниці між нами як двома типами. Відмінне було наше минуле. Я ошаджував час, весь віддавав праці, не був товариський. Кость Костьович любив вигоди і був балакучий. Для прикладу, в нашій діловій розмові він залюбки вплітав розповіді про свою працю в аптекоуправлінні, потім про свою рідню тощо (я не зупиняв його, але мене опадала інколи «лемківська» пасія). Як у науці, так і за часів праці в УЦК я шукав вирішення деяких проблем й інколи знаходив їх (наприклад, боротьба з голодом, різні організаційні проблеми). Кость Кос-

тович був інколи пасивний. Проблеми творили переважно німці, а ми мали шукати розв'язок; здебільшого я їх бачив і мусів вирішувати. У справу творення дивізії я мусів втручатися, але все це я робив радо, намагався всюди бути активним. Та при всіх цих розбіжностях ми якось співпрацювали і приязно ставилися один до одного. Наші приязні взаємини перетривали УЦК і продовжувалися на еміграції.

У вересні 1941 року я й мій заступник Василь Глібовицький час від часу бували у Львові, допомагали Паньківському порадами і для зміцнення Українського крайового комітету відрядили з УЦК кількох співробітників. Я часто бував гостем у хаті Костя Костьовича і його дружини пані Марійки (вона була магістром географії), а він пізніше у моєї мами і в мене. Незабутнім переживанням була наша подорож з Паньківським і Глібовицьким до Києва в кінці вересня 1941 року.

Писати про мою співпрацю з Паньківським — це писати історію УЦК й Українського крайового комітету. На найближчі місяці 1941 року припадало обом комітетам і нам особисто вирішувати такі проблеми, як справа полонених (колишні червоноармійці), боротьба з голодом, оборона власного видавництва.

У лютому 1942 року дійшло до ліквідації Українського крайового комітету і поширення діяльності УЦК на територію Галицької області. Про це ми обидва, К. Паньківський і я, повідомили наше громадянство спільним комунікатом. Разом з цим Кость Костьович втратив самостійний пост і став моїм заступником та очолював діловий осередок УЦК, який ми створили у Львові. Фактично Львів став центром праці всього УЦК, і тут я перебував більше, ніж у Кракові. Натомість Кость Костьович перебував майже весь час у Львові; до Кракова приїздив тільки на обов'язкові засідання Проводу УЦК спільно з представниками німецької влади (звичайно раз на місяць). На весні 1942 року ми обоє об'їхали всі округові комітети для закріплення зв'язків з тереном, пізнання його потреб і контакту з місцевою владою; я, так би мовити, представився нашій громаді. Поділ праці між нами обома не був уточнений. Фактично, це було двоєвладдя, але деякі ділянки були тільки в його руках: зв'язки з політичною поліцією і гестапо, переважно в економічних справах. Мені припадали важливі розмови з німецькою владою в Кракові і в Берліні, але також у Львові. Я втручався майже в усі ділянки УЦК, а деякі брав безпосередньо під свою опіку; добір співробітників, зокрема керівних, був у моїх руках, хоч усі ці питання ми обговорювали спільно. Щоб зменшити можливі розходження між нами, я був ініціатором т. зв. політичної ради, до якої, крім президії УЦК, входили з-поза УЦК М. Шлемкевич і Ю. Полянський. При всьому тому наша співпраця з Паньківським склалася гармонійно, попри

деяку різницю в поглядах, згадані вже наші різні темпераменти і намагання своїх і чужих порізнити нас. Натомість не складалася його співпраця з Василем Глібовицьким, який радо перебував у Львові як діловий керівник, але його компетенції перехрещувалися з компетенціями Костя Костьовича. До цього доходили, так би мовити, ідеологічні ресантименти: Глібовицький був католицьким націоналістом, Кость Костьович скорше лібералом. Але ще більше ускладнювала працю Глібовицького німецька політична поліція, і він мусів 1943 року переїхати до Кракова. Натомість ми різнилися з Паньківським у поглядах на територіальний поділ праці: він висунув проєкт поділити УЦК на три дистриктові комітети: галицький, люблінський та краківський, кожний з широкими компетенціями, при чому надбудову становив би центр у Кракові під моїм проводом. Я відстоював дотеперішню централізацію праці: і тому, щоб не розбивати наших сил, і тому, що мені не усміхалася роля керувати слабою централею. 1943 року після утворення дивізії «Галичина» проблема компетенції знову стала актуальною.

Влітку 1943 року закінчилися спокійні часи після рейду більшовицької партизанської групи С. Ковпака, неспіху німців на фронтах, діяльності Української Повстанської Армії й українського підпілля, взаємотерору поміж українцями, поляками й німцями. Далі прийшли німецькі репресії і поглиблення анархії, яких зазнала вся Галичина. Обидва ми закликали наших людей на своїх постах у комітеті не провокувати німців. Під впливом подій і наших прохань митрополит А. Шептицький видав 10 серпня своє «Слово до громадянства», в якому плямував акти анархії, а я в листопаді 1943 року виступив від УЦК з іншими українськими установами зі зверненням до громадянства. І Кость Костьович і я та інші діячі УЦК виступали прилюдно на оборону правопорядку у всіх більших містах Галичини.

Кінець станові анархії, з якого, як нам здавалося, не було виходу, принесла нова радянська окупація: у березні Поділля і Покуття, у липні решти західньоукраїнських земель. Але й за тих часів ми намагалися працювати нормально. Кость Паньківський був змушений ще більше, ніж давніше, клопотатися перед німецькою владою, щоб рятувати наших людей; виникали нові проблеми: опіка над утікачами з Наддніпрянщини, евакуація, оборона юнацтва протиповітряної служби. Провід УЦК був згідний, що тепер наша праця мусить бути звернена насамперед на вивершення найконечніших справ та їх ліквідацію.

Після окупації радянським військом майже всіх українських земель Паньківський очолив представництво УЦК, яке містилося в Любені на Долішньому Шлезьку, і він був задоволений, що я там рідко появлявся. Я ж їздив між Краковом, Любеном, Віднем, Берліном, а також Братиславою і Прагою та якимось об'єднував ці різні

клітини УЦК. Засідання проводу УЦК ми мали деколи в Любені, а останній раз у Кракові (грудень). У середині січня і Краків і Любен були вже в радянських руках, і ми обидва з Костем Костьовичем та іншими уцеківцями переїхали до Берліну; я переважно далі був у роз'їздах, а Кость Костьович очолював наше представництво у Ваймарі, де відбувалася з кінця лютого конференція представників всіх наших представництв у Німеччині.

На час нашого перебування в Німеччині припадає активність Костя Костьовича і моя і на політичному відтинку. Тоді дійшло до тіснішої співпраці між УЦК й Українським громадським комітетом, який об'єднував українців з центральних і східніх земель; обидва ми вели розмови з гетьманом П. Скоропадським, президентом УНР Андрієм Лівичем і полк. Андрієм Мельником. Склалося так, що ці розмови вели Кость Костьович і я окремо, але різниці в наших поглядах не було. Натомість розмови у справі Українського національного комітету (УНК) вів переважно я. Я також був першим заступником ген. Павла Шандрука, який очолив УНК, і на мене впало ведення розмов з представниками різних німецьких міністерств у справі компетенцій УНК. Ці розмови я не вважав серйозними, бо був уже кінець Німеччини, і я виїхав на початку квітня до Ваймару, де поінформував про мої розмови президента Андрія Лівича і Костя Костьовича та подався на південь до Авгсбургу. Тут я в присутності М. Мілянчика, В. Глібовицького і ще декого ліквідував УЦК. Признаюся, що зробив це дещо спонтанно перед приходом американців і не поінформував вчасно К. Паньківського, а це належало зробити. Цим самим перестала діяти централа, якою ми обидва керували, й закінчилася наша ділова співпраця.

Вже за часів американської влади Кость Костьович переїхав з Ваймару до Бад-Кіссінгену, а згодом до місцевости Оффенбах біля Франкфурту над Майном, врешті в Кастель над Райном. Це був час діяльності Костя Паньківського в політичному і громадському житті еміграції. Він виконував функції голови уряду Української Народної Республіки (1945-48). Натомість я в еміграційному житті участі не брав і повернувся до науки й її організації.

У кінці лютого 1946 року я відвідав Костя Костьовича і його дружину в таборі в Оффенбаху. Донос одного високопоставленого українця американській поліції спричинив наказ заарештувати мене, а коли мене в таборі не знайшли, заарештували Паньківського, але випустили за кілька днів. Я хотів зголоситися до поліції, але Кость Костьович переказав мені через дружину, щоб я не робив дурниць, а пізніше пояснив мені, що польська військова розвідка заявила йому (й американській поліції), що не має жадних претенсій до нього, але має до мене, і мене не випустили б.

Це було, мабуть, останнє наше побачення з Костем Костьови-

чем в Європі. 1949 року він переїхав до США і за якийсь час одержав відносно вигідну працю: разом з дружиною Марійкою вони вели господарство у старого подружжя американських мільйонерів.

Він жив в Арізоні, потім під Нью-Йорком. Мав чимало вільного часу і міг його використовувати на політично-громадську роботу, але насамперед — на написання спогадів.

Ми бачилися з Костем Костьовичем кілька разів у Нью-Йорку (1957 і, мабуть, 1962 року). Не пам'ятаю, коли ми бачилися востаннє, мабуть, 1970 року. А згодом і він і пані Марійка хворіли. На початку 1973 року відійшла пані Марійка, а за рік і Кость Костьович...

Постскрипtum. А ось ще жмут зауважень про спогади Костя Костьовича і мої. Обидва ми вивезли з собою наші записки, листування і пам'ять про недавнє минуле. Я вивіз також, хоч неповний, архів УЦК. Ми могли користуватися комплектом «Краківських вістей». І обидва ми вважали нашим обов'язком написати спогади, зокрема про УЦК. До написання спогадів я приступив 1946 року, але пізніше перервав роботу: не вистачило часу, бо витрачав його на організацію Наукового Товариства ім. Шевченка, а насамперед на працю про національні відносини Галичини і над «Енциклопедією Українознавства». Тим робом працю над спогадами я зупинив. Кость Костьович присвятив праці над своїми спогадами, мабуть, понад десять років. Використав багату літературу, свої записки, документи й літературу в бібліотеках. Він написав не лише історію УЦК, але й історію Галичини та української еміграції в Німеччині. Не встиг опрацювати четверту частину спогадів. Я цілком згідний з оцінкою Івана Кедрина (у передмові до другого видання «Роки німецької окупації»), що спогади Костя Паньківського належать до найкращих творів української мемуаристики.

Це три томи, разом 1920 сторінок друку: «Від держави до Комітету» (1957, друге видання 1970); «Роки німецької окупації» (1965, друге видання 1983); «Від комітету до державного центру» (1968).

Мої спогади — перший том «Українці в Генеральній Губернії» (другий чекає свого закінчення) та «Мені 70» — вийшли пізніше.

КОНЦЕПЦІЇ ЗЛИТТЯ НАЦІЙ І «ЄДИНОГО РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ»

Мирослав Прокоп

У березні 1917 року впала царська імперія, а з нею ідеологічні основи на яких вона трималася. Імперія впала під ударами визвольних революційних соціальних і національних рухів поневоленних нею народів, перед якими тепер відкрилися перспективи національно-державної незалежності, політичної свободи і соціального поступу. Ці можливості задушив жовтневий більшовицький переворот. Але водночас більшовики принесли нову ідеологію, що мала зцементувати розтрощену революцією імперіяльну будівлю.

Одним з вирішальних чинників у перемозі більшовиків була демагогія Леніна в національному та, звичайно, і соціальному, зокрема аграрному питаннях. Правда, що Ленін перед революцією не крився у своїх писаннях з тим, що він великодержавник, шовініст, що він проти національного роздрібнення, що він за злиття націй. Але рівночасно свої пляни зберегти імперію він убирав у привабливі гасла самовизначення народів, свободи пролетаріату, безкласового суспільства. А люди вірили у те, у що їм хотілося вірити, а проти тих, хто чинив опір, Ленін, здобувши владу, посилав карні загопи Червоної армії. Таким чином тоді вже були покладені основи нової ідеології імперіяльного типу, нового тоталітарного ладу, уніформованого суспільства, національного поневолення народів, словом, того, що тепер називається «єдиний радянський народ» і політика злиття націй.

Історично концепція злиття націй є старшої дати. Вона виводить свій родовід від клясиків марксизму. У проголошеному 1848 року «Маніфесті комуністичної партії» Маркса й Енгельса читаємо:

«Національна відосібненість і протилежності народів все більше й більше зникають з розвитком буржуазії... Панування пролетаріату ще більше прискорить їх зникнення».

Деякі дослідники, які закидають Ленінові, що він не як слід розумів Маркса, кажуть, що згадана цитата не передбачає злиття націй і що загалом радянські переклади фальшують мову оригіналу «Маніфеста», в якому говориться тільки про «nationale Absonderungen und Gegensätze». Свого часу Всеволод Голубничий писав, що Марксові й Енгельсові тут йшлося про «відчуження», «ізоляцію»,

«взаємну ворожнечу між націями», а не про зникнення самих націй.¹

Але справа в тому, що хоча ані Маркс, ані Енгельс не розпрацювали якоїсь стрункої теорії національного питання (за це згодом взяли Ленін і Сталін), — обидва патріархи комунізму не раз висловлювалися при нагоді різних міжнародних подій, як вони розуміють нації та їхнє майбутнє. З приводу «Фестивалю народів» у Лондоні 1845 року Енгельс писав, що «пролетарі у своїй масі по суті позбавлені національних забобонів... тільки пролетарі можуть знищити національність».² Ще виразніше про ліквідацію націй говорив Енгельс у «Начерку комуністичної Profession de foi» в червні 1847 року. Це кредо, на відміну від іншого, яке він написав у жовтні того ж року під назвою «Принципи комунізму», знайдено зовсім недавно, аж у 1968 році в державній бібліотеці в Гамбурзі. У цьому кредо Енгельс, на питання, чи будуть існувати нації при комунізмі, відповів:

«Національності народів, які об'єднуються на принципах спільноти [комуністичної], будуть змушені змішатися між собою. Таким чином вони самі розчиняться і поступово зникнуть, як мусять щезнути станові та класові різниці...»

А 18 серпня 1869 року Маркс писав Енгельсові з приводу закінчення страйку робітників у Познані, що «ця боротьба проти капіталу навіть у скромній формі страйку... покінчить з національними пересудами».

Правда, інколи Енгельс висловлював також інші погляди. У праці «Роля насильства в історії» він писав: «Щоб забезпечити міжнародний мир, треба насамперед усунути всі, будь-які найменші національні непорозуміння, кожний народ повинен бути незалежним і господарем у своїй власній хаті».

Але послідовности в цьому питанні ні в Маркса, ні в Енгельса не було. Не всім народам вони бажали незалежності. У статті «Демократичний панславізм» Маркс писав, що «крім поляків, росіян і в якійсь мірі турецьких слов'ян, жаден слов'янський народ не має майбутнього з тієї простої причини, що у всіх тих слов'ян немає кінцевих історичних, географічних, політичних і промислових передумов для їх самостійности». До таких народів Маркс зараховує чехів, словаків, українців («рутенів»). Він іронічно висловлюється про видатного чеського історика і будителя чеського народу Франтішека Палацького, кажучи, що «головний вождь чеської народности Палацький — це божевільний німець,

---

1. Всеволод Голубничий. Дещо про нації та їх «злиття». «Сучасність». 1970, ч. 1.

2. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения. 1845-1848. Госиздат, Москва-Ленинград, 1929, том 5, стор. 30.

який навіть сам не вміє правильно говорити по-чеськи без закордонного акценту».³

Зате інакше обидва ідеологи комунізму дивилися на німців і мадярів. Їм, передусім німцям, вони взагалі не пропонували зливатися з іншими народами. Вони приписують їм навіть певну цивілізаційну місію у відношенні до інших народів. Порівнюючи німців і мадярів, з одного боку, і слов'янські народи — з другого, Маркс писав:

«Німці і мадяри об'єднали всі ті маленькі, кволі і безсилі нації в одну велику державу і таким чином уможливили їм взяти участь в історичному розвитку, якого вони не досягли б, якби залишилися самі. Ясно, що при тому не обійшлося без того, щоб не розтоптати декілька ніжних національних квіток. Але без насильства і залізної рішучості нічого не діється в історії».⁴

Цікаво, що коли Маркс виправдував німецький великодержавний шовінізм, він не давав такої ліцензії іншим розвиненим народам. Коли французька соціалістична група «Молода Франція» почала проповідувати, що «нація і національність — це перестарілі забобони», Маркс закинув діячеві французького соціалістичного руху Полеві Ляфарґові, що французи «хочуть проковтнути інші народи».

Цинічна логіка Маркса й Енгельса в національному питанні не могла не припасти до вподоби Ленінові. Різниця тільки та, що Маркс і Енгельс творили лише теоретичні схеми, а Ленін і його спадкоємці реалізували їх у житті коштом поневолених ними народів. Очевидно, Ленін як політичний діяч, що готувався до опанування влади в імперії, не міг, зустрівшись з силами національної стихії неросійських народів, відверто пропонувати їм злиття націй. Він бо хотів використати їх у боротьбі за владу. Тому у написаних ним у 1913 і 1914 роках двох працях — «Критичні замітки з національного питання» і «Право націй на самовизначення», знаходимо такі запевнення: «Національна програма робітничої демократії: ніяких безумовно привілеїв ні одній нації, ні одній мові; розв'язання питання про політичне самовизначення націй, тобто державне відокремлення їх цілком вільним демократичним шляхом», або: «Під самовизначенням націй ми розуміємо їх державне відділення від чужонаціональних колективів, утворення самостійної національної держави».

Очевидно, Ленін мав своєрідне розуміння таких понять, як самовизначення, державна самостійність, демократія. Це була незнана до того часу новомова орвелівського типу, задовго перед

3. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения. 1930, т. 6, ч. 1, стор. 60.

4. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, 1930, т. 7, ч. 2, стор. 212.

Орвелом. Завдяки тому Ленін міг у цих самих працях писати про «всесвітню історичну тенденцію» «до ломки національних перегородок», або про те, що «централізована велика держава є великий крок вперед від середньовічної роздрібненості» і «майбутньої соціалістичної єдності всього світу», врешті, що пролетаріят «підтримує все, що допомагає стиранню національних відмінностей, падінню національних перегородок, все, що робить зв'язки між національностями тіснішими і тіснішими, все, що веде до злиття націй».

Але прийшла революція, Україна та інші неросійські народи утворили свої власні держави, московські більшовики мусіли шукати компромісу і формально погодитися на існування теоретично суверенних союзних республік Радянського Союзу, тимчасово зрікаючися ленінського ідеалу централізованої держави, замінити його концепцією федерації. За таких умов треба було також відкласти до архіву теорію злиття націй. Про неї не говорять у постановах партійних з'їздів 1920-их і навіть 1930-их років, дарма що в тридцятих роках сталися такі події, як масове знищення провідних кадрів неросійських народів, обвинувачених у так званому буржуазному націоналізмі, і вже тоді дійшло до проголошення російського народу старшим братом, першим між рівними, почалося прославлення російських імперських традицій.

Зрозуміло, що незручно було висувати концепцію злиття націй також під час другої світової війни, бо якраз у боротьбі з німецьким нацизмом найсильніше виявилася динаміка національної ідеї, визвольна боротьба поневолених Гітлером народів і народів Радянського Союзу. А швидко після війни почався процес дезінтеграції колоніальних імперій Заходу, народилися визвольні рухи колоніальних народів, і московські більшовики побачили в цьому для себе велику шансу. На XIX з'їзді КПРС у жовтні 1952 року Сталін звернувся з закликом до присутніх делегатів західних компартій піднести прапор національної боротьби та очолити визвольні рухи колоніальних народів, що — як тепер, по 30-ти роках видно, — дало змогу Москві поширити свої впливи і побудувати військові бази на африканському та американському континентах.

Але, задумавши стати носіями національної ідеї поза межами Радянського Союзу, московські вожді вирішили в самому Радянському Союзі запровадити максимальну консолідацію імперії, яка під час війни виявила багато щілин, головним чином на територіях неросійських народів. Ідеологічне обґрунтування і виправдання для такої політики уніфікації імперії мала дати витягнена з архіву теорія злиття націй і концепція «єдиного радянського народу».

Спочатку теорія злиття націй появляється за перших післявоєнних років в евфемістичній видозміні т. зв. зближення націй

Радянського Союзу. Мовляв, на шляху до побудови соціалізму в СРСР триває рівночасний процес розквіту і зближення націй, і обидві тенденції розвитку перебувають у діалектичній єдності, тобто народи Радянського Союзу, їх державний суверенітет, їх економіки, культури, мови буйно розвиваються, могутніють, а разом зближаються, творять спільні інституції у всіх галузях життя, перетворюються на спільну соціально-політичну, економічну, а далі й духовну, а то й мовну єдність. Звичайно, все це стається в умовах абсолютної свободи, без будь-якого примусу. Така ідилія. Правда, з часом радянські ідеологи і партійні керівники почали наголошувати, що цей процес єднання народів не може відбуватися стихійно, самопливом, ним мусить керувати партія. А в процесі зближення народів починається також їх злиття, а далі — вони мають загалом щезнути.

Крапку над і ставить «Большая советская энциклопедия». У статті «Нация» (т. 17, що появився 1974 року) читаємо:

«У зрілому соціалістичному суспільстві інтенсивно відбувається процес розквіту і зближення. Справжній розквіт відбувається не шляхом національного відокремлення, а на базі інтернаціоналізації економіки, політики, спільної ідеології, а також творення інтернаціональних рис у культурі, в духовному обличчі соціалістичних націй... У процесі побудови комунізму прискіпується процес зближення націй, і він веде до стирання різниць між ними, що пов'язані з перестарілими формами життя, а також до злиття окремих малочисельних етнічних спільнот... Повне злиття націй прийде в результаті їх дальшого розквіту і ще тіснішого зближення у всіх галузях життя... Спираючися на марксо-ленінську теорію, що повна перемога комунізму у всьому світі створить передумови для злиття націй і всі люди будуть належати до всесвітнього безкласового і безнаціонального людства».

Утопія чи хвора візія всесвітньої московської імперії та універсальної тоталітарної касарні?

Варто пригадати, що «Большая советская энциклопедия» не є продуктом групи фанатиків-пропагандистів. Її редагують освічені люди, члени Академії наук СРСР, сотні видатних учених.

Теорія зближення і злиття націй проповідується в Радянському Союзі разом з концепцією т. зв. радянського народу. За своїм походженням термін радянський народ є поняттям молодшим від концепції злиття націй. У політичній літературі СРСР він з'являється офіційно вперше на ХУІІІ з'їзді партії в березні 1939 року. Ця дата в біографії радянського народу не є найславніша. Відомо, що 30-ті роки були роками масових чисток, погромів і фізичного знищення мільйонів людей. Як було й зі злиттям націй, про радянський народ, як про якусь спільноту, а вже поготів національну спільноту не писали в офіційних документах упродовж війни і за перших років

після неї. Статті «Советский народ» немає в першому виданні «Большой советской энциклопедии», в її 51 томі від 1945 року, немає й у другому виданні, у 39 томі (1956). Офіційно проголосив цю догму Хрущов на XXIII з'їзді КПРС у жовтні 1961 року:

«В СРСР склалася нова історична спільність людей різних національностей, які мають спільні характерні риси — радянський народ. Вони мають спільну соціалістичну Батьківщину — СРСР, спільну економічну базу — соціалістичне господарство, спільну соціально-класову структуру, спільний світогляд, спільну мету — побудову комунізму, багато спільних рис в духовному обличчі, в психології».

Проте Хрущов був обережний в питанні злиття націй. У цій же промові він сказав, що «після того, як комунізм в основному буде побудований, передчасно буде декларувати злиття націй».

Така партійна лінія лишалася дійсною також упродовж наступного десятиріччя за володіння Брежнєва. Говорили про радянський народ, як соціально-політичну спільноту і постійне зближення народів. Разом з тим, упродовж 1960-их і 70-их років аж по сьогодні велася й ведеться широка дискусія про національне питання головним чином на сторінках наукових журналів («Вопросы истории», «Вопросы философии», «Вопросы языкознания», «Советская этнография», «Государство и право», «Філософська думка» та інші). Цим питанням присвячують спеціальні наукові конференції, які від років відбуваються у столицях неросійських республік, видаються матеріали тих конференцій. При тому висловлюються досить крайні і часто протилежні думки про нації та їхнє майбутнє в СРСР. Хоча розмови ведуться про національне питання в СРСР взагалі, кожному ясно, що говорять головним чином про неросійські народи, про їхнє зближення та злиття. Властиво, російська проблема як окреме національне питання на цих конференціях та дискусіях не існує. Правда, проблема Росії, російської мови, культури, традиції є там наявна, але в іншому вимірі. Про злиття росіян з іншими народами ніхто не думає.

Немає сумніву, що дискусії про дразливе питання міжнаціональних стосунків в СРСР дають змогу керівникам Кремлю орієнтуватися, в яких розмірах можна посилювати їхню традиційну політику асиміляції, русифікації, словом, уніфікації неросійських народів, а коли цей тиск пом'якшувати і сповільнювати. Бо у згаданих дискусіях розглядаються такі життєві питання подальшої долі, з одного боку, неросійських народів, а з другого — імперії, як те, чи радянський народ це тільки соціально-політична спільнота, чи також спільнота культурно-етнічна, а в дальшому і мовна, чи це вже радянська нація; або: чи злиття націй в СРСР, що для неросіян означає повну асиміляцію, відбувається вже тепер, чи це проблема далекого майбутнього; або: чи СРСР це ще федерація, хай тільки на

папері, чи вже унітарна держава; або: чи російська мова — це тільки мова міжнаціонального спілкування, чи, може, також друга рідна, а то й єдина рідна мова також для неросіян, тобто, чи офіційно проголошуваний тепер білінгвізм — це напрямна політики, чи тільки ширма для повної асиміляції.

Серед радянських дослідників національного питання можна зауважити дві групи людей. З одного боку, такі, як М. Куліченко, М. Джунусов, К. Ханазаров, Н. Джандильдін, В. Мчаваріяні, А. Мордвінов, Є. Тадевосян, А. Зиманас. В основному погляди цих теоретиків, звичайно, з різними відтінками, такі: а) Радянський народ — це тільки соціально-політична, а не національна спільнота, хоча вона набуває теж деяких етнічних рис; б) зближення народів СРСР повинно відбуватися паралельно з дійсним розквітом чи розвитком окремих національних письменностей народів, їх історичних традицій, культури, мови, фолкльору, звичаїв, бо проблема злиття націй — це питання далекого майбутнього; в) роль російської мови передусім у тому, що вона є засобом порозуміння між народами СРСР; г) СРСР — це не унітарна держава, а федерація.

Друга група дослідників: П. Семенов, П. Рогачов, М. Свердлін, Ф. Філін, С. Зіманов, І. Андреев, І. Кісліцин, В. Переведенцев, П. Федосеев — твердить, що радянський народ, це не тільки соціально-політична спільнота, але й спільнота, об'єднана етнічними рисами, і таким чином він або вже є радянською нацією, або є на дорозі до того, щоб нею стати, на що показує, наприклад, те, що всі народи СРСР говорять російською мовою, а число тих, які визнають її рідною, постійно зростає.⁵ Вони кажуть також, що «зближення націй і народностей є власне процесом такого переходового порядку, який включає і не може не включати в собі окремих елементів злиття, а вони виступають вже сьогодні»⁶; що «національна державність і федерація вже в цілому виконали свою історичну місію»; що відбувається «процес відмирання національних радянських республік»; їх «денаціоналізація, що державно-правне злиття націй станеться вже в ближчому майбутньому, ще в процесі зближення націй».⁷

5. М. И. Куличенко, Национальные отношения в СССР и тенденция их развития. Изд. «Мысль», Москва, 1972, стор. 419.

6. П. М. Рогачов, М. А. Свердлин, Нации, народ, человечество. Изд. полит. литературы, Москва, 1967, стор. 185.

7. П. Г. Семенов, Программа КПСС о развитии национально-государственных отношений, журн. «Советское государство и право», 1961, ч. 12, стор. 23. Його ж стаття Нации и национальная государственность в СССР, журнал «Вопросы истории», 1966, ч. 7, стор. 80;

С. З. Зиманов, Некоторые вопросы теории советской национальной государственности, «Материалы для обсуждения на Всесоюзной научной сессии», Алма-Ата, 1962, стор. 20. Цитовано за М. И. Куличенко, Национальные отношения... стор 520.

Зайве пояснювати, по чієму боці у згаданих дискусіях дослідників національного питання стоять керівники імперії. Про це свідчить офіційний документ, що появився під кінець правління Брежнєва. У 12 випуску офіціозу КПРС «Коммунист» за 1982 рік надрукована передова під вимовною назвою: «Мы — советский народ», в якій говориться, що «перед радянським народом розкривається в найближчому майбутньому нова перспектива, зокрема у такому природному для нього питанні, як майбутнє злиття націй» (стор. 11). Досі в офіційних документах говорилося, що злиття націй — це проблема далекого, а не найближчого майбутнього. Подібно говорив Андропов під час відзначення 60-их роковин утворення СРСР у грудні минулого року:

«Реальні якісні зміни, які відбулися за 60 років у національних відносинах, свідчать про те, що національне питання у тому вигляді, в якому воно було залишено нам експлуататорським ладом, успішно розв'язано остаточно і безповоротно... Підбиваючи підсумки зробленому, ми природно головну увагу приділяємо тому, що ще треба зробити. Це, — говорячи словами Леніна, — не тільки зближення націй, але й їх злиття». А ще 1977 року поняття «радянський народ» внесено до схваленої тоді нової конституції. У преамбулі до неї говориться про радянський народ, що це «суспільство зрілих соціалістичних взаємин, в якому, на підставі зближення всіх націй і народностей, виникла нова історична спільність людей — радянський народ».

Таким чином коло замикається. Принаймні декларативно, юридично, в теоретичній площині. Але не тільки в ній.

За останніх двадцять років Москва застосувала цілий ряд заходів у напрямі тотальної уніфікації імперії в державно-устроєвому, економічному, культурно-етнічному, мовному відношеннях, також і в галузі організації науки. Зліквідувавши скромні надбання урядів союзних республік другої половини 50-их років, себто так зване поширення їхніх прав, Москва запровадила широку акцію централізації. У 1965 році схвалено економічну реформу, або повернення до галузевого, замість територіяльного, принципу керівництва економікою. Рівночасно низку республіканських міністерств перетворено на союзно-республіканські (наприклад, міністерства освіти та громадського порядку); енергійно розпочато здійснення ганебної шкільної реформи 1958-59 років, відповідно якій батьки можуть вибирати, до якої школи, рідної чи російської, вони хочуть посилати своїх дітей, що широко відчинило двері русифікації неросійського шкільництва. Тоді ж централізовано керівництво науковими установами: неросійські академії наук перетворено на відділи Академії наук у Москві, а від 1966 року міністерству освіти СРСР у Москві підпорядковано всі важливіші вищі учбові заклади. Зрозуміло, що цей процес уніфікації веде до посилення русифікації неросійських народів.

Два приклади. 1959 року Академія наук УРСР видавала 15 журналів українською і 3 російською мовою; 1969 року — 14 українською і 11 російською, а в 1980 — 8 українською і 32 російською та два двомовні. У шкільному році 1932-33 було в УРСР 18905 шкіл з українською мовою навчання і 1101 школа з російською, у році 1940-41 було в УРСР (без західних областей) 18 634 школи з українською і 2 363 з російською мовою навчання, а вже у 1967-68 році в школах з українською мовою навчання вчилася тільки 61,4% учнів, а в російських школах — 37,8%.

Треба згадати, що цей наступ на неросійські народи ведеться під гаслами зближення і майбутнього злиття народів СРСР та так званої інтернаціоналізації всіх царин життя «єдиного радянського народу». Гасло «інтернаціоналізації» вживається тепер щораз частіше, і воно, побіч концепції злиття націй і радянського народу творить третій елемент у цій трійді, що служить ширмою для панування Москви над неросійськими народами. Водночас в офіційних колах виникають теорії, що сам радянський народ — це продукт не тільки більшовицького періоду, але що його генеза сягає в глибоку давнину.

Найінтенсивніше відбувається процес уніфікації імперії в галузі мови. Під гаслом: «російська мова — мова дружби і співпраці народів СРСР» організовуються наукові конференції, читаються публічні лекції, видаються тисячі книжок. Мета цих зусиль ясна: прославити російську мову і під ширмою двомовності накинати її неросійським народам, усуваючи водночас їхні мови з громадського вжитку, від шкіл до садочків включно, з наукових праць і дослідів. Особливо важливою з цього погляду була наукова конференція в Ташкенті 1979 року (раніше була така ж конференція 1975 року, а остання — минулого року). На конференції опрацьовано широку схему інвазії російської мови в життя неросіян, а саму російську мову поставлено в позицію якоїсь супермови вибраної нації. Те, що в цьому походить проти культур неросійських народів, у таких заходах, як згадані конференції, беруть участь члени Академії наук СРСР з її віцепрезидентом Федосєєвим на чолі, свідчить, до яких потворних форм може дійти шовінізм і расизм навіть керівних людей російської науки.

Є чимало даних, що люди того типу користуються опікою деяких членів Політбюра ЦК КПРС. Насамперед самі вожді КПРС безнастанно твердять, що російська мова — це єдиний шлях для приєднання неросійських народів до скарбниці світової культури, бо тільки на цю мову перекладені великі духовні надбання людства; російська мова сьогодні — інтернаціональна, бо нею «говорять, чи її вивчають мільйони людей світу», а росіяни — це передова нація, яка має особливі заслуги перед іншими народами СРСР. На ХХІУ з'їзді КПРС у березні-квітні 1971 року Брежнев говорив:

«В утворенні і зміцненні цього могутнього союзу рівноправних народів, що стали на шлях соціалізму, відіграли свою роль всі нації і народності нашої країни, а насамперед великий російський народ. Його революційна енергія, самовідданість, працьовитість, глибокий інтернаціоналізм по праву здобули йому щире повагу всіх народів нашої соціалістичної батьківщини».

У подібному тоні промовляли делегати Киргизії й Узбекистану. Перший секретар ЦК КП Киргизії Т. Усубалієв:

«Ми з особливою вдячністю відзначаємо ролі великого російського народу, його героїчної робітничої класи — справжнього носія соціалістичного інтернаціоналізму і братерства народів. Глибокий інтернаціоналізм, великий талант, світлий розум, щедre серце, безкорислива і постійна готовність до самопожертви і великодушність — усі ці чудові прикмети російського народу завоювали йому повагу всіх радянських народів, у тому числі також киргизького народу».

І перший секретар ЦК КП Узбекистану Ш. Рашідов:

«Російський народ — старший брат і вірний друг всіх радянських народів. Він заслужено придбав їх гарячу любов і найглибшу повагу. Народи нашої країни назавжди злилися у священному союзі з російським народом. І немає сили, яка могла б захитати цей союз. Він вічний і непорушний... Російська мова... стала другою рідною мовою всіх народів СРСР. Російська мова — це могутній прискорювач зближення націй».

Офіційне славлення росіян, рис їх характеру, їх мови, свідчить про їх упривілейоване становище в СРСР і супроводиться зростанням їхньої сили в неросійських республіках. За даними останнього перепису населення (1979), росіяни складають 21,1% населення УРСР, і відповідно в Білорусії — 11,9%, в Узбекистані — 10,8%, у Казахстані — 40,8%, у Грузії — 7,4%, в Азербайджані — 7,9%, у Литві — 8,9%, у Молдавії — 12,8%, у Латвії — 32,8%, у Киргизії — 25,9%, у Таджикистані — 10,4%, у Вірменії — 2,3%, у Туркменії — 12,6%, в Естонії — 27,9% («Население СССР», Москва, 1980, стор. 27-30). При тому ж ці числа не віддзеркалюють повністю позиції росіян у неросійських республіках. Треба мати на увазі, що вони в переважній більшості поселені в містах тих республік, більшість з них знаходиться на ключевих партійних і державних посадах, а їхні маси користуються усіма правами не національної меншости (чого позбавлені неросіяни в Російській Федерації), а панівної нації. Таким чином у 1970 році 13 мільйонів неросіян назвали російську мову рідною, а у 1979 — вже 16,3 мільйона.

Цікаво ще згадати, що такий великодержавний-шовіністичний і русифікаторський напрям політики вождів КПРС знаходить підтримку в найбільш обскурантських расистських колах російського суспільства, зокрема в колах так званих русистів. Серед них є

також деякі російські дисиденти. Ті люди захоплюються історичною спадщиною Росії, її культурою, вважаючи, що її зіпсував більшовицький режим. Це, очевидно, є їх добрим правом і в цьому не було б нічого поганого. Але справа в тому, що вони проповідують наскрізь імперіалістичні, расистські теорії, ксенофобію та повне заперечення прав неросійських народів. До кола тих людей треба зарахувати колишнього редактора журналу «Вече» Осіпова, письменників Ю. Іванова, В. Колеснікова, Шевцова, Євсєєва та інших. Є дані припускати, що і ці люди також користуються опікою членів Політбюро ЦК КПРС.

Висновки

1. Концепції радянського народу і злиття націй — це штучні ідеологічні конструкції, накинені керівниками ЦК КПРС неросійським народам Радянського Союзу, як інструмент у поборюванні їхніх прагнень до державної незалежності, до політичної і соціальної свободи. Висунення концепції злиття націй і радянського народу як засобу для розв'язання національного питання в СРСР, є визнанням банкрутства національної політики КПРС, її неспроможності побудувати взаємини між народами колишньої царської імперії на принципах самовизначення і рівності. Обидві концепції — це з етнічного погляду більшовицька версія єдиного «русского» народу династії Романових, а з державно-устроєвого — це намагання під маскою комунізму зберегти й поширити єдину неділиму російську імперію.

2. Політику злиття націй і концепцію радянського народу здійснюють керівники ЦК КПРС та підлегла їм партійна і державна бюрократія, яка життєво зацікавлена у збереженні цієї державно-політичної та суспільної структури. Імперією керують передусім люди російського роду, але також зрусифіковані неросіяни і кар'єристи. Зміст їхньої політики наскрізь імперський, що ґрунтується на традиціях російського царату. Ця політика має подвійне коріння: а) тоталітарна філософія режиму комуністичної диктатури, догматизм, заперечення свободи одиниці і спільноти, ворожість до всякого плюралізму, проголошення пріоритету держави над її підданими; б) ментальність російської провідної верстви, про яку російський філософ Ніколай Бердяєв писав: «Росіяни схильні все приймати тоталітарно, їм чужий скептичний критицизм західних людей... Якщо російський інтелігент став дарвіністом, то дарвінізм був для нього не біологічною теорією, про яку можна сперечатися, а догмою».⁸

8. Николай Бердяев, Истоки и смысл русского коммунизма. Париж, 1955, стор. 19.

3. Ідеологічні конструкції радянського народу і злиття націй мають багато слабостей. Вони ненаукові і нездійсненні, дарма що вони завдають глибоких ран неросійським народам, зокрема українцям. Ленін, очевидно, помилявся, коли 1913 року писав, що «злиття націй» «росте з кожною верстою залізниці», бо за останні десятиріччя народи не зливаються, а відроджуються, і співпраця між ними будується на принципах добровільності та свободи. Ці ідеї чужі всім тоталітарним режимам, тому опір проти таких штучних антинародних конструкцій буде рости, а не маліти, як цього сподіваються в Москві. Свідченням цього є 60-і і 70-і роки на Україні, у Прибалтиці, серед тюркських народів СРСР, безперечне релігійне відродження, поєднання національних і релігійних елементів серед ісламських народів СРСР, біологічна динаміка цих народів, яка спихає росіян на позицію меншости в імперії. Демографічні втрати українців та деяких інших неросійських народів, що їх показують переписи населення СРСР, є безперечно серйозні. Але коли мати на увазі величезну русифікаційну машину і політику перемішування населення, то такі факти, як те, що в самій СРСР 83% українців визнають рідною мовою українську, а в самій УРСР - 89%, а серед народів Середньої Азії такий відсоток сягає до 99, — то досягнення Москви у цьому пляні не дуже й великі, зокрема, коли мати на увазі озлоблення і зріст національних ресантиментів, які її політика провокує. Це відоме також кремлівським вождям. «Ми стали б на небезпечний шлях, коли б почали штучно форсувати... процес зближення націй», — перестерігав Брежнев під час дискусії над новим проектом конституції СРСР.⁹ А цитований уже у цій статті Михайло Куліченко, керівник сектора теорії нації і національних відносин Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, у новій праці дораджує обережність у дискусіях про національне питання в СРСР, мовляв, ще тепер «є немало людей, яких дратує саме поняття „злиття націй“, викликає негативні явища у їх свідомості та поведінці».¹⁰

Подібні перестороги пролунали ще на ІУ з'їзді Спілки письменників СРСР у Москві в травні 1967 року. Олесь Гончар там сказав, що «ті, що говорять про згасання національних культур, можуть виявитися поганими пророками». Подібно говорив український літературний критик Степан Крижанівський: «Жаль, що деякі надто запаладливі теоретики не враховують реального становища справ, не дорожать нашими багатствами і поспішають з закликами про злиття націй і літератур». До цих виступів двох діячів

9. «Комуніст України», 1977, число 11, стор. 10.

10. М. И. Куличенко, Расцвет и сближение наций в СССР, «Мысль», Москва, 1981, стор. 429.

української культури приєднався редактор московської «Литературной газеты» Олександр Чаковський, висловлюючися проти тих літературів, які поспішають «у справах відмирання національних мов» («Литературная газета», з 31 травня і 14 червня 1967). Правда, після того мали місце погроми рухів опору в 1972 і в наступних роках, коли великих ударів завдали московські шовіністи зокрема українській культурі та її носіям, але знищити всі форми самооборони народу чи зламати його дух вони так і не змогли.

Недавно Надія Світлична накреслила на сторінках «Сучасності» силуети кількох діячів українського руху опору: Миколи Плахотнюка, Євгена Процюка, Василя Лісового, Миколи Руденка, Євгена Сверстюка, дружини Юрія Бадзя Світлани Кириченко та інших, і назвала їх «живучим племенем Дон Кіхотів». А історія вчить, що визволення поневолених народів завжди починали сміливці-рйники. Вони кидали іскру, яку підхоплював народний вулкан. Сьогодні, після досвіду поляків, мадярів, чехів і словаків за останні три десятиріччя (а вони є природними кандидатами в радянський народ), ясно, що збудити вулкан можуть тільки спільно всі народи імперії, при моральній допомозі народів Заходу, — бо й ці останні є під безпосередньою загрозою советчини. А сьогодні суть справи в тому, щоб до того часу перетривати, щоб протистояти ворогові, щоб зберегти духовні первні, які творять націю. Це вимога, яку повинні усвідомити українці на батьківщині й у діаспорі.

З БЛЬОКНОТА ЖУРНАЛІСТА

Богдан Осадчук

Над нами небо, внизу земля. Літак летить в далечінь. Не в синю, як сказав поет, а в брудносіру, замрячену. У літаку ясне світло, а довкола, як говорять одеські моряки, — полундра. Відповідна настроєві: я лечу на жидівсько-українську конференцію в Канаді. Яку конференцію? — запитує мене моє скептичне друге я. Що ж, питаю: *жидівський* — неправильно, лише *єврейський*? У літаку мої двоє я питання не розв'язали. На американській землі купив нове число нашого єдиного гумористичного журналу «Лис Микита». А в ньому приблизно таке: коли українці шукають порозуміння з жидами євреї проти, а як домовляться з євреями — проти жиди. Ну, то як має бути, панове мовознавці, і ви, панове жиди чи євреї, бо кореспондент не годен відповісти. Уже згодом, під час конференції, — та сама саламаха. Ця подвійність поточно вживаної номенклатури — просто нестерпна, ба більше — компромітуюча. Давайте вирішимо нарешті; чи відкладемо до наступної конференції?

Літак з Берліну до Нью-Йорку — щось на подобу американського авіаційного колгоспу, з тією різницею, що тут панує порядок. Поруч мене сидить німецька Дездемона, руда й біленька. Строчить грубим берлінським діалектом. Її Отелло — чорний сержант американської армії з нью-йоркського Гарлему. Між ними маля — ні чорне, ні біле. Трохи сіро-біле. Реве голосніше від турбін велета-літака. Дездемона й Отелло гримають усуміш по-німецьки й по англо-американськи на розрваного нащадка.

Подорож до Нью-Йорку літаком не триває так довго, щоб занудитися, але й не така коротка, щоб марнувати кореспондентові час. Треба лише перебороти лінивство й неспокій перед невідомим. Поринаю з головою в американський багатовимірний світ.

Головне почуття порівняно з останньою повітряною дорогою до Сполучених Штатів — радість нової зустрічі з Америкою. П'ять років тому на обличчях і в настроях подорожніх панували сум і задума. Ще не проминув неспокій після трагедії В'єтнаму, ще не проковтнули скандалу президента Ніксона («Вотергейт»). Тодішня зустріч з Америкою підтвердила враження, здобуте в літаку. Американці в масі своїй були дезорієнтовані. Фатальний курс долара добивав їхнє самопочуття. Теперішня подорож по Америці переконала в радикальній зміні настроїв: американці відзискали віру в свої сили.

Нью-йоркський аеропорт Кеннеді — колосальна махиня. День і ніч пливають потоки пасажирів. Літаки стоять у черзі і шохвилини зносяться в повітря. До Вашингтону, Бостону й Баффало літаки курсують щопівгодини, і входиш до них, як до трамваю, навіть квитки купуються вже в літаку. Платять майже виключно кредитовими картками. У пишному вашінгтонському ресторані «Багатель» я бачив джентлмена, який розклав на столі яких півсотні кредитових карток. Той, хто платить готівкою, накликає на себе підозріння. Таке сталося мені в Брукліні. Купуючи квіти для господині дому, в якому я зупинився, витягнув з кишені стодолярову банкноту, бо не мав дрібних. Власниця крамниці взяла банкноту й почала її терти якимось каменем, виправдуючися: «Знаєте, ми не звичні до готівки. Саме стодолярівки фальшують найчастіше».

Що змінилося в Америці від моєї останньої пордорожі п'ять років тому? Передусім самопочуття більшості населення. Пішло в безвість самобичування, колишній масохізм після катастрофи у В'єтнамі й вотергейтського скандалу. Сьогодні — це вже тема для істориків, але й вони не поспішають з новими дослідженнями, бо надії на покупців книжок цього ґатунку вельми змаліли. Тепер цікавіше стежити за книжками типу «Ціна влади», що розправляється зі спогадами Ніксонового літуна-дипломата — Генрі Кісінджера. Пригасли революційні рухи в університетах, зникли колишні «діти квітів». Студентська молодь повернулася до навчання і працює солідно, хоч стала, як кажуть професори Гарварду, Колумбії й інших університетів, страшенно нудною. У моді став консерватизм. Також і серед молоді. Помітний відхід від своєрідної форми американського екзистенціалізму. На користь чого? Я сказав би — реалізму або веризму. Кінчається доба окультизму, ворожбитів, могутнього ще недавно розвитку різних сект. Циганка з Брукліну, що, ворожачи з руки й карт, роками мала блискучий ґешефт, не має клієнтів, крім трохи негрів, і з тугою говорить: «Тут уже нічого робити з моїм фахом. Кажуть, що мої товаришки в СРСР мають добру кон'юнктуру».

Злочинність у великих містах, як завжди, велика. Особливо в Нью-Йорку, хоч його я люблю за різноманітність культур, рас і явищ. Мій земляк з Коломиї, бурґомістр Коч (чи Кох) багато змінив на краще. Карколомна кар'єра для галицького єврея з Гуцульщини. Поліцаї зі спеціальних груп оповідають, що в боротьбі з хуліганством (офіційно — вандалізмом) справи стоять краще, хоч до розв'язки ще далеко. Вистачить подивитися на крамниці з комбінованими замками на дверях, сигнальними влаштуваннями тощо.

Етнічні групи в Америці, також т. зв. національні «лоббі», себто

групи натиску на адміністрацію у Вашингтоні й поодиноких стейтах. Процеси давно задуманого злиття всіх етнічних елементів в єдину англосакську спільноту, згідно з бажаннями корінного населення, уповільнилися. Тут не місце міркувати про причини цього явища, але факт є фактом. Не вийшло. А що є? Є паралельні процеси, з одного боку, асиміляції, а з другого — національного відокремлення. Найсильніша національна група й її «лоббі» — євреї: колосальне їх скупчення, величезний вплив на політику, економіку, а передусім на формування громадської думки. Мале, але надзвичайно цупко організоване «лоббі» греків. Греки, як мені розповів колишній керівник відомства національної безпеки при президенті Картері — Збігнев Бжезінський, роблять неймовірні речі. Мій партнер бачить уже постання зовсім нової групи натиску — латино-американського «лоббі». Воно буде або уже є інакше, ніж єврейське чи грецьке. Сильне не впливами і грішми, як ті двоє інші, але масою, себто виборчими голосами. А які ще інші? Польське — так, але слабе. А українське? на жаль, ще зовсім відсутнє. У цьому згодні обидва мої досить впливові співрозмовці: Бжезінський і Пайпс.

Ще раз про євреїв у Нью-Йорку, зокрема в Брукліні. Квартали їхнього поселення підлягають загальним законам змін. там, де єврейська біднота або дрібна буржуазія, — їх витискають негри. Помітне це в деяких кварталах Брукліну. Тільки італійці не поступаються нікому. Хто пробував — той відчув силу італійської мафії. Серед євреїв немає однозгідности. Недавно гурт з конкурентійної релігійної секти схопив хасидського рабина у Брукліні й відрізав йому бороду й пейси. Але у Брукліні найцікавіше явище — нові іммігранти з Радянського Союзу, або, як це поселення називають, «Мала Одеса»: крамниці, ресторани, метушня. Є там і наші люди з мішаних подруж, наприклад, чарівна офіціантка у ресторані «Зодіак» Ніна Отрощенко зі справжньої Одеси. А в центральній крамниці «Малої Одеси», де борщ у бляшанках і вуджена ковбаса, де на стінах пишуть: «Не бросать недокурков», поставна дама повчає, що індивідуальної обслуги «нет». «Становитесь, как люди, в очередь».

Від малої Одеси до великої українсько-єврейської наукової конференції в Канаді. Точніше — до Мек Мастер-університету поблизу Торонто. А там наш головний майстер Петро Потічний. Без нього ніколи чогось подібного не було б. Організаційну кебету цей політолог має не меншу, ніж колись Ротшільди. Тільки такої фортуни не має, бо на науці сьогодні нічого не заробиш. Крім Потічного, я знав ще одного такого, теж пропащого в сенсі великих інтересів і концернів — Зігмунда Герца в паризькій «Культурі».

Потічному завдячуємо першу польсько-українську наукову конференцію, згодом російсько-українську, а тепер українсько-

єврейську. Правда, він знайшов у цьому ділі доброго помічника — Говарда Астора. Приїхали єврейські зубри з університетів в Тель-Авіві й Єрусалимі. Нас, українців, також не бракувало. І пішло майже по-біблійному: око за око, зуб за зуб. І це, власне, було добре. Піддано науковій експертизі ціле тисячоліття наших з євреями взаємин. Спершу джентлмени трохи обнюхувалися, потім ствердили, що інтелектуальний рівень однаковий, і дискусія пішла за принципами саме наукової, а не якої іншої ривалізації. Були моменти кризи, спровоковані радше з українського боку, коли деякі наші дискусанти вважали за доцільне витягнути справу відповідальності євреїв за голод чи за американський телевізійний фільм «Голокост». Але тут дехто з ізраїльських колеґ запротестував, бо все єврейське суспільство не може відповідати за одиниці чи групи бандитів і злочинців, як і євреї згодні не стосувати колективної відповідальності за антисемітизм на Україні.

З Канади назад до Нью-Йорку та до столиці українського православ'я в Бавн Бруку, що в стейті Нью-Джерсі. У Нью-Йорку доповідь — «Європа, Москва, ракети». Тут я спромігся майже на рекорд серед своїх земляків, бо доповідь тривала лише півгодини. Але дискусія була несподівано жвава й змістовна і тривала дві години. Проте деякі виступи в дискусії явно насторожували: земляки не дуже погоджуються з інформаціями про нове москвофільство німців, про антиамериканізм, про «самофінляндизацію» соціал-демократів. Виринуло також питання про відсутність німецького «лоббі» в Америці, хоч п'ятдесят мільйонів американців — німецького походження. Пробую вив'язувати, але відчуваю, що навіть страхіття владарства райхскомісара Еріха Коха не переконало всіх українців у хибності ставки на германофільство.

Далі коротка візита в Українському інституті Америки, де відбувалася цікава, але дещо вузька дискусія з присмаком настроїв гетто. Потім рейд з Ярославом Пеленським до поляків з нью-йоркської «Солідарности». Там говорить найцікавіший теоретик польських націонал-демократів Войцех Васютинський. Ставлю йому питання: «Яке ваше наставлення до польсько-українських проблем?» Як на нього — відповідь досить не погана:

«Немає сенсу і глузду домагатися ревізії східних кордонів Польщі. Що сталось — мало статися. Тільки не втягуйте нас, поляків, у ваші конфлікти з Москвою. У нас з росіянами інші порахунки й інші шанси».

Добре й так. Краще знати, ніж не знати, чого хочуть польські ендеки.

А в Бавн Бруку скрізь православна Україна. Владика Мстислав, якого я не бачив майже півстоліття. Гроби, вареники, Липківський, волинсько-харківський чорнозем. Але на банкеті стає сумно, бо

пліються фрази, слова, слова, бундючні й порожні. Та серед пустослів'я помітно виділяється тверезість нашого нового владика Володимира Дідовича.

З Бавн Бруку ще один стрибок до Вашингтону. А там Гренада, Гренада — без кінця. Вашингтон став елегантний, а на ключових позиціях у ньому нові люди: каліфорнійці. І щойно з констатації цього факту мандрівникові між Старим і Новим світами впадає в око, що в Америці відбувається переміщення еліт і пересування центрів промисловости, модернізації, а разом з тим і вирішення основних політичних проблем. Ще недавно основну роль відогравала східна смуга континенту або, як це звично було називати, — східне побережжя, що над Атлантиком. Метрополіями були Нью-Йорк, Бостон, Філядельфія, Вашингтон. Тут зосереджувалися гроші, ідеї, люди. А це своєю чергою гарантувало перше місце Європи в американській політиці. Від деякого часу на перше місце висувається Каліфорнія або інакше: західне побережжя. Цей процес почався ще за другої світової війни, коли там зосереджувалася воєнна індустрія, а потім і супермодерні галузі економіки. Еволюція помітна і в спонтанному тяжінні мас населення до Заходу. У зв'язку з цим Азія набирає дедалі більшого значення. Для багатьох американських політиків, які виринули на каліфорнійській хвилі, Токіо чи Сінгапур ближчі, ніж Париж чи Бонн. Рейган став не початком цієї нової доби, а радше її симптомом.

Ще дещо про німецьке «лоббі», яке, за моїм попереднім твердженням, досі майже не існувало. Воно ніколи не було сильне, бо не спиралося на німецьку етнічну групу. Німці майже повнотю асимілювалися, якщо не зважати на другорядні явища фолкльорного характеру: пиво, кислу капусту, зелені капелюхи... Але донедавна було інше німецьке «лоббі», створене американцями, які по другій світовій війні відбудовували німецьку демократію. Дехто з них уже помер, наприклад, легендарний генерал Клей. Інші — вже дуже старі панове типу Мек Клоя.

Були ще представники середньої генерації, задивлені в ідеали Віллі Брандта. Але відколи Брандт змінив віхи і його популярність в Америці різко впала, захиталися позиції й згаданого «лоббі». Тепер дехто з молодших могіканів того напрямку, типу колишнього дипломата, а під цю пору професора історії й політології Джері Лівінгстона, готують створення Інституту дослідження німецьких справ при Джон-Гопкінс-університеті. Запитаний мною високий урядовець Білого Дому про німецьке «лоббі» відповів жартома: є їх двоє; один Корнблом у Стейт Департаменті, а другий — посол у Бонні Бернс. Останній, до речі, син рабина і бургомістра за австрійських часів у Солотвині коло Станиславова.

З Вашингтону повернення до Старого Світу. Відразу після перших кроків у Франкфурті над Майном — сумне відчуття вузькості порівняно з американськими просторами. А на шпальтах німецької преси — агресивний тон грубого стилю, без глибини змісту й знання справи. Остаточно добив мене листопадовий з'їзд німецьких соціал-демократів у Кельні: зухвалий антиамериканізм, зневага до Франції, глум над Італією. Усе це вивело з рівноваги колишнього канцлера Гельмута Шмідта і змусило його гостро засудити вибрики старого німецького шовінізму. Мені заімпував виступ того самотнього Шмідта і остаточно розчарувала постава мого колишнього друга Брандта. Висновок? Німецькі соціал-демократи опинилися на роздоріжжі. Брандтові вже сімдесят років, а за його спиною стоять шарлатани або ілюзійністи типу Ляфонтена чи Еплера. Замок старий хворий зубр Венер, який десятиліттями тримав партію в руках. Фогель, колись зовсім не поганий бургомістр Мюнхену, на жаль, не доріс до ролі опанування теперішньої кризи, яку переживає соціал-демократична партія.

І ще раз про німців: недавня подорож канцлера Гельмута Коля до Києва. Перед тим там побували соціал-демократи Герберт Венер і попередній канцлер Гельмут Шмідт. Обидва поводитися достойно, але українцям особливо припав до вподоби Венер, коли сказав у Києві: «Люблю вас і віддаю вам честь, ви бо найбільше вистраждали під страхіттями німецької окупації».

Натомість жалюгідно повелися представники «молодих соціалістів». Коли українські письменники, зокрема Олесь Гончар, запитали їх, чому так мало українських літературних творів перекладають у Західній Німеччині, зарозумілі «молодчики» відповіли: «А пощо? Хіба ми перекладаємо з баварського діалекту на німецьку літературну мову?»

Гельмут Коль говорив на банкеті, який влаштував на його честь голова Ради міністрів УРСР Ляшко, про зв'язки України з Європою. Не має значення, хто йому це порадив, важливе, що він сказав це в столиці України. Прикметна річ, що київські газети ці слова промовчали.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В КАНАДІ: «ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ»

Ізраїль Клейнер

У другій половині жовтня 1983 року в університеті Мек-Мастер у місті Гамілтоні, що біля Торонто, відбулася наукова конференція на названу в заголовку тему. Після невдалої спроби відбути таку конференцію в університеті Ратгерс (Нью-Джерсі) в травні 1982 року, успіхом є вже те, що конференцію в Гамілтоні вдалося організувати і залучити до участі в ній численних науковців з Канади, США та Ізраїлю.

Чи існує взагалі потреба в таких конференціях, а якщо існує, то яка?

Можна з певністю твердити, що потреба в широкому науковому обговоренні історії українсько-єврейських взаємин не лише існує, а й є нагальною. Якщо прочитати, що пишуть про українсько-єврейські взаємини в *науковій* літературі (і не кажучи вже про ненаукову), то виявиться, що тут існує такий різнобій, який наводить читача на думку: та ж я читаю не наукову, а національно-ідеологічну літературу, бо погляди авторів цілковито залежать від їхньої національної приналежності та політичних симпатій або антипатій. Отже, де тут заховалася наука?

Справді, важко знайти іншу історичну проблему, яка була б так щільно пов'язана з сучасними політичними інтересами, як проблема українсько-єврейських взаємин. До крайньої політизації цієї теми найбільше спричинилася радянська пропаганда, яка ставить собі за мету зобразити український національновизвольний рух як антисемітський в самих його засадах. Переважна частина єврейської громадської думки в світі протягом останніх, приблизно, шістдесятьох років підтримує такий самий погляд на український національний рух, виходячи з цілковито інших спонук, ніж радянська пропаганда.

Якщо подивитися ширше — на всю історіографію, яка стосується України, то виявимо, що існує ціла низка «історій України». Якщо вивчати українську історію з російських, польських, єврейських або українських (не радянських, звичайно) джерел, то вражає кричуща різниця у висвітленні й трактуванні тих самих історичних подій. Цю різницю викликано не науковими, а національно-політичними, ідеологічними або емоційними чинниками. На жаль, вплив цих чинників відчутно також у багатьох

творах української науково-історичної школи так само, як у творах російських, польських чи єврейських авторів. Звичайно, можна твердити, що українським авторам легше вибачити таку суб'єктивність або тенденційність у висвітленні української історії, бо вони надихані шляхетними почуттями, пов'язаними з боротьбою за визволення свого народу, тоді як тенденційність у російських та польських джерелах пов'язана радше з гегемоністичними тенденціями держави-гнобителя. Але з чисто наукового погляду будь-яка тенденційність є неприпустимою, хоч би й що її спонукало.

Окремо слід розглядати тенденційність єврейських джерел у ставленні до української історії, як і тенденційність багатьох українських джерел у ставленні до єврейської проблеми та ролі євреїв в історії України. Тут необ'єктивність викликано аж ніяк не міркуваннями, пов'язаними з національно-політичними інтересами, — тут вона виникає виключно з емоційних причин і *всулерец національним інтересам обох народів*. Здається, більшості українських читачів не треба доводити, що українсько-єврейська ворожнеча завдала величезної шкоди не лише євреям на Україні, а й національній справі українського народу; це широко відома істина. Ця ворожнеча досі є величезною перешкодою на шляху української визвольної боротьби, бо радянська пропаганда з успіхом використовує історію українсько-єврейських взаємин для дискредитації українського національно-визвольного руху.

З цього і випливає нагальна потреба наукової співпраці між українськими та єврейськими істориками у вільному світі. Як з науково-історичного, так і з політичного боку така співпраця має великі перспективи і може бути надзвичайно корисною для обох народів. Бож хоча історична наука не має права доходити своїх висновків з політичних спонук, але політика мусить користуватися правильно усвідомленим історичним досвідом. Є досить підстав твердити, що досі історія українсько-єврейських взаємин не є ані об'єктивно трактованою з боку істориків, ані правильно використовуваною політичними колами — як українськими, так і єврейськими. Єдині, які вміють використовувати українсько-єврейські історичні непорозуміння в своїх політичних і незмінно злочинних цілях — це московські володарі.

Отже, виходячи з наведених думок, слід вітати самий факт відбуття такої конференції, і тут неможливо применшити позитивну ролю її головних організаторів — професорів університету Мек-Мастер Петра Потічного й Говарда Астера та професора Омеляна Прицака, який керує Українським інститутом Гарварду.

Серед учасників конференції були широко представлені керівні американсько-канадські науковці українського походження (О. Прицак, П. Потічний, Я. Пеленський, М. Лупул, І. Лисяк-Рудницький, Р. Шпорлюк, Б. Боцюрків, Г. Грабович, П. Магочий,

М. Богачевська-Хом'як та інші), але багато гірше виглядала справа з представництвом американських та канадських учених єврейського походження. Крім Говарда Астера, який був одним з організаторів конференції, тут з більш-менш відомих науковців можна зазначити лише Цві Гітельмана з Мічиганського університету, хоча ще кілька американців та канадців єврейського походження брали участь як керівники сесій («чейрмени») або як учасники дискусій. Щоправда, в конференції взяв участь найвідоміший, мабуть, американсько-єврейський автор в галузі історії Росії Річард Пайпс, але він виступав з короткою промовою як почесний гість, а не як науковий учасник конференції.

Досить репрезентативною була участь ізраїльських учених. З ізраїльського боку була присутня ціла низка найвідоміших науковців, які цікавляться проблемами єврейсько-українських взаємин. На чолі групи вчених, що приїхали з Ізраїлю, був професор Єрусалимського університету Шмуель Еттінгер, який в Ізраїлі має великий вплив (як науковий, так і політичний, а також у справі розподілу бюджетів для наукової праці) на всю советологію та історію єврейства Східної Європи. Разом з Ізраїлю прибули вісім науковців включно з автором цих рядків. Кажучи, що професор Еттінгер був «на чолі» групи ізраїльських науковців, я, звичайно, не маю на увазі, що він був офіційним керівником делегації. Формально жадної делегації взагалі не було, кожен учасник конференції приїхав окремо, але фактично професор Еттінгер, як найповажніший і найвпливовіший, користувався певними переважними впливами серед ізраїльських учасників. Це не стосується автора цих рядків, який приїхав цілком самостійно, користуючися лише запрошенням організаторів конференції, а не рекомендацією професора Еттінгера.

Серед ізраїльських науковців, що прибули на конференцію, слід відзначити, крім професора Еттінгера, такі досить відомі в науковому світі імена, як професори Моше Мішкінський, Йонатан Френкель, Мететіягу Мінц та Мордехай Альтшулер. На жаль, професор Михайло Френкін, запрошений до участі в конференції, демонстративно відмовився приїхати, мотивуючи це принциповою незгодою з участю в конференції проф. Еттінгера. Деякі українські газети на Заході опублікували відкритого листа проф. Френкіна з приводу його відмови. Здається, відмова взяти участь у конференції з причини незгоди з позицією іншого учасника не є цілком прийнятною. У кожному разі можна лише шкодувати, що проф. Френкін не прибув на конференцію, бо його широкі знання і варта уваги позиція могли би бути цінним внеском до праці цього наукового форуму.

Слід вітати участь у конференції вчених з третього, так би мовити, боку, тобто не-українців і не-євреїв. Цього разу «третій» бік

був представлений лише професором Анджеєм Камінським з Джорджтаунського університету, який звичайно бере активну участь у польсько-українських контактах. Європейську наукову громадськість на конференції репрезентував лише професор Богдан Осадчук — науковець та журналіст з Західнього Берліну, який приїхав як гість і взяв участь в дискусії.

Заля наукових сесій протягом усієї конференції була вщерть заповнена слухачами. На жаль, єврейська громадськість, як це випливає зі складу слухачів у залі, виявила менше зацікавлення конференцією, ніж українська.

Тематика одинадцятьох наукових сесій чотириденної конференції стосувалася всіх періодів української історії — від Київської Русі до сучасності. Одначе, як зазначив у вступі до дискусії проф. Анжей Камінський, організатори конференції виявилися, за його висловом, «занадто демократичними» і не встановили заздалегідь певного переліку тем доповідей, а дозволили учасникам самим пропонувати теми, з якими вони хотіли б виступити. Це привело до того, що не всі періоди історії і не всі найважливіші події та процеси в єврейсько-українських взаєминах протягом сторіч були висвітлені з однаковою увагою й докладністю. Зокрема, недостатню увагу було приділено українсько-єврейським взаєминам під час існування УНР, за міжвоєнного періоду, слабо була висвітлена сучасна доба тощо.

У рамках цієї статті неможливо зупинитися на всіх доповідях або на всіх проблемах, які було порушено. Можна лише зазначити, що безумовно позитивним було намагання більшості доповідачів триматися об'єктивної і стриманої позиції, не зачіпаючи національних почуттів жадної сторони. Це створило спокійну й ділову атмосферу, яка панувала протягом більшої частини наукової сесії. Про деякі винятки мова далі.

Доповідачі виявили нахил критикувати певні тенденції в історії власних народів, і це було конструктивним чинником дискусії, який обіцяв успішне продовження наукової співпраці.

Першим дисонансом прозвучала доповідь д-ра Агарона Вайса з Меморіального інституту «Яд ва-Шем» в Єрусалимі. Говорячи про єврейсько-українські взаємини в Західній Україні під час другої світової війни, д-р Вайс звернувся до джерела, яке не мало б бути цитоване на поважному науковому форумі. Ідеться про книгу українсько-американського журналіста прорадянського напрямку Ганусяка «Український націоналізм», видану у Відні німецькою мовою. Хоча я в особистій розмові попереджав д-ра Вайса, що ця книга є, найскорше, радянською провокацією, побудованою на фальшованих матеріялах, д-р Вайс все ж таки вирішив цитувати в своєму вступі книгу Ганусяка. Щоправда, доповідач підкреслив, що має поважний сумнів щодо вірогідності наведених у книзі

документів та тверджень. Звичайно, науковці не будують своїх доповідей на матеріалах, що до правдивості яких існують обґрунтовані сумніви, і тому д-р Вайс, двічі підкресливши наявність таких сумнівів, фактично перечив сам собі. На жаль, у дискусії не прозвучали досить переконливі заперечення щодо можливостей використовувати книгу Ганусяка як наукове джерело. Причиною було, можливо, те, що більшість присутніх не знайомі з цією книгою.

У виступі проф. Ярослава Білінського, який говорив після д-ра Вайса, як і у виступах проф. Сербина в дискусіях, також фігурували деякі твердження, які є досить спірними і з якими єврейські науковці не могли б погодитися. Зокрема, цілком несприйнятними є спроби поширити на весь єврейський народ відповідальність за дії більшовиків єврейського походження, які були зрадниками власного народу і жадним чином не репрезентували єврейської національної громадської думки. (Очевидно, так само неприпустимим є поширювати на весь український народ відповідальність за діяльність українських більшовиків або тих українців, які брали участь в нацистських злочинах.) Але у кожному разі спірні твердження як з єврейського, так і з українського боку залишалися в рамках можливої дискусії. Вони свідчили про наявні розбіжності і про існування широкого терену, в якому є місце для дальшого обміну думок з метою наблизити позиції на ґрунті наукової істини. виявлений перед тим з обох боків явний нахил до об'єктивності і самокритики не обіцяв жадних сутичок, які виходили б за рамки наукової коректності. На жаль, такий вихід за рамки все таки стався.

На початку останнього дня конференції проф. Еттінґер виступив у дискусії з надзвичайно емоційною промовою, гостро засуджуючи проф. Білінського, що його виступ він трактував як такий, який фактично (незалежно від фактичних намірів доповідача) містить антисемітські засади. На закінчення свого «біблейного гніву» (так назвав виступ проф. Еттінґера Богдан Осадчук, який виступив у дискусії) проф. Еттінґер заявив, що шкодує про свою участь у конференції і далі не братиме участі в таких наукових заходах.

На думку більшості учасників конференції, цей емоційний спалах не завадить дальшій науковій співпраці єврейських та українських істориків. Професор Тель-Авівського університету Моше Мішкінський, виступаючи після Еттінґера, закликав до продовження наукових контактів і поширення співпраці. Аналогічні побажання висловили проф. Прицак, проф. Лисяк-Рудницький та інші українські учасники конференції.

Слушну думку висловив знов таки професор Анджей Камінський. Він запропонував у майбутньому так розподіляти теми

доповідей, щоб українці могли говорити, насамперед, про історичні хиби та помилки з українського боку, а євреї — про хиби та помилки з єврейського боку. Це дозволило би уникнути взаємних звинувачень і створило б сприятливе тло для наукової співпраці.

Попри деякі тертя, що виявилися під час конференції, її слід визнати за успішну. Було б навіть дивним, якби у такій болючій для обох народів темі не з'явилися розбіжності, тертя і взаємні непорозуміння. Головним наслідком конференції є те, що вона виявила перевагу доброї волі з обох боків і продемонструвала можливість діалогу українських та єврейських науковців, що працюють у галузі історії міжнаціональних взаємин. Конференція дозволила також чіткіше усвідомити, в яких проблемах існують найбільші розходження і, отже, найбільші можливості для дискусій і обміну думками. Конференція створила певний досвід українсько-єврейської співпраці на науковому поземі, при тому як позитивні, так і негативні складники цього досвіду правитимуть за науку для організацій дальшої наукової співпраці. Багато з виголошених на конференції доповідей становлять значну наукову цінність. Побажаємо, щоб збірка доповідей конференції, яку мають видати її організатори, з'явилася якнайскорше.

Варто відзначити ще один цікавий і позитивний момент. У промові професора Річарда Пайпса, який виступав як почесний гість конференції, було чітко сформульовано думку, яка для західнього політичного світогляду мала б революційне значення, якби була широко засвоєна і прийнята як дороговказ до практичної діяльності: національні права кожного народу є невід'ємною частиною громадянських прав, а оборона громадянських прав будь-де має бути невіддільною від оборони національних прав. Було б добре, якби цю думку було поставлено як епіграф до українсько-єврейської співпраці у всіх галузях, наукових і громадських.

У ПОШУКАХ ІДЕОЛОГІЇ

Про російські політичні течії

Роман Борковський

Андрій Амальрик закінчив відомий есей «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року» скептичною заувагою на адресу футурологів: пророцтва й передбачення їм звичайно не вдавалися. До речі, та сама доля спіткала й Амальрика, бо його футуристичні прогнози про можливий розвал СРСР до 1984 року не здійснилися. Але есей залишиться прикладом блискучої аналізи в СРСР і наростаючої кризи останньої імперії нашого часу. Есей Амальрика був продуктом тієї кризи й виявом інтелектуального ферменту серед російської інтелігенції. Цей фермент має довгу історію в російській імперії. За кризових ситуацій і відносної лібералізації режиму він виходив на поверхню і розливався широкою хвилею, захоплюючи щораз то нові прошарки суспільства, а за реакції й терору ховався в глибину, й тільки непомітні посередні вияви свідчили про те, що він не завмер і чекає слушного часу. А не міг він повністю загинути з тієї простої причини, що був виявом прагнення людського духу до свободи.

Після тотальної заморози сталінщини викликала його знову на поверхню життя хрущовська відлига. Але період вільнішої культурної творчості не тривав довго й знову прийшов період затиску. Вже в останні роки панування Хрущова реакція піднесла голову і почався згін культурних вільнодумців назад, у тоталітарну кошару, огорожену частоколом офіційної ідеології. Цей тиск посилювався зі зміною брежнєвської варти. Але цим разом посилювався і фермент разом з його новим виявом — літературою самвидаву. В осередку проблематики цієї літератури стала вже не справа «поширення меж соціалістичного реалізму» чи критика тих або інших вад та зловживань режиму; під вогнем критики опинилася сама система та її інтелектуально-духовна підпора — ідеологія марксизму-ленінізму.

Тоді ж почали наклеюватися та виявлятися різні ідеологічні течії, які, з одного боку, вказували на кризу офіційної ідеології, а з другого — намагалися дати якусь проєкцію нової системи, яка мала б заступити збанкрутовану, стару. Так постав слабо організований, але тим не менше виразно означений російський дисидентський рух. Цей рух не відзначався ідеологічною однорідністю, навпаки, від найраніших виявів характеризувався ідеологічним плюралізмом.

Проте була одна риса, спільна для всіх: оборона прав людини і постулат демократизації й лібералізації системи та додержання законності, тобто дотримання органами влади вже існуючих законів, а в першу чергу — статтей конституції. Тому цей рух називали також демократичним і правозахисним. Фактично ж демократичний і правозахисний рухи були лише течіями у першому дисидентському русі. Справа в тому, що не всі дисиденти були переконаними демократами й не всі обмежувалися обороною прав громадян, зокрема переслідуваних за суспільно-політичні переконання.

Альмарик один з перших звернув увагу на ідеологічне розшарування в російському суспільстві і накреслив, як він сам визнав, «примітивну та умовну, але цікаву схему» існуючих ідеологічних течій; разом сім: офіційний марксизм-ленінізм, офіційний націоналізм, «справжній» марксизм-ленінізм, конформістсько-реформаторська ідеологія, неослов'янофільство, ліберальна ідеологія та християнська ідеологія. Ці ідеології в більшості виступають на тлі більш загальних і традиційно існуючих від 19 століття російських ідеологічних течій: консерватизму, шовінізму, месіянства, гуманізму і марксизму.

Вихідним пунктом міркувань Амальрика стало банкрутство офіційної ідеології марксизму-ленінізму. Це, звичайно, не новина. Не тільки серед дисидентів, але й серед широких кіл громадськості панує переконання, що та ідеологія мертва. Це виявляється в тому, що вона:

- 1) не є вже більше чинником, формуючим соціально-політичну дійсність;
- 2) не має атрактивної сили для суспільства, за винятком кар'єристів, професорів марксизму-ленінізму і партійних пропагандистів, які, до речі, самі не вірять в те, що пропагують;
- 3) не є взірцем до наслідування навіть для недорозвинених країн, де вона свого часу була досить популярною, як можливий інструмент поступу й модернізації.

Саме банкрутство офіційної державної ідеології стало стимулом до пошуків за новою живою ідеологією, яка повинна б прийти на зміну завмираючій. Характеристичне, що верхівка партії здає собі справу з банкрутства своєї ідеології і цим можна пояснити обережне намацування можливостей заміни панівної офіційної ідеології марксизму-ленінізму новою — ідеологією російського імперіалістичного націоналізму, яка, зрештою, вже давно стала дійсною провідною в діяльності режиму. До виявів такого намацування належав московський клуб «Родіна», який, при мовчазній підтримці деяких партійних кіл, явно поширював серед громадянства російську націоналістичну ідеологію. Про це Амальрик писав так: «Марксистська доктрина зачасто краялася й

перекраювалася для поточних потреб, щоб бути живою ідеологією. Тепер, з уваги на все більшу бюрократизацію режиму, відбувається дедалі більша його деідеологізація. Потреба в якійсь ідеологічній основі примушує режим шукати нову ідеологію, саме — великоруський націоналізм з властивим його культом сили й експансіоністичними прагненнями».

Ця обставина спричинилася до відродження в СРСР і на еміграції надій на можливість «ідеологічної революції» згори. Найдалі в цьому напрямі пішов Солженіцин у відомому листі до вождів СРСР, яким він пропонував зрестися марксизму не тільки тому, що це вже мертва, штучно консервована ідеологія, але в першу чергу тому, що вона є джерелом усіх лих, які опали Росію й інші народи СРСР за існування комуністичного режиму. На думку Солженіцина, більшовицький режим був не вислідом історичної еволюції Росії, а з'явився під впливом чужої їй ідеології, до речі, перенесеної з Заходу при визначній участі етнічно неросійських елементів. Коли Солженіцин серйозно висував таку концепцію, то мусів мати якусь, бодай невелику, надію, що така «ідеологічна революція» згори можлива.

Але Солженіцин радше осторонець. Проблема придатності марксизму для режиму розглядає й Зінов'єв. У статті «Нотатки про ідеологію» («Континент», ч. 20, 1979) цей колишній професор філософії Московського університету відкидає можливість ідеологічного зламу в СРСР у близькому часі тому, що режим потребує марксизму для власного збереження, а суспільство привикло до нього і пасивно його приймає. Зінов'єв визнає, що марксизм втратив усі претенсії на науковість і свою псевдорелігійну принадність. Але марксизм залишився ідеологією, яка найбільше відповідає сучасному режимові, як його основа і підпора. Зінов'єв твердить: «На відміну від релігії ідеологія вимагає не віри в її постуляти, а лише формального визнання або схвалення їх. Релігія не можлива без віри в те, що вона проповідує. Зате ідеологія може процвітати при повній невірі в її кличі й програми».

А про наукові претенсії марксизму Зінов'єв каже наступне: «Головне, що визначає наукоподібний вигляд марксистської ідеології у зформованому комуністичному (радянському) суспільстві, — це її фактична роль у функціонуванні тієї суспільності: роль засобу керування масами людей, засобу стандартизації їх поведінки, засобу експлуатації нижчих прошарків населення вищими. Марксизм маскується під науку, і завдяки цьому легше уявити зформоване суспільство як вищий і закономірний продукт об'єктивних законів історії, сприйняти діло керівництва, як діло від імени тих об'єктивних законів, сприйняти користюлюбні інтереси й ідіотизм керівництва як геніальне наукове передбачення».

Ширше розглядає цю проблему Дмитро Нелідов (псевдонім) в

есеї «Ідеократична свідомість і особа» (збірник «Самосознание»). На його думку, в СРСР існує система ідеократії. Комплекс ідей, що пішов від Гегеля, перейшов ряд трансформацій через Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна і довів до викривлення свідомости підрадянської людини. Це звичайно відбулося під впливом страшного ідеологічного тиску, на службу якому були поставлені всі механізми та ресурси держави. Під цим таки впливом витворилася своєрідна державна віра, обов'язкова для всіх. Тією вірою режим стоїть, без неї він падає. А що для режиму найважливішою річчю є самозбереження — він не може її позбутися. Автор сходиться з Зінов'євим у тому, що в ту віру не конечно внутрішньо вірити, вистачить її визнати зовнішньо. Розбіжність між внутрішнім переконанням, чи радше досвідом людини, і зовнішньо визнаваною вірою — це відоме з під-советського життя «двоємисліє». Його остаточним продуктом є цинізм, який однак сам собою не може повалити офіційну ідеологію.

Відомо, що ранній демократичний рух не висував жадних нових ідеологічних постулатів. Це був правозахисний рух, що діяв явно, не виступав проти системи, але вимагав від партії й уряду, щоб вони дотримувалися букви й духу існуючих законів. На думку правозахисників, уже сама реалізація правного порядку була б великим кроком вперед у напрямі емансипації людини від непосильного тиску системи. Однак правова ситема була для режиму тільки фасадом, якої партія не хотіла позбутися, але й не трактувала її поважно. За вимогу додержання правопорядку карально-судові органи почали переслідувати так само жорстоко, як і одвертих противників системи.

Ставало ясним, що на цій позиції демократичний рух не може довго втриматися. Він мусів іти поступово до наступного етапу: заперечення системи й її основи — ідеології. Заперечення й відкинення існуючої офіційної ідеології виявилось в кількох течіях. Були такі, що твердили, ніби марксизм-ленінізм як такий не був злом, навпаки, був чинником здоровим і поступовим, але його викривив і спотворив Сталін. Вони відкидали тільки цю викривлену форму. На протилежному полюсі стояли ті, що принципово відкидали марксизм-ленінізм як ідеологію помилкову, шкідливу, а то й просто злочинну. Посередині стояли ті, що відкидали елемент ленінізму, але визнавали позитивну роль за марксизмом, зокрема в його західній соціал-демократичній інтерпретації. Серед цих трьох засадничих течій можна встановити різні розгалуження, позиції яких або зближувалися або віддалялися й поляризувалися. Остаточне ідеологічне оформлення ще досі не відбулося; флюктуація і шукання тривають. Які ж найбільш визначні представники цих течій і які конкретні вияви їх ідеологічних шукань

у самвидавній літературі в самому СРСР і в еміграційних виданнях?

Визначними представниками ортодоксального марксизму-ленінізму є брати Медведєви, Рой — в СРСР і Жорес на еміграції в Англії. Рой видавав «Политический дневник», що появлявся дуже обмеженим накладом, не розповсюджувався масово, але передавався з рук до рук у вузькому колі. Він був розрахований на партійну еліту, щоб наvertати її з хибного сталінського шляху на правильний — ленінський. Кажуть, що між читачами «Дневника» були деякі члени Політбюро. Гострою критикою Сталіна та його збочень і злочинів була книжка «На суд истории», але свої ідеологічно-програмові позиції брати Медведєви виклали в творі «Демократический социализм». Слабістю поглядів обох братів, як і всього того напрямку, було те, що вони до демократичних соціалістів зараховували Леніна, хоч мало кого можна переконати в його демократизмі.

До групи «справжніх» ленінців приставали також троцькісти, яких, до речі, залишилося небагато, бо Сталін особливо жорстоко їх винищував. Та група ідейно виходить з лівої т. зв. робітничої опозиції двадцятих років, а також з боротьби Троцького зі Сталіном за перевагу в ВКП(б). Опозиційні ленінські кола серед молоді створили були недовгочасну й мало відому підпільну групу «Союз комунарів», що видав чотири числа журналу «Колокол» у Ленінграді. Групу розгромив КГБ в 1965 році, а лідерів Валерія Ронкіна і Сергія Хохаєва засуджено обох на сім років в'язниці і три роки заслання.

На еміграції прихильники неоленінців і троцькістів видали англійською мовою збірник «Самиздат — голоса советской оппозиции». Але не всі матеріали, поміщені в збірнику, віддзеркалюють позиції тих двох груп. Деякі з них інформують про дисидентський і самвидавний рух взагалі, включно з українським. Якщо йдеться про ідейно-програмові позиції неоленінців, то редактор збірника Джордж Сандерс підсумовував їх так: «Вони обстоювали збереження плянкової економіки з робітничим контролем у промисловості; перетворення колгоспів на справжні кооперативи, керовані їх членами; політичну владу в руках демократично обраних і дійсно репрезентативних рад; вільну дискусію в справі різних інтерпретацій марксистської думки, як також свободу дискусії в науці й мистецтві».

Поза тим вони були проти багатопартійної системи, тільки за внутрішню демократію в комуністичній партії; також проти вільного ринку в економіці.

Виглядало б, що близько до неоленінців стоять соціалісти, які також виводять своє ідеологічне походження від Маркса, але в дійсності це була б оптична омана, бо між неоленінцями й соціалістами пролягає ідеологічна прірва. Про ідеологічні прин-

ципи соціалістів довідуємося зі збірника «СССР — демократические альтернативы». Не всі автори того збірника у всьому однозгідні, але, як зазначає його редактор Вадим Белоцерковський, єднає їх спільна ліберально-ліва орієнтація. Ідейно-програмні позиції не цілком покриваються з сучасними ідеологічними засадами західних соціал-демократичних партій, бо вони радикальніші, а головне — виходять з сучасної ситуації в СРСР. Характеристичне, що аж чотири статті названого збірника звернені проти ідеологічних позицій Солженіцина, бо соціалісти вважають його своїм антиподом. Найбільш яскраво висловлені ідеологічні позиції цієї групи у статті Вадима Белоцерковського, в якій можна зауважити такі головні ідеологічно-програмні постулати:

1. Автор бачить основну світоглядно-ідеологічну різницю між соціалізмом ленінського типу і соціалізмом нового ліберально-лівого напрямку в моральній площині. Він відкидає клясово-партійну мораль Леніна і протиставляє їй універсальну мораль, побудовану на незмінних потребах і властивостях природи людини.

2. Основою політичного ладу повинна бути справжня демократія, що виявляється в першу чергу в самоуправі вільно творених суспільних організацій та вільному вияві дійсної волі населення держави. Незфальшована радянська система, вільна від партійного тиску не суперечить демократії і може бути придатна при творенні державної влади в російській республіці. Чи вона так само придатна для неросійських національних держав, автор не певний. Визнанням вартости демократичних рад він наближається до програми кронштадтських повстанців 1921 року з їхнім кличем: Радянська влада без комуністів.

3. В основі суспільно-економічної системи повинна бути мішана економіка з перевагою групової власности як бази для переходу до нового устрою, який не буде ані приватно-, ані державнокапіталістичний. Передумовою витворення того нового устрою є політична свобода і вільний ринок. Держава повинна регулювати економічне життя країни, але не може накидати обов'язкового суспільно-економічного устрою.

4. Союзні республіки СРСР повинні мати змогу цілковито усамотійнитися шляхом наповнення сучасної формальної державности національним змістом. Росія повинна відтягнути свої війська з тих республік, щоб дати змогу їм організувати власну армію, адміністрацію й суверенний уряд. Проблема евентуальних союзних пов'язань повинна бути вирішена на основі можливого домовлення самостійних національних держав.

Окреме місце в дисидентській літературі має праця Валентина Турчина «Інерція страху» в якій він викладає свою власну теорію соціалізму з позицій фізика і кібернетика. Як кожний без винятку

дисидент, він починає від критики існуючої системи, яка, на його думку, є запереченням соціалізму. Але нас тут цікавить не критика, яка в основних пунктах, незалежно від вживаної термінології, є спільна в усіх дисидентів, а позитивна частина, його візія майбутньої суспільно-економічної й політичної системи, що прийде на зміну тоталітарній, більшовицькій. Його власний проєкт можна визначити як кібернетичний соціалізм. Ключовими в кібернетиці є концепції систем, підсистем і метасистем. З погляду кібернетики кожна суспільна організація, як і кожний живий організм є функціональною системою, утвореною з ряду підсистем. Системи мають тенденцію розвиватися в напрямі створення метасистеми (надсистеми), яка буде включати кілька існуючих систем. Перехід від системи до метасистеми в органічному світі й суспільному житті — це повільний, в засаді кібернетичний процес зростання й перетворення окремих частин в одну функціональну цілість.

Соціалізм прийдешнього це така метасистема, яка охоплюватиме все людство, а її складовими частинами (системами) будуть сучасні національні держави. Головною передумовою для створення такої метасистеми буде витворення нової релігії, побудованої не на містичній вірі в Бога, а на вірі в призначення людства.

Турчин, як і всі його попередники-раціоналісти, відкидає релігію і побудовану на ній церковну організацію і задовольється псевдорелігією, обмеженою земним життям. До речі, він сам визнає, що таку «релігію» не можна в повному сенсі вважати релігією.

Суть соціалізму, а властиво — свою концепцію соціалізму Турчин визначає так: «Соціалізм це релігія, яка проголошує інтеграцію людства своєю найвищою метою». В іншому місці він ставить питання: «Яке ж ядро соціалізму?» І відповідає: «Я тверджу, що воно має ту саму природу, що й усі великі релігії, які започаткували великі цивілізації минулого й сучасного. Соціалізм — релігія прийдешньої глобальної цивілізації, тієї цивілізації, яка тепер народжується в муках».

Турчин виходить з давніх ідей соціалізму, перебраних від французької революції, але приймає тільки дві з них: ідеї свободи й братерства, але відкидає ідею рівності. Кібернетичне мислення велить йому прийняти ідею ієрархії, яка є запереченням рівності. Існування ієрархії в суспільстві, на його думку, не виключає свободи, навпаки, є її гарантією. Він запевняє: «Поняття ієрархії, аж ніяк не включає в себе гніту чи затиску. Для кібернетика слово „ієрархія“ має позитивну емоційну наснагу. Він всюди намагається знайти або встановити ієрархію. Бо ієрархія — це організація, це структура. Великі системи не можуть бути організовані інакше, ніж ієрархічно. Антитеза ієрархії — це хаос, нелад, гурт, натовп, а не свобода».

У питанні організації державного ладу Турчин відкидає багатопартійність і взагалі роль партій, а також однопартійну владу. Кібернетика наштовхує його на ідею політичної організованості непартійного типу. Тим він при всій своїй антиподності наближається до Солженіцина, який також негативно ставить до політичних партій.

Можна сказати, що в усіх дисидентів, навіть і найбільш правих, можна знайти певні ліберально-демократичні ідеї, оскільки вони висувають постулат лібералізації і демократизації СРСР. Різниця тільки в тому, в який контекст вони ті ідеї ставлять, іншими словами, які ідеї в ієрархічній структурі їх ідеологій для них найголовніші або центральні. Для справжніх лібералів центральною є ідея свободи.

Одна ліберально-демократична течія серед дисидентів оформилася досить пізно. Щойно в 1976 році еміграційна група цього напрямку видала свій збірник статей «Самосознание». Хоч напрям думки, яка об'єднує укладачів цього збірника, можна вважати ліберально-демократичним, до нього потрапили деякі автори, яких тільки умовно можна вважати приналежними до цієї течії, як згадуваний А. Турчин, радше соціяліст, або Євген Барабанов — автор консервативно-християнського напрямку. Це звичайно тому, що, як згадано, ліберально-демократичні ідеї зазублюються, а то й перехресшуються з ідеями інших напрямків.

До визнання віри цієї групи, побіч ідеї свободи що актуалізується політично як демократія, належить також ідея гуманізму, тобто ідея вартості і гідності людини. З цього погляду члени цієї групи найближче стоять до головних ідеологічних течій Заходу; у них немає жадного протиставлення Росії Заходові, навпаки, вони вважають, що Захід може бути прикладом й учителем Росії для визволення з тоталітарного ярма. Доказом співпраці з західними інтелектуалами є поміщена у збірнику стаття американського професора Пайпса.

Від давніх ліберальних течій у Росії нові ліберали різняться позитивним ставленням до релігії, хоча критично висловлюються про минуле й сучасне російського православ'я, підпорядкованого державній владі, і є прихильниками екуменічного руху. Великим авторитетом у тих колах користується Андрій Сахаров, людина більш західнього, ніж східнього характеру мислення. Коли Сахарову закидали надто велике захоплення ідеями Заходу, він відповів, що ділить ідеї не на східні і західні, а на правильні й помилкові. Сахаров виклав свої погляди в різних есеях, статтях, промовах і розмовах з західніми кореспондентами. На Заході появилася збірка його творів п. н. «Про країну і світ». В них виступає Сахаров як безстрашний оборонець прав людини, свободи й демократичного правопорядку: «Я вважаю, — писав він, — корисним для кожної країни демократичний шлях розвитку.

Існуючий у Росії впродовж віків рабський, холопський дух, що дивиться з погордою на чужинців, інших національностей і людей іншої віри, я вважаю великим лихом, а не ознакою національного здоров'я. Тільки в демократичних умовах може зформуватися народний характер, здатний до існування у все більше ускладненому світі».

Сахаров вважає, що проблеми, які стоять перед сучасним світом, не можна розв'язати в одній державі; до того треба співпраці в універсальному масштабі. До пекучих проблем, які загрожують самому існуванню людства, він зараховує небезпеку атомової війни, голодової катастрофи та знищення природного оточення, води, повітря і землі. Рівночасно він відкидає ідею рятунку у повороті до більш простих форм життя та зреченні з технологічного поступу, бо якраз наука і технологія можуть допомогти людині розв'язати важливі проблеми сучасного й прийдешнього. Але для наукового й технологічного поступу потрібна інтелектуальна свобода. Сахаров знайий також як автор теорії конвергенції, тобто поступового зближення сьогодні ворожих систем.

Поруч Сахарова великим поборником свободи, демократії та співпраці з Заходом є Борис Шрагін, твір якого «Протиставлення духа» є визначним вкладом в ідеологічно-публіцистичну літературу найновіших емігрантів з СРСР. Виходячи з традиції збірника «Вехи» 1907 року, що спирався на висновки з доби першої російської революції 1904-05 років і був критичним оглядом стану російського суспільства, а в першу чергу інтелігенції, Шрагін дає блискучу аналізу головних прикмет російської історії й сучасного стану російської освіченої верстви. Його твір можна сміливо поставити на рівні «Вех», найвизначнішої публіцистичної появи передреволюційної Росії (хоча й іншого ідеологічного спрямування).

Шрагін бачить шлях до відродження Росії у відродженні духовної культури та етичних вартостей. Його формула духовного протиставлення більшовізму заперечує формулу Толстого непротивлення злу, бо він за протівлення злу добром. Роль дисидентів в СРСР і на еміграції він вбачає в протиставленні добра, моралі — більшовізму, злу, нігілізму. Самого відкидання більшовізму й боротьби з ним замало; треба опрацювати позитивну ідеологію на досвіді Заходу. Тому він надає великого значення інтелектові, який єдино може протиставитися руйницькій стихії та разом з моральною настановою може спричинитися до відродження вартостей людини, недорозвинення та приниження якої було історичним прокляттям Росії.

Крім згаданих авторів і праць, варто згадати ряд періодичних видань, які є речниками ліберально-демократичних ідей, наприклад: «СССР — внутренние противоречия» за редакцією Валерія

Чалідзе. Як уже сама назва вказує, цей журнал присвячений сучасним проблемам СРСР, зокрема суперечностям у ньому, а оскільки основною суперечністю є розбіжність між теорією (ідеологією) і практикою, то зрозуміло, що ідеологічним проблемам забезпечене відповідне місце.

Треба згадати також найновішу появу кварталника «Форум» у Мюнхені, редагованого Володимиром Малінковичем також у ліберально-демократичному дусі, хоча співпрацюють у ньому й автори інших ідеологічних течій. Журнал присвячує багато уваги національним проблемам СРСР — темі відносно занедбаній в інших дисидентських виданнях в СРСР і на еміграції.

На правому крилі російського дисидентства можна вирізнити дві групи: коло Солженіцина і течію, яку можна визначити як крайній російський націоналізм з елементами, що мають посмак фашистських. Сам Солженіцин називає себе не націоналістом, а російським патріотом, але його погляди консервативно-націоналістичні, і часом важко провести грань між ними і крайнім націоналізмом. Саме тому Солженіцин опинився у самому центрі ідеологічних суперечок серед російських дисидентів. Майже кожний визначний публіцист згадує його, а деякі з них присвячують йому окремі статті. Всі вони визнають величезні заслуги Солженіцина у виявленні дійсного обличчя більшовицького режиму, але його ідеологічно-програмові, а також тактичні концепції в більшості вважають наївними, реакційними і не придатними для сучасності.

Свої ідейно-політичні погляди Солженіцин і його коло висловили між іншим у збірці «Из-под глыб». Їх можна звести до таких тез:

1. Міжнародному комунізмові, що насильством захопив владу в Росії і розкладає російську націю та руйнує російську культуру, треба протиставити традиційні цінності: православ'є, народність і авторитарність (у давній версії самодержавство). Перше завдання опору більшовізму лежить у відкиненні його неправд («жити не брехнею»), у масовій неучасті в його брехні. Цей рід пасивного опору мав би далекосяжний вплив на дальший розвиток внутрішніх відносин у напрямі позитивних змін.

2. Шлях до національного відродження Росії веде через релігійно-моральне відродження. На цьому шляху російський народ може виконати свою універсальну історичну місію.

3. Треба відкинути не лише деструктивну ідеологію марксизму-ленінізму, але і впливи західного лібералізму, демократії і індивідуалізму як непідходящі для російського історичного досвіду; зрештою, вони самі мають у собі сильні розкладові елементи.

4. Росія повинна відмовитися від політики імперіалістичної

експансії і зосередитися на проблемах внутрішньої розбудови, зокрема на опануванні сибірських просторів.

Ще далі праворуч від кола Солженіцина стоять крайні російські націоналісти типу Володимира Осіпова. Осіпова влада на початку не переслідувала, а потім його засуджено на сім років ув'язнення за редагування самвидавного журналу «Вече». На еміграції відродив цей журнал співробітник Осіпова — Євген Вагін, при співпраці колишнього власовського діяча Олега Красовського.

Деякі прихильники цієї течії знайшли спільну мову з організацією крайнього націоналізму — Національно-трудовим союзом (НТС) і співпрацюють з його журналами «Посев» і «Грани» хоч «Грани», журнал літературного характеру, містять матеріали дисидентів й інших напрямків.

Крайньо реакційний орган монархістів «Часовой», що виходить у Бельгії, має також між своїми співробітниками декого з нових емігрантів.

На правому крилі слід також поставити незалежний від офіційної православної церкви рух релігійного відродження, що давніше створив Всеросійський Християнський Союз визволення народу (ВСХСОН). Ідеологом цієї течії є Ігор Огурцов, автор програми і засновник ВСХСОН-у (тепер в ув'язненні). Спільне в нього з консерваторами типу Солженіцина — переконання в потребі духовного відродження російського народу на основі православ'я і націоналістичного світогляду. Але в своєму місячнізмі він іде далі Солженіцина і відроджує нову версію старої теорії про Москву як Третій Рим.

Росія, за Огурцовим, має бути не тільки єдина й неподільна, але й велика. У цьому прагненні до великості і неподільності Росії чути голос традиційного російського імперіялізму, ідею якої відкидають не всі релігійні дисиденти. Одверто чи приховано.

Між представниками усіх цих течій та груп точаться дискусії, а часом і гостра боротьба. Наприклад, коли свого часу демократи видали у самвидаві «Програму демократичного руху», у відповідь на неї появилася «Слово нації», написане з позицій крайнього націоналізму. Зі свого боку демократи ставили під сумнів потребу й доцільність існування націоналістичного руху серед росіян, народу панівного в імперії. На їх думку, такий рух може бути зрозумілий і виправданий серед народу поневоленого, що прагне державного визволення.

Емоційно забарвлену дискусію в колах дисидентів викликала оцінка історичного шляху Москви-Росії, що в'яжеться з кардинальним питанням: чи більшовізм — явище занесене з чужого поля, чи самобутнє, яке виросло органічно на базі історичного розвитку імперії.

Інша проблема жваво дискутована в тих середовищах: питання

методи і процесів, при допомозі яких може статися перехід Росії від замкненого, тоталітарного суспільства до відкритого й вільного. Це окремі теми і вимагають окремого розгляду, але тут можна тільки зазначити, що коли щодо історичного минулого Москви-Росії тривають гострі суперечки, у питанні засобів перебудови Росії панує велика однозгідність. Майже всі дисиденти є прихильниками еволюційного шляху. Руїницька сила революції їх лякає. При тому вони посилаються на приклад попередньої революції, яка не те що не покращила суспільно-політичної ситуації, а значно її погіршила. Революція, твердять вони, здатна зруйнувати усі культурні й економічні здобутки, не даючи нічого взамін. Це шлях до нового поневолення людини. Сахаров, правда, вважає революцію можливою й виправданною, але тільки як остаточний засіб. До речі, й інші дисиденти не виключають можливості стихійного, гвалтовного вибуху в СРСР, якщо своєчасно не будуть застосовані реформи, але вони воліли б таку розв'язку оминати.

Мабуть, не помилимося, коли скажемо, що страх перед революцією у російських дисидентів зумовлений ще й тим, що революційний вибух народи, гноблені Росією, легше можуть використати для свого усамостійнення, ніж мирні поступові реформи. І цим разом уже остаточо.

У 50-РІЧЧЯ ПРОЦЕСУ МИКОЛИ ЛЕМИКА

30 жовтня 1933 року відбувся у Львові політичний процес, на якому розглядалася справа 18-річного студента львівського університету Миколи Лемика, що 21 жовтня того року убив урядовця радянського консульства у Львові Олександра Маїлова. Лемик вчинив атентат на доручення Організації Українських Націоналістів з метою запротестувати проти загибелі мільйонів українців в УРСР від організованого Москвою штучного голоду у 1932 і 1933 роках. Лемик належав до бойового відділу ОУН і добровільно зголосився виконати атентат, при якому міг сам загинути. Прокурор вимагав смертної кари для Лемика, але суд, з уваги на його молодий вік, засудив його на досмертне ув'язнення.

Процес Лемика знайшов широкий відгомін у світі, а українці західних областей сприйняли вчинок Лемика як демонстрацію на знак протесту проти голодової смерті мільйонів українців на Наддніпрянщині. Найвидатніші українські адвокати Львова висловили бажання боронити Лемика.

У вересні 1939 року, після нападу Німеччини на Польщу, під час переміщення в'язнів до іншої тюрми Лемикові пощастило втекти. На початку німецько-радянської війни у 1941 році Лемик був одним з учасників похідних груп ОУН на Наддніпрянщині. Після масових арештів, які влаштувало Гестапо серед членів ОУН у вересні 1941 року, Лемик перейшов у підпілля. Але вже в жовтні того самого року його арештувала в Миргороді німецька жандармерія і розстріляла.

Тут друкуємо, зберігаючи з незначними змінами правопис оригіналу, уривки з пресових звітів кореспондента львівської газети «Новий час» за 1 листопада 1933 року та кілька наступних днів. Текст їх узято з праці Петра Мірчука «Нарис історії Організації Українських Націоналістів», перший том, 1920-1939, (Українське видавництво, Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк 1968, стор. 341-348).

Львів, 30 жовтня 1933. Сьогодні почався черговий наглий суд у Львові. Перед судом став 18-літній Микола Лемик, студент математично-природничого відділу Львівського університету, що в суботу 21 жовтня ц. р. вбив у радянському консульстві начальника секретаріату консульства Маїлова і ранив функціонера того ж консульства Джугая.

Зацікавлення розпратою велетенське. В годині 8.45 зала майже повна публіки. Деякі журналісти заняли свої місця вже й на три чверті години перед розпратою. Заступлена в комплекті не лише львівська преса, але й часописи з інших міст Польщі прислали своїх спеціальних кореспондентів, а навіть і заграничні. Приїхав теж пресовий аташе радянського консульства в Варшаві, Ковальський, що є рівночасно варшавським кореспондентом радянської агенції «ТАСС» та «Известий». Кореспондентів нині більше, ніж колінебудь, так що мусять доставляти їм спеціальні столи та крісла. Рахують, що є їх понад тридцять...

О 9-ій годині вводять Лемика. Є це досить сильно збудований молодець, бльондин. Вбраний у плащ, з трохи піднесеним ковніром. Рішучим кроком входить на залю розправ. Не знає, де сідати, показують йому лавку. Сідає, а за ним двох поліціантів...

В годині 9.15 заля повніська публіки.

У тому ж часі входять на залю адвокати: (подаємо в поазбучному порядку): д-р Степан Біляк, д-р Лев Ганкевич, д-р Кость Левицький, д-р Олександр Марітчак, д-р Осип Назарук, д-р Володимир Старосольський, д-р Степан Федак, д-р Степан Шухевич. Всі боронять підсудного. Лавою оборонців провадить д-р Степан Шухевич...

Прокурор д-р Прахтель-Моравянський противиться тому, щоби підсудного боронило більше число оборонців...

«Є це, — говорить прокурор — демонстрація, а демонстрація на цій залі не може мати місця».

Д-р Шухевич домагається допущення всіх оборонців. Трибунал іде на нараду.

Після перерви входять на залю три оборонці в тогах, інші вже без тог. Д-р Шухевич встає і подає, що боронити Лемика будуть д-р С. Шухевич і д-р В. Старосольський, але тому, що д-р Старосольський є тяжко хворий і невідомо чи він могтме сидіти через цілий час розправи, просить про допущення, як їхнього субститута адвоката д-ра Біляка...

Предсідник: До вини почуваетесь?

Підсудний: Ні, лише до сповненого діла.

Предсідник: До вбивства Маїлова. А до другого вчинку, до ранення Джугая?

Підсудний: Ні, я до нього не міряв. На наказ ОУН я прийшов до консуляту з метою вбити представника московської влади, яка силою загарбала українську державу, нищить українську культуру і терором та голодом нищить українську націю.

Предсідник: Хто дав вам револьвер?

Підсудний: Северин Брудас. (На питання хто це був, підсудний відповів: «Не знаю»).

Предсідник: Розкажіть як це було?

Підсудний: Десь на початку жовтня ц.р. я записався на університет і годі мешкав кілька днів у вуйка Осипа Кутного на Знесінні. Одного дня вечером я вертався з кіна. На Знесінні стрінув мене Володимир Маївський і сказав, що маю бути одного дня на розі вулиць Потоцького і Шимоновичів. Я пішов туди означеного дня десь в годині 14-ій. Я там стрінувся з низьким молодцем, бльондином. Він запитався мене, де є вулиця Ісаковича, а я відповів — бічна вулиці Листопада. Це була умовлена кличка. Незнайомий казав прийти на другий тиждень на те саме місце. Другого разу він дав мені револьвер і 30 набоїв та велів навчитися стріляти. Револьвер був теж набитий. Я поїхав на село вчитися стріляти... Щодня я їздив до університету поїздом. Револьвер був удома.

В п'ятницю 20 ц. м... я мав побачення з Брудасом на Личакові. Тоді він

сказав мені, що має відбутися атентат на представника радянської влади у Львові та що я маю його виконати. Сказав, що атентат цей має звернути увагу всього світу на стан, в якому знаходиться українська нація.

Він дав мені 30 золотих, щоб я купив собі білизну і черевики, бо не личить іти в таких черевиках, які я тоді мав...

На другий день в годині 11-ій я пішов до костьола Марії Магдалини де стрінувся з Брудасом. Він сказав, що атентат має бути виконаний в годині 11.30. Ще в п'ятницю він сказав мені, як входить до консульату та що консул є молодий. Велів стріляти до нього два рази. Як вийду на вулицю, то втеча мене не обходить.

До консульату впустив мене якийсь старий. В ждалні я скинув плащ. Там було більше осіб. Ніхто не питався пощо я прийшов. Потім вийшов якийсь чоловік з кімнати секретаря, покликав мене до кабінету і я став перед бюрком. За бюрком сидів молодий чоловік. Спитався мене по-московськи чого я прийшов. Я сказав, що в справі виїзду на Велику Україну. Тоді спитався мене чи хочу бути радянським громадянином. А я витягнув з кишені револьвер і стрілив до нього. Чи третій раз я стріляв — не тямлю. Опісля я опинився у снігах. Я став під дверми й чекав. Почали стукати до дверей поліціянти, але я не міг їх відчинити.

До поліції я мав наказ не стріляти, хіба вгору на випадок погоні. Опісля прийшла поліція і забрала мене на комісаріят.

Предсідник: Відколи ви належите до ОУН?

Підсудний: Від 1932 року...

Д-р Старосольський: Чи суддя, що переслухував вас, казав вам говорити правду?

Підсудний: Казав, що ліпше говорити правду.

Д-р Старосольський: Ви сказали, що поступовання Советів у відношенні до Великої України було мотивом ваших стрілів.

Підсудний: Так, терор скріпився там тоді, як я здавав матуру. Про те я знав також з газет...

Д-р Старосольський: Чи ви знали, що цілий ряд визначних українців покінчили самогубством з приводу подій на Великій Україні?

Предсідник: Усуваю це питання.

Д-р Старосольський: Чи ви знаєте, що багато визначних українців розстріляли?

Предсідник: Усуваю це питання.

Д-р Старосольський: Пане предсіднику, чи можна взагалі ставити питання політичного характеру?

Предсідник: Ні!

Д-р Шухевич: Чи ви читали, що совети нищать релігію?

Предсідник: Усуваю це питання.

Д-р Шухевич: Чи ви читали про те, що над Дністром розстрілювали...

Предсідник: Усуваю це питання.

Д-р Шухевич: Чи ви читали про масову смертність на Великій Україні?

Предсідник: Усуваю це питання.

Д-р Шухевич: Прошу про ухвалу трибуналу.

Трибунал іде на нараду і затверджує ухилення питань...

Інші не допущені питання оборонців:

Д-р Біляк: На яким правнім акті спирається відношення українців до Росії?

Чи ви знаєте хто був Хвильовий?

Чи ви знаєте хто був Скрипник?..

Д-р Біляк ставить внески:

— ...вношу, щоб переслухати як свідків п. Залєвського, експерта для справ українсько-московських відносин у східньому відділі міністерства закордонних справ у Варшаві і кол. міністра Леона Васілевського на обставину, що політичні і господарські відносини між Україною і Москвою є від довшого часу дуже напружені, а зокрема, що всі договори заключені між СРСР і УРСР, які гарантували сяку-таку свободу Україні, потоптані були московським Комінтерном.

— Зокрема вони ствердять, що колективізація, переводжувана від 1929 року на Великій Україні, а рівночасно з нею національно-політичний гніт, який скріпився з приходом до Харкова в 1933 році Постишева, викликали незвичайно від'ємні враження і почування в усіх українців.

— Вони ствердять, що від 1930 року, себто від року, коли переведено в Харкові процес члені Спілки Визволення України, московський Комінтерн почав переводити масовий терор на Великій Україні.

Прокурор в цьому моменті встає і заявляє, що він противиться, щоб оборонець говорив про відносини на Великій Україні.

Предсідник (до д-ра Біляка): Вже кінець?

Д-р Біляк: Ще ні!

— Далі вношу, щоби відчитати часопис «Відомосці Літерацке» з 1933 року, в яких міститься стаття проф. Віленського університету Мар'яна Здоховського, а це на обставину, що жажливе положення, в якому находиться тепер український народ на Великій Україні, викликає однакоє враження і почування у кожної культурної людини.

— Далі прошу відчитати «Бюлетень Польсько-Український» з 1933 року, де є стаття п. н. «Шістнадцята весна в УРСР». У цій статті передаються враження людини, що весною 1933 року була на Великій Україні, яка ствердила там факт жажливого голоду, що там тепер панує, а зокрема, що там трапляються жажливі випадки людоїдства.

— Прошу відчитати вступну статтю з «Ілюстрованого Кур'єра Цодзенного» з 12 липня 1933 року п. н. «Правда про голод у Росії», а далі статті французького часопису «Матен» з 30 і 31 липня 1933 року та вступну статтю з того ж щоденника з 27 вересня 1933, на обставину, що тарпляються на без...

Предсідник: Я вже знаю! Ви про ті відносини. Прошу не говорити далі!

Оборонець говорить далі:

— Прошу відчитати статтю д-ра Аменде, генерального секретаря Конгресу національних меншостей, поміщену в «Ділі» за 27 липня ц. р. на ствердження обставин про господарські й політичні причини голоду на Україні.

Далі д-р Біляк ставить внесок щоби прочитати статтю одного англійського часопису з липня 1933 року, де кореспондент того часопису, що був на Великій Україні, стверджує, що там загинуло з голоду понад мільйон людей...

Предсідник: Ви знову про ті стосунки!

Д-р Біляк: Далі ставлю внесок, щоб покликати як свідків д-ра Дмитра Левицького, голову УНДО, і д-ра Макуха, голову УСРП, на обставину, що події й положення на Великій Україні викликали серед галицьких українців незвичайне пригноблення і незвичайно жадливе враження, яке найшло свій вислів в останньому пастирському листі всіх українсько-католицьких владик. Далі прошу переслухати як свідка редактора «Діла» п. Василя Мудрого, в руках якого знаходиться дуже багато листів, що стверджують жадливе положення на Великій Україні. Він ствердить далі, як англійська й французька преса малюють жадливі відносини на Великій Україні.

Далі вношу внесок переслухати п. Мілену Рудницьку. Вона ствердить, як учасниця Конгресу національних меншостей, що відбувся недавно в швайцарському Берні, ті факти, які наведено на тому Конгресі, а які малюють жадливе положення на Великій Україні, зокрема повторить факти, які навів на тому Конгресі московський професор Курчинський, факти, які ілюструють події на Великій Україні. Далі вона ствердить, що цей Конгрес видав відозву до всього культурного світу, взиває цілий культурний світ допомагати жертвам голоду на Великій Україні.

Вона ствердить, що 24 вересня 1933 року Найвища рада Ліги Націй скликала спеціальне засідання для розгляду справ, зв'язаних з жадливим положенням на Великій Україні, й звернулася до Червоного Хреста, звиваючи його до рятувкової акції голодуючим на Великій Україні.

Прокурор противиться всім внескам, а внески, ухвалення яких трибуналом причинилося б до висвітлення відносин на Великій Україні, називає демонстративними внесками та що вони не стоять у ніякому зв'язку з цією справою.

Д-р Старосольський: Я хочу заявити, що немає тут ніякої демонстрації. Стверджуємо лише факти, що на Великій Україні гинуть...

Предсідник (схвильований): Відкидаю, відкидаю...

Д-р Старосольський: Наші внески йдуть в напрямі, щоб висвітлити підложжя, на якому зродився вчинок підсудного.

На раді трибунал відкинув всі внески оборонців.

Промова оборонця д-ра Степана Шухевича:

Високий Наглий Суде! Вношу, щоб Високий суд цю справу — щодо

вбивства Маїлова і щодо намагання вбивства — передав до звичайного поступовання (лава присяжних — ред.)...

Правда, [підсудний] каже, що дістав наказ від Організації Українських Націоналістів, але тут не рішає сам наказ. Тут рішають передусім ті відносини, на підставі яких він дійшов до переконання, що цей наказ треба і муситься виконати, тут рішає та психіка, в якій він знаходився, почавши від того часу, коли почав вчитувати в часописах про ті жакливі відносини на Великій Україні.

Хто ж такий підсудний? Селянська дитина. Кінчив гімназію. Живе традицією 1917-го і дальших років. Начитався в літературі, спогадах, поезіях, оповіданнях, наукових статтях про те, як там за Збручем повставала була своя власна держава. І він, молодий хлопчина, перейнявся тим. Бо треба знати, що наша молодь тепер, по війні, є незвичайно патріотично успособлена, про що панове могли переконатися серед тої безлічі процесів, що мали тут місце. І такий патріотично успособлений хлопець, для якого першою і найважливішою ціллю є любов до рідної країни, вступає до ОУН і там дістає наказ, і там дають йому мотиви, чому саме на представника російської держави він має виконати замах. Усі знаємо, які відносини сьогодні на Великій Україні...

Але були такі мотиви, що могли викликати такий стан, як це представляє підсудний. Панове судді їх знають. Я тільки наведу один. Є їх до вибору. Вісім мільйонів з голоду... (предсідник забороняє порушувати цю справу). Я вже скінчив. І чи, коли підсудний начитався тих оповідань, які подають хоч би чужомовні подорожні, які їздили туди спеціально, щоб це перевірити, чи ж не міг в його душі витвориться психологічний стан і він уважав за кінечне зробити те, що зробив? Це зовсім логічне. Всякі ухвали, всякі резолюції, всякі віча, всякі анкети, все те не звертає уваги світу, цілого культурного світу (кажу про культурний) на те, що діється з його рідною країною. І він, бачучи, що те все не помагає, хоче звернути увагу в інший спосіб. В такий спосіб, який потряс би цілим світом, щоб очі всіх культурних людей звернулися на те, що діється в його країні.

І рішився на чин, рішився стріляти в репрезентанта того народу і тої влади, що є спрчинником цього всього. І дійсно, треба признати, що цей його чин порушив увагу всього світу. І тут не можна підсувати підсудному тої думки, як це робить пан прокурор, що мотивом його діяння було не зареагувати на гноблення його народу, а тільки впровадити якесь непорозуміння між Річчю Посполитою Польською і Радянською Росією. Це видвиження було в одній газетній статті, а я не знаю, на якій підставі доходить до такого ж твердження пан прокурор. Підсудний діяв виключно з патріотичних мотивів. Він бачив свою батьківщину, свій народ «пригноблений і замучений», як сказав Іван Франко в «Мойсею», де питався, чи вічно йому бути тяглом у поїздах бистробіжних своїх сусідів? А він хоче бачити свій народ іншим, хоче бачити таким, як хотів його бачити Франко:

Та прийде час, і ти вогнистим видом
Засядеш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі...

Промова оборонця д-ра В. Старосольського:

Найтрагічніша розправа, яку колинебудь переживала ця заля!
Найтрагічніша розправа, в якій колинебудь я боронив! Найтрагічніша розправа, в якій колинебудь польський суд мав рішити в українській справі. Завжди було так, що обвинувачений ставав тут за чин, звернений проти польської держави чи нації. Завжди польський суд судив українця за чин, звернений об'єктивно чи суб'єктивно проти польської держави, проти польського інтересу. Сьогодні, Високий суде, розправа відбувається у зовсім іншій площині.

Я не націоналіст, я соціаліст, але я розумію і бачу, що це виросло з моменту великого столітнього процесу. Я бачу, що це виросло з моменту національного визволення, з процесу, якого не можна згладити жадною ідеологією, жадним хотінням не бачити цього. І в тім процесі, в однім з епізодів того процесу польський суд має сказати своє слово.

Високий трибунале! Устами вельмишановного пана предсідника сказали ви, що не можна говорити в цій справі про політичні квестії. Постанова для нас безконечно важка. Процес політичний. У мотиві лежить цілий комплекс душевних переживань обвинуваченого. Усе, що в нім накипіло, усе, що стихійно вкладало йому убивчу зброю в руки. Тільки формальним був наказ ОУН. А фактично в глибині своїй цей стріл своїм висловом був вислідом тої безконечно глибокої трагедії, яку переживають мільйони нації. І не для демонстрації, а тому, щоб ми розуміли характер цього вчинку, незалежно від того, яка організація тут діяла, ми з'явилися тут у такому числі перед Високим судом. З'явилися, щоб дати свідоцтво правді, щоби сповнити свій обов'язок, який лежить на українцеві адвокатів, коли він є членом громадянства, суспільности. Але Високий суд постановив, що не дозволено на цій розправі говорити про політичні справи і до цієї постанови я мушу примінитися.

Пригадується мені та велика, стара грецька легенда. Замерзали слова в героїв легенди і тільки пізніше ті слова відмерзли і заговорили. На наших устах замерзли, наслідком ухвали, слова. Ми не можемо говорити про те, чого вислідом, стихійним вислідом є стріл обвинуваченого. І я уважаю, що коли Високий суд стане на становищі тім, яким нам зв'язав уста, якщо виключить політичний момент з цієї розправи, то обвинувачений живе! Тільки політичний момент може його повести на смерть!..

Високий суде! Уважаю, що навіть коли б не діяли тут ті сильні політичні мотиви, то сам тільки вік обвинуваченого, 18 років життя, становив би вистачаючу, аже надто вистачаючу причину до того, щоб примінити кару з § 3. Але є далі ряд облегшуючих обставин. І той факт, що діяв з наказу чийогось, чи це не належить узнати за обставину облегшуючу. Діє з наказу організації, яку мусить слухати, чи ж нема тут різниці між ним і таким, що сам підприймає виконання подібного чину? А про те все, що хотілося б говорити, а про що слова нам замерзають, про те, що переслідує тисячі, тисячі заголоджуваних українців? Це той наказ: це те, що веліло йому з вірою виконати цей другий наказ ОУН.

А те, що його життя дотеперішне чесне, чисте, чи це теж не облегшуюча обставина?..

ДО ГРОМАДСЬКОСТІ Й УРЯДІВ ДЕМОКРАТИЧНИХ КРАЇН, ЯКІ ПІДПИСАЛИ ГЕЛЬСІНСЬКИЙ ЗАКЛЮЧНИЙ АКТ

Закінчила свою роботу Мадридська конференція для перевірки виконання Гельсінкського заключного акту, яка тривала три роки. Головною темою виступів представників західних країн на цій конференції була гостра критика постійних порушень радянським урядом та урядами інших країн східного б'юоку прав людини. Складалося враження, що цього разу (на відміну від Београду) демократичні держави мають намір рішуче домогтися, аби внесли до заключного комюніке принаймні пункти про неприпустимість порушення особистих і національних прав громадян, про визнання за громадськими групами сприяння виконанню гельсінкських угод права вільно продовжувати свою діяльність, про звільнення з ув'язнення всіх арештованих членів гельсінкських груп та пов'язаних з ними правозахисних організацій.

Тим несподіванішим для нас було повідомлення з Мадриду про те, що до заключного документу конференції жадної з цих вимог не було внесено. Ми вважаємо, що схвалення на Мадридській зустрічі документу, який не забезпечує захисту громадських груп «Гельсінкі» — свідчення дипломатичної перемоги тоталітарного радянського режиму.

Ми переконані, — сьогодні це для всіх очевидне, — що тривалий мир на землі неможливий без додержання з боку держав прав своїх громадян.

«У 1948 році держави-члени ООН прийняли Загальну декларацію прав людини, підкреслили їхнє значення для забезпечення миру, — писав нещодавно лавреат Нобелівської премії миру акад. А. Д. Сахаров. — У 1975 році взаємозв'язок прав людини і міжнародної безпеки проголосив

Гельсінкський акт... Серед цих прав: право громадян контролювати приймання керівниками країни тих рішень, від яких залежить доля світу. А ми ж навіть не знаємо, як і хто прийняв рішення вторгнення до Афганістану. Справжня безпека можлива тільки на основі стабілізації міжнародних відносин, відмови від політики експансії, зміцнення міжнародного довір'я, відкритості й плюралізації соціалістичних суспільств, додержання прав людини в усьому світі».

Ми певні, що ця істина добре відома й керівникам демократичних країн. Та все ж західні держави в Мадриді погодилися розірвати нерозривний зв'язок питання миру і безпеки з питанням про людські права — окремо скликати конференцію в справах роззброєння (яка зручно прикриватиме агресивну імперіалістичну політику Радянської держави) і нараду з проблем людських прав (яка Радянський Союз ні до чого не зобов'яже, оскільки рішення цієї наради ніяк не будуть пов'язані з проблемами, в яких він кровно зацікавлений). При чому Європейську конференцію в справах роззброєння призначено відбутися в Стокгольмі вже в січні наступного року, тобто через 3-4 місяці, а перший форум в межах Гельсінкської угоди, на якому обговорюватимуть права людини, має відбутися в Оттаві щойно через два роки. Чи до того часу КДБ не задушить правозахисного руху взагалі?

Отже, тема порушення прав людини в СРСР і країнах Східного блоку з головної на початку наради перетворилася на другорядну й навіть третьорядну — наприкінці. Більше того, другорядність цієї проблеми закріплено заключним документом Мадридської зустрічі, точніше тим, що проблема прав людини практично не знайшла в ньому свого відображення.

Щоправда, в мадрідському комюніке є кілька загальних фраз про проблеми людських прав. Але чого варті ті розпливчасті формулювання, якщо радянська влада навіть під час роботи Мадридської конференції не тільки не припинила, а, навпаки, посилила репресії проти тих, хто добровільно взяв на себе обов'язок сприяти виконанню Гельсінкського акту, сподіваючися на підтримку від громадськості демократичних країн? Розгромлено Московську гелсінкську групу, не мають змоги діяти легально гелсінкські групи на Україні, в Литві, Вірменії й Грузії. За три роки роботи Мадридської наради КДБ заарештував кілька десятків членів цих груп. У ці роки КДБ почав використовувати нову (точніше, стару — сталінську) тактику переслідування правозахисників: політ'язнів, які мають вийти на волю, просто в таборах або на засланні засуджують на нові терміни ув'язнення. У 1980-82 роках у таборах і на засланні було наново заарештовано сім членів Української гелсінкської групи: Василя Овсієнка, Ярослава Лесіва, Василя Стрільцява, В'ячеслава Чорновола, Юрія Литвина, Петра і Василя Січків. У березні цього року в таборі вперше від часів Сталіна заарештували жінку-політ'язня — члена Української гелсінкської групи Ольгу Гейко-Матусевич. У цей самий час КДБ почав кампанію переслідування родин правозахисників: заарештовані й засуджені до 10 років неволі дружини членів Гелсінкських груп Раїса Руденко і Тетяна Осіпова, кинули до концтабору Володимира Січка (брата й сина згаданих вище правозахисників).

Жорстокість карателів з КДБ не знає меж: під час Мадридської наради загинули в таборах — фактично були вбиті — Юрій Кукк і Віктор Томачинський.

Ставлення радянського уряду до прав своїх громадян копіюють панівні режими в інших країнах Східного Блюку. Приклад: путч Ярузельського в грудні 1981 року — під час роботи Мадридської конференції — і масові репресії проти польського народу. І це в той час, коли Гельсінкський рух, який почався в СРСР, став міжнародним (недавно створилася тісно пов'язана з «Солідарністю» Гельсінкська група і в окупованій Ярузельським Польщі).

Невже вважатиме себе зв'язаним такими розпливчато сформульованими зобов'язаннями панівний в СРСР режим, який здатний на варварський акт повітряного бандитизму — убивство 269 пасажирів південнокорейського літака, так само, як здатний він на вбивство сотень тисяч ні в чому не винних людей в Афганістані?

Закордонне представництво Української Гельсінкської групи висловлює своє здивування в зв'язку з тим, що демократичні країни, підписавши мадрідське комюніке, знову погодилися прийняти ілюзію безпеки за справжній мир і заплатити за цю ілюзію ціною свободи тих, хто, вимагаючи виконання Гельсінкських угод, справді домагається стійкого миру.

Українська Гельсінкська група закликає народи демократичних країн зобов'язати свої уряди:

— дати звіт громадськості, чому мадрідське комюніке не відобразило фактичного недодержання в країнах радянського Блюку Гельсінкських угод;

— рішуче вимагати, щоб СРСР та його союзники суворо додержували всіх положень Гельсінкського акту і негайно припинили репресії проти тих, хто сприяє впровадженню його в життя;

— у разі радянської відмови негайно виконати ці вимоги — заявити, що Радянський Союз і його сателіти зробили Гельсінкські угоди недійсними;

— покласти на ці країни всю відповідальність за небажання забезпечити мир і безпеку в Європі.

14 вересня 1983

*Петро Григоренко
Володимир Малінкович
Леонід Плющ
Надія Світлична*

Президентові США
Роналдові РЕЙГАНУ,
До Сенату,
До Конгресу,
До громадськості
Сполучених Штатів Америки

ЗВЕРНЕННЯ

Закордонне представництво Української Гельсінкської групи (ЗП УГГ) глибоко стурбоване варварськими діями радянських властей — убивством 269 пасажирів та членів екіпажу південнокорейського літака. Ми розуміємо й вітаємо бажання урядів і громадськості демократичних країн різними

акціями протесту переконати радянський режим у тому, що його піратські дії не залишаться безкарними.

Водночас ЗП УГГ висловлює свою стурбованість тим, що президент США Р. Рейган серед заходів свого уряду у відповідь на акт радянського бандитизму назвав припинення переговорів з СРСР про створення консульства в Києві. У 1979 році колишній президент Джиммі Картер уже «покарав» панівний у Радянському Союзі режим за інтервенцію в Афганістані, припинивши роботу американської консульської групи в столиці України.

Ми переконані, що такі дії американського керівництва тільки на руку правителям СРСР. Вони вигідні Кремлеві тому, що позбавляють Україну (члена ООН) вікна, точніше — шпаринки в світ, перетворюють її на пересічну провінцію радянської тоталітарної імперії.

У цій провінції, — далеко від очей цивілізованого світу, — каральні органи КДБ в найжорстокіший спосіб розправляються з українськими правозахисниками, нашими товаришами з Гельсінкської групи (більше за будь-якого іншого політв'язня в світі — 40 років — перебуває в неволі саме український правозахисник, член Української гельсінкської групи Данило Шумук). В останні роки Україна перетворилася на полігон КДБ для випробування нових метод переслідування інакодумців. Серед цих метод: арешти дисидентів за зфабрикованими кримінальними звинуваченнями; — арешти родин політв'язнів; — «сталінські розкрутки», тобто засудження правозахисників на нові терміни ув'язнення просто в таборах і т. ін. Усе це стало можливим тому, що Українська республіка, яка формально є суверенною державою, не має практично жадних зв'язків із зовнішнім світом.

Ми не сумніваємося, що й голод 1933 року, який забрав понад 6 мільйонів життів на Україні, не залишився б не поміченим у світі, якби в столиці Української республіки працювало тоді консульство демократичної держави.

Закордонне представництво Української гельсінкської групи звертається до уряду, Сенату, Конгресу, громадськості Сполучених Штатів Америки з закликом відмовитися ставити питання про американське консульство в Києві в залежність від тих чи інших агресивних акцій радянського режиму та шукати інших, дійовіших засобів впливу на цей режим.

Американське консульство в Києві потрібне не кремлівським правителям, а українському народові.

14 вересня 1983

*Петро Григоренко
Володимир Малінкович
Леонід Плющ
Надія Світлична*

ЗА ОБ'ЄКТИВНУ ПРАВДУ

«Діалоги», кварталник, громадсько-політичний та літературний. Бюлетень ч. 1-2, 1983, 190 стор. Єрусалим, Товариство єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі.

Треба вітати видання першого числа кварталника, органу Товариства єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі, що його редагує Яків Сусленський. Він відомий уже досить широким колам української громадськості в діяспорі своїми писаннями і публічними виступами. Його настанова послиювати зв'язки між євреями і українцями поза сумнівом.

У кварталнику опубліковані матеріали українською або російською мовами, лише дещо івритом або по-англійському. Деякі статті написані непоганою українською мовою. Але поза тим мова неохайна, подекуди навіть важко зрозуміла, що українського читача вражає неприємно. Алеж в управі Товариства є особи, які добре знають українську мову. Вони мали б зробити літературну редакцію.

Виринає питання, для кого призначений цей кварталник? Якщо між іншим впливати «на суспільну думку в Ізраїлі з метою пом'якшення українофобії та встановлення широких зв'язків з українською діяспорою» («Діяльність Товариства», стор. 31), то найдоцільніше писати івритом або англійською мовою, бо її розуміють як в Ізраїлі, так і в переважній більшості єврейської діяспори. Також більшість української діяспори у західному світі знає англійську мову.

Товариство насправді плянує видавати кварталник «гебрейською, українською, англійською мовами». Але на ближчий час здійснення такого плану нереальне, бо хто мав би фінансувати таке підприємство. Найефективніше, отже, видавати англійською мовою, але й тоді доведеться значно «стиснути» зміст, хоча б зрікаючися «літературних сторінок», що не киче буде великою втратою. Добрі літературні твори радо містять українські журнали, також у перекладах з російської мови, що вже здавна здійснюється. А чи в «Діалогах» треба містити речі, які посутньо не мають жадного стосунку до українсько-єврейських взаємин?

Поважним досягненням є те, що Товариство нараховує тепер 180 членів у п'ятох містах Ізраїлю (Єрусалимі, Тель-Авіві, Беер-Шеві та Натанії); 20 членів перебувають поза Ізраїлем.

Заслугою Товариства є збирання фактів про допомогу євреям з боку українців за нацистської окупації. Ця справа, як переконався Сусленський, дуже клопітна. Він з'ясував, на які труднощі натрапляє визнання «праведником світу» митрополита Андрея Шептицького в Інституті Яд-Вашем. Як запевняв мене свого часу один мій єврейський приятель, керівник Яд-Вашему досє про українців, які допомагали євреям, клав завжди наспід. З другого боку, знаю безпосередньо, що в Мюнхені живуть євреї, яких українці врятували від смерті, але вони відмовляються дати свідчення про це, щоб не наражуватися на ворожість єврейської громадської думки. І має повну слушність Я. Менакер, який пише: «Місцеве

населення подавало широку посильну допомогу справі рятування євреїв від неминучої смерті, при тому це завжди було пов'язане з прямою небезпекою для життя всієї родини рятівників...»; «ті, хто міг би подати таку інформацію, ще залишаються в СРСР. До того часу, коли еміграція стала масовою, минуло вже багато років, багатьох уже нема серед живих, а деякі, приїхавши на Захід, воліють відмовчуватися». «...інформація, яка є в Яд-Вашем щодо рятівників євреїв на Україні, залишається відкладеною на безрід. Відчутно якусь загальну ворожість до всього українського народу, що його гуртом звинувачують у вбивстві на Україні євреїв». При перегортанні сторінок «Діялогів» складається враження, що до часу виїзду Я. Сусленського з СРСР у 1977 році не було жадних зв'язків між євреями й українцями; «не було жадної публікації, у якій автор насмілювався б подивитися на цю проблему під таким кутом зору, як це зробив В. Михальчук» (стор. 21) Стаття Михальчука в паризькому «Українському слові» є без закиду, але в ній немає нічого нового. Українсько-єврейський діалог триває вже понад 30 років (вистачає переглянути річники «Українського самостійника», газети «Сучасна Україна», журналу «Сучасність», а також ряду інших публікацій, в яких було чимало статей на ці теми не лише українських, але й визначних єврейських авторів). Відбувалися зустрічі, конференції давніше, відбуваються й тепер. Отже, не треба починати історію від себе.

З боку української громадськості в діаспорі натеper існує майже суцільний проєврейський і проізраїльський фронт. Є загальне бажання і готовість до діалогу і співпраці з євреями. Очевидно, трапляються ще подекуди протиеврейські вибрики. Тим часом з єврейського боку триває майже суцільне українофобство. За нечисленними винятками. Переборювати таку настанову є шляхетним завданням Товариства. У такій ситуації треба словити членам Товариства визнання за громадянську мужність виступати проти загального упередження євреїв до українців, за об'єктивну правду.

Ще пара зауважень. Декого з українців вражає твердження, що Товариство є «сіоністською організацією» (стор. 4). Мене особисто таке визначення не разить. Сіонізм треба розуміти в широкому сенсі, а не як партійне чи групове визначення. Адже всі будівничі держави Ізраїль були по суті сіоністами, хоча належали до різних партій. Але, щоб уникнути зайвої дискусії та плутанини понять, можна без жадної шкоди справі викреслити вислови «сіоністський», «сіонізм» зі статуту Товариства. Адже існують євреї, патріоти Ізраїлю і одночасно приятелі українців, які не визначають себе сіоністами. З другого боку, як можуть українці, прихильники єврейської держави Ізраїль, але не сіоністи, бути членами сіоністського товариства?

На стор. 39 подано список 26 почесних членів Товариства. Чи управа Товариства ухвалила таку постанову одногосно (як це загально водиться), чи запитувано кандидатів про їхню згоду? Чи управа Товариства брала до уваги, що «почесних» членів, які перебувають в СРСР, можуть примусити опротестувати їхню почесність.

Не зважаючи на ці кілька критичних зауважень, вітаємо появу квартальника «Діялоги» і бажаємо Товариству дальшої успішної праці.

Богдан Кордюк

ЧИ ОСТАННІЙ З РОДУ РОСЛАВИЧІВ ПРИРЕЧЕНИЙ ПОВТОРИТИ ПОМИЛКУ СВОІХ ПРЕДКІВ?

Юрій Косач, Сузір'я Лебеда. Нью-Йорк, в-во М. П. Коця, 1983, 276 сторінок.

Автор нотує у вступному слові, що цей твір є «фрагментом родинної саги одного українського козацько-шляхетського роду». Вже сам жанр саги вводить у тон, ширину полотна та атмосферу подій, що в творі відбуваються напередодні першої світової війни.

І, як у сагах, у творі змальовано історичні та легендарні епізоди й постаті, епічний опис життя однієї класи суспільства (від бенкетів до полювань), побіч інших верств. Та у цьому, майже соціальному романі нема великих героїчних осіб, як у сагах. Але, з другого боку, як колись бували цикли саг, так тут автор немов намагається натякати на певну циклічність у повторенні дій чи захопленні ідеями. Тут справа в постатях і гайдамаччини, і доби цього твору. У цьому натяку на паралелізм є певний парадокс, як також і таємниця, що виринає знову аж у епілозі.

Твір описує шляхетський рід Рославичів на Волині, вони живуть немов на забутому острові, поза часом. Та, парадоксально, хоч у тій ідилічній атмосфері всі вони відчувають щось неминуче й катастрофальне, вони майже нічого не роблять, щоб рятуватися від неминучої катастрофи. Символом тієї нової сили, що принесе катастрофу, представлений прихований революціонер, а зовнішньо — волоцюга Тріадо, про якого ходять легенди, як про «сина Гонти». Він протиставлений усій місцевій шляхті; він на одних впливає, мов голос сумління, на інших, як пророк чи й передвісник зловісного прийдешнього. Він — примхливий, загадковий; він — немов символ розгорнутого наїзду скитів проти світу минулого століття і проминальних суспільних верств. Передречена і відчувана динамічність нової доби у творі протиставлена статичному, мов з альбому, родові Рославичів. Приреченість одних — супроти неясної сили поволі збуджуваних мас.

Події кількох місяців представлені у творі через сприймання й переживання молоденького студента, Олелька Рославича. Він майже наймолодший з великочленної рідні. Олелько спостерігає рідню та оточення, природу — всіма своїми почуттями, що дуже вправно описане автором. Може, тому, що Олелько майже наймолодший у роді, його підсвідомо сприймають немов би контакт з майбутнім; майже всі старші вважають його за свого юного отця-сповідателя, немов виправдуючися перед ним. Олелько все це сприймає, але не безсторонньо: він поступово засуджує стиль життя своєї касты, що перебуває в атмосфері «загибелі епохи» перед приходом «вовчої доби».

Ця неминуча загибель представлена частинно як вислід відсутності мети, особистого та національного унапрявлення. Всі Рославичі є всесторонньо освічені, ознайомлені зі світовою літературою, філософією, як і з сучасними українськими письменниками. Ця обізнаність протиставлена їхній ізольованості та безпорадності. Наявний брак національної іденти-

фікації з народом і контактів з ним. Серед гурту Рославичів вирують різні погляди: від свідомого українського державницького патріотизму до месіянстичного націоналізму та майже до нацизму й ідеалістичного, революційного соціалізму. Немов ігноруючи національно-історичний аспект, найбутнє насвітлено загибеллю роду Рославичів, на подобу тих, що на Титаніку: «бенкетам кінець — вже світає, над світом багряна, кармазинова загрява... Залишаються гравці, що прирікають самі себе на загибель...» І хоч автор не наводить ніяких мотивів, чому селяни мали б ненавидіти добрих Рославичів, — наростаюча атмосфера ворожості змальована як неминучість у клясовому суспільстві.

Автор пише, що представляє «той ідейно наснажений патріотичний прошарок українського суспільства минулої доби, який в наслідок своїх власних протиріч, не міг встоятися далеко могутнішим і перспективнішим силам історії». Уже тільки цей коментар доводить, що автор не є неутральним спостерігачем чи коментатором подій, але посідає виразну особисту позицію та виявляє певні свої політичні симпатії, не потребуємо вяснювати — які. А проте, Юрій Косач не прикриває, що у тому новому суспільстві нова людина буде хижою, безоглядною, аморальною у своїому намаганні змінити світ (так остерігає Олелька батько). Коли старший Рославич передрікав, що нова філософія, нова мораль, закон намагатимуться знищити усіх, хто їх не визнає, — він закликав сина не плисти за течією, не покидати давніх принципів, і не йти за вигодами пристосування. Цей шлях він бачив зокрема важким для особи, що прагне бути вільним і незалежним письменником.

«Сузір'я Лебеда», цей «фрагмент родинної саги», є немов діярамою доби та описом тієї нашої суспільної кляси, про яку українські письменники рідко пишуть. Подібні твори, зокрема з російської літератури, стали відомими у світі, часто головне через те, що давали відчуття доби. Як і в своїх давніших творах, Юрій Косач завжди вміло відтворює історичне тло, атмосферу та мову даної епохи. Питомий авторові багатючий, часами майже бароковий словник, музичність синтакси, тло — дають посмак життя специфічного прошарку українського народу.

Є у творі сильні нотки сарказму, болю та засліпленість. Часами цікаво ужито наявні сентиментальні протиставлення, пов'язані з фолкльорними елементами. Сама ж таємниця епілогу прикриває реальне, те що надійшло, реальне двадцятого століття, і що саме сталося з родом Рославичів. Та натяками на минуле, на добу Гайдамаччини, вказано на історичну циклічність. І в цій, замряченій, частині твору, без публіцистичних клясових аналіз та пророкувань — відчувається мистецтво давнього Юрія Косача. В епілозі символічний лебідь (герб роду Рославичів) тягне човен з козаком-характерником. Може, він вічний Мамай, що всіх перехитрить і переживе? Може, у хронологічному звороті часу казка не кінчається, як і поновлена наївність її учасників? Там бо згадані гайдамаки Залізник і Гонта. Та вони ж, після успішної революційної дії, згинули через довір'я до політики сусіда — Росії. Чи ті з роду Рославичів, що захоплені ідеями соціалізму під проводом тих таки сусідів, — приречені повторити помилку своїх предків? Це останнє питання напрошується з уваги на сучасну позицію автора.

Л. К. О.

ВИЗНАВАТИ ІСНУЮЧІ КОРДОНИ

Інформаційний бюлетень Великої конфедерації незалежної Польщі «Не-подлеглость» (Краків, ч. 2, 1983) опублікував програмову статтю «За що бореться Конфедерація незалежної Польщі», в якій зокрема мова йде про майбутні кордони країни.

Режимна пропаганда накреслює фальшивий образ конфедерації, мовляв, це організація безвідповідальних шаленців фашистського забарвлення, що прагне для Польщі диктаторського режиму, організація антисемітська й націоналістична, ворожа до всіх сусідів і національних меншостей, антидемократична, прагне до створення «Великої Польщі» зі східними кордонами 1939 року, а ще радше — «Польщі від моря до моря». Польські режимні кола вважають справжні погляди КНП небезпечними і тому вдаються до провокацій, розліплюючи на стінах у Кракові нібито «Заяву КНП», що вона відстоює далі східні кордони Польщі 1939 року, що Львів і Вільнюс вважає польськими містами.

Тим часом від початку існування КНП підкреслювала, що вона є політичною партією, що згуртовує людей різних орієнтацій: соціалістів, лібералів, християнських демократів, народовців і пілсудчиків, що має на меті боротися за зміну проросійського режиму, за організацію суспільства в незалежних структурах, пригадувати полякам, що вони ніколи в історії не погоджувалися з утратою незалежності, навіть тоді, коли всі сусідні держави були ворогами. Натепер поляки мають одного ворога, більшовицьку Росію (а не росіян чи їх внутрішній політичний устрій; нехай вони живуть собі навіки в неволі, аби тільки в себе).

А якщо йдеться про кордони, то є очевидним, що умовою мирного життя польського і сусідніх народів — німців, чехів, словаків, українців, білорусів і литовців — є шанувати існуючі кордони між народами. Хочемо мати сусідів приятелями, — запевняють керівники КНП, — а не залишатися з ними у ворожих взаєминах, що може бути корисне тільки для російського імперіялізму, який нас усіх гнобить. Тому КНП стоїть за непорушність існуючих кордонів Польщі, і вона дала цьому вислів, визнаючи Гельсінкську декларацію та зобов'язання, що випливають з неї: «Натомість уважаємо, що існування пляцдарму русифікації над Балтикою (Калінінградської області) становить смертельну небезпеку для всіх народів цього простору, зокрема для поляків і литовців...»

Наш журнал здавна і послідовно виступав проти всяких змін державних кордонів у середньо-східній Європі, які постали після другої світової війни. Не знаємо, наскільки погляди КНП мають визнання серед поляків, але добре, що такі й подібні міркування поширюються в антирежимних колах Польщі.

Проте, треба дещо уточнити: кордони між сателітними державами і СРСР визнані на міжнародному рівні. Це не стосується міжреспубліканських кордонів у СРСР, бо вони є визначені однобічно Московією.

А далі вважаємо помилковим вислів, що росіяни можуть жити собі навіки в неволі... але в себе. Українцям і полякам зокрема повинно залежати на тому, щоб у Росії прийшли до влади справжні демократи, антиімперіялісти. Такі росіяни були й є, але, на жаль, не вони визначали російську політику. І демократи ще не гарантують добросусідських взаємин, а тим більше всякий авторитарний режим у Росії після упадку СРСР й усамостійнення сателітів та теперішніх союзних республік. Пригадаймо: короткотривала

демократична Веймарська республіка (міжвоєнна Німеччина) перетворилася на нацистську велику державу, бо Захід не зумів запобігти цьому. Росія — без союзних республік і сателітів — залишиться потужною державою з величезним простором, багатими господарськими ресурсами і традиціями імперії. Вона буде напевно ще довгий час вогнищем небезпеки для її ближчих і дальших сусідів. Тому є імперативом для нас і для поляків не лише визначити існуючі кордони за періоду боротьби за нашу суверенність, але накреслити зміст і форми пізнішої співпраці.

Іншими словами, досягнути спільної концепції не лише для визволення з-під влади Кремлю, але й для утримання суверенності на майбутнє.

Б. К.

ЖОВТО-БЛАКИТНА «СОЛІДАРНІСТЬ»

Цікавий факт про відносини між «Солідарністю» та українцями в Польщі під час революції 1980-81 років подав Казімір Брандис, польський письменник, який тепер перебуває в Сполучених Штатах, у дискусії про демонстрований у Франції фільм про польські події цих років «Avant la Bataille». Подаємо фрагмент вислову Брандиса в цій дискусії, опублікованій у польському паризькому часописі «Kontakt» за вересень 1983 року:

«Почали тоді активізуватися національні меншості. Відомий приклад „Солідарности” в перемиському районі та дискусії про православну церкву і опіку над культурою. (Мова про вимогу відкриття українських православних церков на Перемищині і опіки над українськими церковними пам'ятками.) Маловідомий факт, що група українців хотіла також записатися до „Солідарности”, але вони хотіли носити значок з написом українською мовою блакитними буквами на жовтому тлі. І це було наладане. Величезне досягнення, зваживши на складну польсько-українську історію. Один із кроків до примирення».

В. С.

З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ РЕЦЕНЗІЇ

Російськомовний тижневик «Круг», що виходить у Тель Авіві (найбільший за накладом російськомовний часопис в Ізраїлі) надрукував у числі 218 за липень 1983 року статтю, в якій подано короткий виклад опублікованої «Сучасністю» (березень 1983) рецензії І. Литвиненка на книгу А. Абрамовича «У вирішальній війні». Журнал «Круг» цілковито погодився з цією рецензією, яка засуджує книгу А. Абрамовича як таку, що повторює радянські пропагандні міти.

Стаття в журналі «Круг» викликала жваві відгуки читачів. В одному з листів до журналу читачі вимагали, щоб переклад рецензії І. Литвиненка з журналу «Сучасність» було опубліковано цілком. Журнал «Круг» виконав цю вимогу читачів, опублікувавши в числах 330 та 331 повний текст рецензії. У таких листах читачів, які далі надходять і час від часу з'являються на сторінках журналу «Круг», висловлено, здебільшого, згоду з тим, що подане А. Абрамовичем трактування історичних подій є повторенням радянських пропагандивних вигадок.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Емма Андієвська*: 3 книжки «Спокуси святого Антонія».
- 8 *Василь Сокіл*: Така довга ніч.
- 54 *Ігор Качуровський*: Політика в ліриці.
- 64 *Вілен Барський*: Дивовижне мистецтво Івана Черняхівського.
- 73 *Яків Сорокер*: Українські інтонації в музиці західноєвропейських композиторів-клясиків.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 80 *Омельян Прицак*: На перехресті тисячоліть.
- 90 *Збігнєв Бжезінський*: Радянський Союз — світова великодержавна нового типу.
- 104 *Богдан Кравченко*: Національне відродження та робітничі кляси на Україні в 1920-их роках.

СИЛЮЕТИ

- 119 *Юрій Шевельов*: Олекса Горбач.
- 129 *Володимир Кубійович*: Мої приятелі, співробітники, колеги,

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 146 *Мирослав Прокоп*: Концепції злиття націй і «єдиного радянського народу».
- 159 *Богдан Осадчук*: З бльокнота журналіста.
- 165 *Ізраїль Клейнер*: Наукова конференція в Канаді.
- 171 *Роман Борковський*: У пошуках ідеології.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 183 У 50-річчя процесу Миколи Лемика.
- 190 До громадськості й урядів демократичних країн.
- 192 Звернення.

РЕЦЕНЗІЇ

- 194 *Богдан Кордюк*: За об'єктивну правду.
- 196 *Л. К. О.*: Чи останній з роду Рославичів приречений повторити помилку своїх предків?

З ЧУЖИННОЇ ПРЕСИ

- 198 *Б. К.*: Визнавати існуючі кордони.
- 199 *В. С.*: Жовто-блакитна «Солідарність».
- 199 З приводу однієї рецензії

Адреси наших представників

- Англія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glensroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
„Renacimiento”
Maza 144
Buenos Aires
- Австрія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Бразилія:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Hlytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** Nina Hlytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern
- Швеція:** Kurylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1983 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуеля	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швейцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти передплати нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

просимо всіх наших вельмишановних представників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Замовлення передплати з країн, де немає представництва, просимо пересилати безпосередньо на адресу адміністрації журналу і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Богдан Бойчук

ВІРШІ, ВИБРАНІ І ПЕРЕДОСТАВЛЕНІ

Нью-Йорк, 1983, 199 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. Вибірка віршів з п'яťох друкованих ранніх збірок — «Час болю», «Спомини любови», «Вірші для Мехіко», «Мандрівка тіл» і «Подорож з учителем», а також вибрані вірші з п'яťох недрукованих збірок.

Ціна 8 ам. дол.

Микола Горбаль

ДЕТАЛІ ПІЩАНОГО ГОДИННИКА Поезії та пісні

Мюнхен, 1983, 398 стор. Упорядник Надія Світлична. Музичний редактор Ігор Соневицький. Вступні статті Надії Світличної та Віри Вовк.

Обкладинка з картини Никифора в оформленні Якова Гииздовського.

Це перша збірка поета й композитора — сина лемківської землі. Поділена збірка на три розділи: «Дні і ночі» — поетичні рефлексії, написані під час ув'язнення (1970-1977); «Деталі піщаного годинника» — вірші-афоризми з періоду другого ув'язнення, де він і тепер перебуває; «Пісні» — 17 текстів пісень з нотами. Перша пісня «Цвинтарі» написана лемківським діалектом.

Ціна 14 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA